

Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина
Српска књижевна задруга

ИДЕНТИТЕТСКЕ ПРОМЕНЕ: СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ У ДОБА ТРАНЗИЦИЈЕ

Зборник радова са тематског научног скупа одржаног у
Српској књижевној задрузи 24. јуна 2021. године

Јагодина / Београд
2022

Издавачи

Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу
Милана Мијалковића 14, Јагодина
Српска књижевна задруга
Краља Милана 19, Београд

За издавача

Проф. др Виолета Јовановић
Душко Бабић

Уредници

Проф. др Милош Ковачевић
Душко Бабић
Проф. др Илијана Чутура

Рецензенти

Проф. др Виолета Јовановић
Проф. др Сања Мацура
Проф. др Веселина Ђуркин
Доц. др Маја Димитријевић

САДРЖАЈ

УВОДНО СЛОВО	5
Младен Шукало ГРАНИЦЕ ИМЕНОВАЊА – ИМЕНОВАЊЕ ГРАНИЦА (прилог историји „измишљања” традиције)	7
Ненад Николић ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ	25
Миланка Бабић О ИДЕНТИТЕТУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА	39
Срето Танасић СРПСКИ ЈЕЗИК И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У ВРИЈЕМЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	49
Рајна Драгићевић ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ДОБА ТРАНЗИЦИЈЕ	59
Милош Ковачевић ДРЖАВНА (НЕ)БРИГА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК	69
Јован Пејчић СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ И ЊЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА - ПИТАЊЕ ИДЕНТИТЕТА НЕКАД И САД	89
Радивоје Микић ДВА ПРИМЕРА И ЊИХОВА СНАГА ИЛИ ЧИЈА ЈЕ СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ	99
Бошко Сувајџић НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ И ИДЕНТИТЕТСКЕ ПРОМЕНЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	107
Душко Бабић ИСТОРИЈА КАО ИСХОДИШТЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, КРОЗ ВЕКОВЕ И ДАНАС	121
Зоран Аврамовић КЊИЖЕВНЕ СЛОБОДЕ И ДРУШТВЕНЕ ГРАНИЦЕ У СРБИЈИ	135

Јелица Стојановић ИДЕНТИТЕТ И „ПРЕВРЕДНОВАЊЕ” СРПСКЕ ФИЛОЛОГИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ	145
Вељко Брборић О НЕКИМ ИДЕНТИТЕТСКИМ ПОЈМОВИМА У УЏБЕНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ	155
Александар Милановић ПОЗИЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У АТЛАСУ ПСЕУДОМИТОЛОГИЈЕ СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ	173
Михаило Шћепановић ОГЛУШЕЊЕ О СРПСКИ ЈЕЗИК (О ТЗВ. ЦРНОГОРСКОМ ЈЕЗИКУ ПО УТУКУ РАЈКЕ ГЛУШИЦЕ)	187
Владимир Димитријевић НАУЧИТЕ ПЈЕСАН, ТО ЈЕ ИЗБАВЉЕЊЕ: ИЗВЕШТАЈ СА ПРВЕ ЛИНИЈЕ ФРОНТА	197
Илијана Чутура ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ЛИЦА У ДЕКОНСТРУКЦИЈИ ЈАВНОГ ДИСКУРСА У СРБИЈИ	205

УВОДНО СЛОВО

Одбор за језик Српске књижевне задруге организовао је 24. јуна 2021. године у просторијама Српске књижевне задруге научну конференцију с темом *Идентитетске промене: српски језик и књижевност у доба транзиције*. У образложењу потребе одржавања ове конференције наведено је да се данашње време може сматрати временом транзиције кад су у питању основне националне филолошке дисциплине: српски језик и књижевност. Данас је, наиме, међу несрпским и српским филолозима и „филолозима” све више оних који би да „превреднују” резултате српске филологије на српску штету, тако да она све мање буде српска. Све више се оспорава и урушава национална компонента српскога језика, ћирилице и српске књижевности. Под плаштом глобализације и европеизације и привидом модерних „научних” антinationалних или анационалних приступа – покушавају се урушити и по могућности укинути управо упоришни критеријуми српског националног идентитета. Садашњи статус српског језика и књижевности и ћириличног писма томе су најбоља потврда. А садашњост српског језика и књижевности тражи одговор на неколика за идентитетске промене суштинска питања: а) да ли демитологизација нужно значи и обрачун са српском прошлости и њену негацију?, б) да ли је на делу „истрага предака”?, в) да ли је и када песничка слобода апсолутна?, г) да ли одбрана националних филолошких критеријума нужно представља националистички чин? И не само та, него и низ других суштинских а блиских питања.

Скуп је био позивног типа. Од двадесет и пет позваних учесника одазвало се њих осамнаест. Од тих осамнаест учесника, рефератом у овом зборнику, најалост, није заступљен само наш драги колега, велики научник и изучаваца српске књижевности, Александар Јовановић, кога је смрт онемогућила да заврши свој на скупу поднесени реферат „Неколико напомена о љубави према књижевности, националном идентитету и школским програмима”. Жао нам је што нисмо успели да дођемо до синопсиса овога реферата са последњег скупа на коме је учешће узео велики познавалац српске књижевности, велики србиста, велики патриота, и велики наш пријатељ проф. др Александар Јовановић.

Овај зборник тако доноси седамнаест од на скупу поднесених осамнаест реферата, из пера ако не свих најзначајнијих онда свакако највећег броја српских филолога који улазе у круг најзначајнијих проучавалаца српског језика и књижевности. И то не само из Србије, него још и из Републике Српске и Црне Горе. Тако овај зборник, кад се узме у обзир да учесници репрезентују цели српски културни простор, доноси свесрпски поглед на актуелно стање српског језика и књижевности. Већ сами наслови у овом зборнику заступљених радова показују да су аутори питању српског језика и књижевности у вези са идентитетским променама и са транзиционим процесима у доба глобализације – прилазили из различитих аспеката, не толико методолошких колико тематских. Разлика, коју сами наслови радова показују, најочигледнија је с обзиром на обухват саме теме конференције. И управо је тај „обухват” теме – њен шири или ужи теоријски и друштвени контекст – био и основни критеријум разврставања самих радова у зборнику. Тематски најшири радови, радови који се односе на сав српски културни простор, а уз то су још и приоритетно теоријски, добили су, према распореду штампања у зборнику, предност над оним који се баве конкретнијим актуелним темама српског језика и књижевности.

Радови у овом зборнику представљају, сигурни смо, велику испомоћ у борби за враћање дигнитета српској филологији, пре свега борби за научну истину о српском језику и српској књижевности, а потом и за неопходно побољшање статуса српског језика и књижевности не само у образовном систему, него и у српском друштву уопште. Радови готово безизузетно показују шта јесте била, шта јесте и шта треба да буде србистика као наука о српском језику и књижевности – двема темељним националним српским дисциплинама.

Српска књижевна задруга, а посебно њен Одбор за језик, дугују велику захвалност Факултету педагошких наука из Јагодине, који се не први пут јавља суиздавачем зборника са србистичких научних скупова које СКЗ организује. То је, кад је овај зборник у питању, тим значајније што је то истовремено и први зборник који долази на почетку године великог јубилеја Српске књижевне задруге: њене 130. године постојања.

Београд, 1. 3. 2022.

Милош Ковачевић,
председник Организационог одбора

ГРАНИЦЕ ИМЕНОВАЊА – ИМЕНОВАЊЕ ГРАНИЦА (прилог историји „измишљања” традиције)

Српски језик и српска књижевност током вијекова, а посебно последњих деценија, доживљава необичну судбину: простор који покривају језик и књижевност све више се смањује тако што се из његовог бића откидају дијелови и њима дају нова имена. Измишљање имена нових језика, нових нација, нових култура, нових регија, нових књижевности представља дубоко задирање у суштину како појединачног тако и колективног идентитета људског бића. Овај текст покушава да укаже на начине и поступке којим су се (пре)именовањем помијерале границе простора који покрива српски језик, премда је суштину остајала непромијењена.

Кључне ријечи: српски језик, књижевна историја, идентитет, етнички идентитет, простор, граница, периферија, именовање.

Именовање одређеног научног скупа утврђује правце, можда је боље рећи – *границе*, у чије оквире треба смјестити одређено излагање. Још код Платона читамо да је име(новање) „оруђе које служи за подучавање и разликовање ствари” (Платон 2000: 388 б-ц), док нас Аристотел упућује да је граница „супстанца сваке ствари и њена суштину” (Аристотел 1971: 1022а). Овакав почетак само може да још једном потврди како се људски дух одвајкада бави увијек истим феноменима с тим да им свака нова епоха доноси и ново, односно мало другачије рухо, али и другачију употребну вриједност.

За ову конференцију изабрана је тема *иденитиџетиа* као окосница промишљања актуелне ситуације у којој се налази српски језик и српска књижевност. И не само у данашње, тзв. транзиционо доба; површним увидом стиче се утисак да се током задња два вијека атмосфера готово није нимало промијенила: довољно је да се подсетимо периода између појаве Вуковог *Српског рјечника* (1818) и *Рјечника хрватског или српског језика* у редакцији Вуковог сарадника Ђуре Даничића а издању загребачке Југословенске академије знаности и умјетности (1880-1882). Зато је, у нашим условима, врло

тешко упустити се у деполитизовано а научно разматрање статуса српског језика и српске књижевности, јер нам се, са стране, као примарни аспект, стално намећу ванлингвистички и ванкњижевни, дакле политички (у смислу: државотворни), идеолошки или ко зна који измишљени критеријуми, који најчешће нису стварносно утемељени нити су јасно дефинисани.

Који простор заузима српски језик, а тиме и њиме исписана књижевност? И како се тај простор именовано некада, а како се именује сада?

У недавно објављеном приручнику Милоша Окуке *Српски дијалекти* (2018), као могући одговор на постављено питање, на самом почетку, читамо сљедеће: „Српски језик је један од јужнословенских језика којим говоре Срби у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској, те у мањим енклавама у Румунији, Мађарској, Македонији, Словенији и Албанији” (Окука 2018: 7). Међутим, намеће се питање како именовати тај један језик којим на истом простору говоре и они *групи* а живе у наведеним државама?

Додуше, наведени Окукин став донекле слиједи промишљања нашег језика којим су се углавном руководили лингвисти до деведесетих година XX вијека када долази до потпуног *разименовања* и *преименовања* досадашњег његовог „званичног” („службеног”) имена (*српскохрватски* или *хрватскосрпски*, *српски* или *хрватски*). Брисање раставног везника или представља почетак увођења на друштвено-политичку сцену, боље рећи – утемељења, нових (*sic!*) језичких таксономија које не посједују стварно лингвистичко упориште (*бошњачки*, *црногорски*). Наведени Окукин приручник, који суштински слиједи премису да је дијалекат само „регионално или друштвено дистинктиван ВАРИЈЕТАТ неког језика” (Кристал 1988: 47), можда донекле може да расвијетли неке од околности измишљања нових унутар једног језика. Новокомпоновани квазинаучни језички *диверзијеи* обиљежава, изгледа, само Балкан, односно просторе некадашње Југославије, гдје се политика *расијакања језичкој идентитетима*, по свој прилици, неће окончати на досадашњим именовањима јер се слуги потреба сваке регије, вароши, чак и неких сеоских микрозаједница, да своју, било какву, различитост озваничи измишљањем нових етницитета, чија се аутентичност потврђује именовањем „нових, властитих” језика! То показује недавно политичко *пројашење* „буњевачког” језика.

Коријени оваквог балканског функционисања наслућују се у идеолошко-политички јасном исказу Едварда Кардеља који је (уз мноштво других сличног усмјерења) био више од пола вијека владајућа, па чак и обавезујућа смјерница: „Језик, заједничка културна и етничка обележја итд., постају онај *сиолашњи оквир* у коме се развија и економски повезује нова, шира народна заједница – народ, нација. *Почиње процес унутрашњеј националној уједињавања и националној дуђења*” [подв. М. Ш.] (Кардељ 1958: 79–80). Његово протежирање „унутрашњег” („битног”, „измишљеног”) спрам

„спољашњег” („небитног”, „стварносног”), дакле *йромјенљивої* аспекта у креирању новокомпонованих „наднација” представља једну од кључних парадигми које великим дијелом и даље управљају процесом урушавања, боље рећи комадања, некада стварно јединственог етничког, језичког, културног (нажалост, не и вјерског!), али и књижевног простора.

Уводни ставови наговјештавају основну интенцију овог текста: она се може контекстуализовати са више мојих текстова, повремено објављиваних неколико деценија уназад, који су посвећени и сличним и различитим аспектима утемељења методологије националне књижевне историографије. Како је окосница нашег разговора идентитет, оквир би се могао поставити између двије изузетно занимљиве студије које дијели скоро четврт вијека: прва је књига Јована Деретића *Пути српске књижевности. Идентитет, границе, тежње* (1996), а друго представља остварење Ненада Николића *Идентитет српске књижевности* (2019). На маргинама тих и њима сличних расправа покушаћу да отворим нека друга питања, ма колико маргинална, али без којих се не може поставити суштински књижевнo-историографски оквир. Зато је специфичан спектар *кључних ријечи*, које треба да усмјеравају ово излагање, сведен на *границе именовања идентитета*. Међутим, проблем с тим кључним ријечима настаје у начину њиховог функционисања: оне најчешће остају само апстрактне мисаоне водиле, али често не и јасне појмовне категорије.

Илустроваћу овај став прије свега помоћу појма *идентитета*, овог-последњих неколико деценија – (мада не без научних основа) помодног усмјерења: јер, ко ће о чему – ми ћемо о *идентиту*! Као што му је нешто раније, барем код нас, претходила а већ помало утихнула мода расправљања о *јамћењу/сјећању*.

Шта је, у ствари, *идентитет*?

Нужност овакве запитаности проистиче из низа нејасноћа које се намећу опсежном литературом о овом феномену. То већ потврђује поређење различитих енциклопедијски исписаних одредница које приказују овај појам с намјером да се означи што шири спектар подразумијеваних ствари које обухватају веома различите области као што су философија, етнологија/антропологија, социологија, биологија, географија, културологија итд. Тако је троје сарадника француске *Encyclopædia Universalis* (1985; Фернандо Жил, Пјер Тап и Никол Сендзенгр) настојало да овај појам посебно освијетли из философске, психолошке и антрополошке визуре иако, полазећи од става Готлоба Фрегеа, наглашавају како га је немогуће дефинисати. Из англосаксонске перспективе може нам бити занимљива оријентација ка географским и књижевнотеоријским тумачењима. На маргинама запитаности британског социолога Стјуарта Хола још из 1996. године: „коме треба идентитет”, Џејмс Мартин у „критичком рјечнику кључних појмова”

Културне географије (2007) такође не нуди могући одговор о смислу и функцији овог појма, док ће у *Енциклопедији књижевне и културне историје* (2011) ауторица Сатија П. Моханти овај феномен посматрати искључиво из политичке визуре трагајући, помало деконструкционистички, за облицима који конституишу маргиналне аспекте друштвеног идентитета какви могу бити етнички, родни, расни, религијски или неки други.¹ У нас, недавно објављени „мали лексикон српске културе” посвећен етнологији и антропологији (2017) раздваја појмове *идентичности* (Ивана Башић) и *етнички идентичности* (Младена Прелић), с тим да се овај други термин удваја, као истозначан, са термином *етничности*.

Било би занимљиво направити упоредни преглед употребе и дефинисања овог појма у тако различитим дисциплинама, укључујући и оне које нису овдје евидентирани. Површним увидом у овако широк спектар перспектива стиче се утисак да мноштву нејасноћа доприноси и различитост дисциплина из којих се покушава дати слика или дефиниција овог феномена, мада не треба испустити из вида да се философске димензије, од аутора до аутора, ослањају на различите спектре оријентација које се узимају као ослонац при успостављању дефиниција или интерпретација. На првом мјесту би ваљало појмовно установити дистинкцију између оног шта се односи на индивидуалитет а шта на колективитет и каква је кореспонденција међу њима, али, истовремено, раздвојити спољашње аспекте спрам садржине оног што одређује идентитет као појмовну категорију. Како ми није намјера да успостављам било какву појмовну дефиницију, још мање бих овдје желио да исказујем било какве опште методолошке премисе (премда ће се оне наслућивати) које би биле битне за промишљање оног што би могло да представља поменути садржину (барем у сфери мојих интересовања) које појам идентитета обухвата зато што би се такав приступ додатно усложњавао дописивањем појмовних корелата какве, рецимо, нуди *Encyclopædia Universalis*.²

У истом контексту би се, уједно, у српском културном окружењу, подумијевало и обавезно тумачење терминолошке преводилачке традиције. Како у нашој, не баш развијеној лексикографској пракси нема довољно показатеља који упућују на присутност и трајање, поготово преузете („посрбљене”) лексике, могу се износити само посредне претпоставке. Према Роберовом *Културолошком рјечнику француског језика* (2005), француска ријеч *identité* у употреби је од почетка XIV вијека и представља позајмицу

¹ Занимљиво је да наши рјечници књижевних термина у редакцији Драгише Живковића (1985) и Тање Поповић (2007) не евидентирају „идентитет” као могући књижевни појам.

² То су, између осталих: „caractérologie, identification (psychanalyse), imitation, individualité, moi, nom, personnalité, personne, sujet”.

из каснолатинског језика као изведеница од класичног латинског *idem* (= „исто”) која је превод грчке ријечи *tautolês*. Исти рјечник наводи да ову ријеч философска (француска?) пракса преузима и уводи у свој мисаони домен од 1797. године (*sic!*), одакле ће се пренијети и у друге хуманистичке дисциплине. Аналогни облици француској ријечи су *identity* у енглеском и *Identität* у њемачком језику. Мада није баш јасно преко којег је од ових језика она стигла у српски, наводим ово највише због чињенице што ове ријечи у сва три поменута језика подразумевају два основна значења – *идентичности* и *идентичности*. Дакле, у тим језицима постоји једна ријеч са два значења, док наш језички систем нуди двије ријечи релативно одвојених значења. Ово може само да буде додатна потврда о простору произвођења нејасноћа у начину обликовања одређене праксе (поготово херменевтичке), јер, рецимо, појам „*Identität*” у Хегеловој *Науци логики* (1817) један преводилац код нас преводи као „идентитет” а други као – „идентичност”. А преводилац ремек-дјела Мишела Фукоа *Ријечи и ствари* (1966) појам „*identité*” у овој студији преводи час као „идентитет” час као „идентичност”, вјероватно сагласно контексту излагања или због стилистичког прилагођавања логици српског језика.

Већина тумача појма *идентичности* коријене промишљања налазе још код предсократоваца, док на прва прецизнија објашњења његове функције, према преводу Ксеније Анастасијевић, налазимо већ у логичком систему Аристотеловог *Орјанона*. Међутим, овдје не треба заборавити упозорење Мишела Фукоа да „квазиконтинуитет на нивоу идеја и тема представља само површински ефекат”, јер је чињеница да је „систем позитивитета корјенито промијенио ток на преласку из XVIII у XIX вијек” (Фуко 1971: 66). Дакле, у вријеме када се лексиколошки проширује значење ријечи *identité*, али и када модерно доба уводи, појмовно и на други начин, мноштво до тада непостојећих (боље рећи неименованих!) дисциплина попут историје, књижевности, психологије, педагогије, зоологије, биологије итд.

Слиједећи Фукоову мисао, морамо се запитати да ли нам измиче ако не суштина барем контекст (можда прецизније – подразумевавање) аристотеловског појмовног апарата, јер, како нас упозорава Ниче, „човек мора да се прибере и размисли да би схватио колико морамо бити неправедни према Пиндару, Есихилу и Софоклу, будући да их заправо и не познајемо” (Ниче 1998: 39). У овом смислу, на знатно мањој временској дистанци, налазимо значајну парадоксалну ситуацију: тако, рецимо, Хегелов је захтјев да се „идентитет” треба апстраховати у односу на „разлику” (Хегел 1987: 125), за разлику од Фукоа који инсистира на њиховој спрези јер се „*шаксимија* бави идентичностима и разликама” (Фуко 1971: 137). С друге стране, иако се на сличан начин објашњава појам идентитета, ваљало би, понављам, установити различитост позиција (или тачака гледишта) коју, због

властитих потреба, установљавају психолози, етнологи, антрополози, географи, биолози, културолози, књижевни херменеутичари и историографи. То истичем зато што сам и сâм својевремено дао „допринос” таквој пракси: полазећи од општих категорија тумача феномена званог *идентитет*, од Клода Леви-Строса, Ерика Х. Ериксона, Жоржа Девероа, Пола Рикера до наших аутора Владете Јеротића и Бранимира Стојковића, покушао сам да овај појам уведем у поетичко-естетичке оквири у чланку „Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме” (2005), а та парадоксалност се проширује прикључењем моје успутне опаске како код многих аутора појмови *идентитет* и *менталитет* „покривају скоро идентичне феномене” (Шукало 2005: 144). На сличан поступак наилази се и у тексту Иване Башић гдје се може прочитати сљедеће: „[Џон] Лок сматра да људску личност утемељује свест о себи. Традиција која потиче од Лока изједначава идентитет и *сећање*: истост са самим собом протеже се кроз време, а рефлексивност се преокреће у памћење” (Башић 2017: 117).

Појам идентитета сам по себи је апстракција коју прати „аура позитивне неодређености” (Стојковић 1993: 14) због чега нема посебну функционалност јер се најмање дотиче оних аспеката који почивају на маргинама утврђеног значењског поља. Поменута функционалност стиче се додавањем различитих придјева којим се ограничава простор испитивања: етнички, национални, језички, расни, вјерски, регионални (географски)... идентитет; чини се да ово набрајање у стварању чврстих синтагми тешко може да се ограничи па смо се свели при евидентирању на оне које би могле да буду релевантне за ово излагање. Како се најчешће суочавамо са синтагмом „етнички идентитет”, послужићемо се опаскама на ову тему Жан-Вилијама Лапјера, француског социолога и антрополога, изнесеним у предговору за српско издање књиге *Теорије о етници* Филипа Путиње и Жослин Стреф-Фенар којој је придружен чувени текст Фредрика Барта „Етничке групе и њихове границе”. По Лапјеру, „етничитет није ванвременски и непроменљиви скуп ’културних црта’ (веровања, вредности, норми, симбола, обреда, језика, правила учтивости, начина одевања или кувања, итд.) које би, такве какве јесу, у оквиру такозване ’етничке’ групе биле пренесене с једне генерације на другу” (1997: 8), док поводом Бартове теорије упућује на њену слабост „што не пружа критеријум којим би се етнички идентитет разликовао од осталих категорија колективног идентитета (верског, професионалног, политичког, корпоративног, породичног, класног или генерацијског, од идентитета који се стиче у клубу, синдикату, секти или конгрегацији, итд.)” (Исто: 8-9). Из наведеног намеће се примицао да промишљање феномена етничитета врви мноштвом нејасноћа и апстракција као и кад говоримо о идентитету, што донекле освјетљава лакоћу наметања политичких и идеологизованих поставки попут Кардељевих.

Међутим, већина дефиниција идентитета превиђа један аспект на који нас, дотичући се посредно ове теме, упозорава француски мислилац бугарског поријекла Цветан Тодоров. У уводу књиге *Искоријењени човјек*³ мемоарски описује и тумачи своју интелектуалну позицију приликом првог доласка у Бугарску након скоро двије деценије одсуства. Његов доживљај властите *ошацидине* (за разлику од *домовине* у којој живи и дјелује) омогућује му да искаже истовремену, али на различит начин функционализовану, припадност двјема различитим културама (и различитим језицима!). Оне су, свака за себе, доводиле у питање аутентичност оба његова дискурса који су се могли смјењивати али никада комбиновати. Из тог Тодоров извлачи сљедећи закључак: „[...] културни идентитети нису само национални, постоје такође други, везани за групе по старосној доби, полу, професији, друштвеној средини; до наших дана, дакле, сваки појединац је већ доживио, чак ако је неједнако степенан, тај сусрет култура унутар самог себе: сви смо ми укрштени. Национална културна припадност је просто најјача од свих, јер се у њој комбинују трагови – у тијелу и у духу – које је оставила породица и заједница; језик и религија. Зашто се она каткад доживљава са еуфоријом, други пута са тјескобом?” (Тодоров 1996: 23–24).

Слиједећи идеју Цветана Тодорова, морамо се и ми запитати да ли у свакој људској јединки почива више идентитета и чиме су они условљени? Како се разграничавају и како их, на крају, именовати?

Током овог излагања стално се намеће питање простора и његових *граница*, односно разграничавања, али и његовог именована. У први мах се чини да граница функционише као извјесна стварносна чињеница око које се, појмовно, не може нити треба посебно расправљати. Већ почетна упитаност о томе „који простор покрива српски језик”, тражи одговор докле се он простире и на који начин се разграничава са другим језичким сферама, тј. који су његови стварносни (топографски, *sic!*) оквири. На различите начине означене сфере (и не само језичке) најчешће се не преклапају са политичким видовима разграничавања за која се може слободно рећи да су кроз историју једна од најпромјенљивијих категорија. За то би довољно било да се направи упоредна мапа разграничавања на цјелокупном тлу

³ Изворни наслов књиге је *L'Homme dépaycé*. Аутор, у виду епиграфа уз уводно поглавље, наводи тумачење значења глагола „*dépayser*” према *Le Petit Larousse*-у које не упућује на могућност да се овако преведе. Мој примјерак истог једномног „енциклопедијског рјечника за све” из 1972. године нуди нешто уже, мада суштински исто објашњење овог глагола, али не указује на значења придјевске употребе каква је кориштена у наслову (вјерујем да је исти случај и са примјерком на који се Тодоров позива). У *Dictionnaire culturel en langue française* придјев „*dépaycé*” објашњава се са друга два придјева: „*déraciné*” [искоријењен], односно „*émigré*” [исељен]. Опредијелио сам се за овакав превод Тодоровљевог наслова слиједећи наведено тумачење, али, ипак, највише ослањајући се на властиту читалачку осјећајност. Наравно, није занемарен ни контекст овог текста.

Европе током XIX и XX вијека!⁴ А чини се да баш нема много студија које се баве релацијом политичке историје и „лингвистичке географије” које би нам могле да буду од помоћи.⁵

Појам *иросјора* у себи садржи појам *їранице*, уколико из ове визуре искључимо идеје о бесконачности. Простор је, тако рећи до Канта, бивао у другом плану метафизичког мишљења, али и након њега измиче озбиљнијем тумачењу. Да ли треба да га промишљамо или да се све сведе у метафоричко казивање? Одговор се не назире ни у сличној запитаности француског филозофа Мориса Мерло-Понтија: „Да ли је истина да стојимо пред алтернативом: или перципирати ствари у простору, или (ако рефлектирамо, и ако хоћемо знати што значе наша властита искуства) мислити простор као недјељив систем аката повезивања што их врши конституирајући дух?” (Мерло-Понти 1990: 287). Жил Делез и Феликс Гатари, у троуглу филозофије, психологије (боље рећи психоанализе) и економије, издјегавају термин „простор” и замјењују га помало прагматичнијом, стварносној рјечју „територијалност”, која по себи само дјелује да је двосмислена: „Ако се под њим [појмом територијалности] подразумејева неко начело пребивања или географске расподеле, онда је очигледно да првобитна друштвена машина није територијална. То ће једино бити апарат државе која, по Енгелсовој формули, ’не врши поделу народа, већ територије’ и на место родовске организације уводи географску организацију” (Делез, Гатари 1990: 117). Зато не изненађује социолошка оријентација Џејмса Мартина при дефинисању појма идентитета. За њега је просторност општепризната као кључна димензија у обликовању његових друштвених аспеката: „идентитети се разумију као нешто што се ствара у повезаности са специфичним мјестима, и територијалним и друштвеним” при чему национални или регионални идентитети подразумејевају да „субјекти перципирају важност територијалне локације и повијести за обликовање елемената од којих се састоји њихов заједнички идентитет” (Мартин 2008: 136-137).

По аналогiji са појмом „биосфера”, руски теоретичар Јуриј М. Лотман ствара термин *семиосфера* помоћу којег настоји да објасни функционисање простора како у физичком тако и у духовном смислу, што доводи до „јединственог односа према граници која раздваја унутрашњи простор семиосфере од спољашњег, њено у од њеног *изван*” (Лотман 2004: 194). И за њега је појам границе двосмислен: „Она с једне стране раздваја, а с друге – спаја. Она је увек граница с нечим, дакле, у исто време припада обема

⁴ Да то није особеност само XIX и XX вијека може да буде врло инспиративан текст Ђорђа Бубала „Територијална компонента краљевске титуле Немањића” (2019).

⁵ Истина, Д. Кристал термин „лингвистичка географија” означава као синоним за дијалектологију, што је у овом контексту преуско значење (Кристал 1988: 47).

пограничним културама, обема семиосферама које се граниче. Граница је билингвистична и полилингвистична. Граница је механизам превођења текстова туђе семиотике на језик 'наше', место трансформације 'спољашњег' у 'унутрашње', то је филтрирајућа мембрана која туђе текстове трансформише толико да би се они уписали у унутрашњу семиотику семиосфере, а да при томе остану инородни" (Исто: 203). Ма колико да је Лотманова студија *Семиосфера* (2000) незаобилазна и инспиративна, она за потребе ове расправе није толико употребљива као књига италијанског архитекте и антрополога Пјера Занинија *Значења граница* (1997), која идентификује неке основне, практичне аспекте функционисања граница укључујући и њен утицај на човјеков идентитет. И за Занинија то је „једна од најчуднијих и најапстрактнијих појава” (Занини 1997: 15) која успоставља релацију спољашњег и унутрашњег, укључивања и искључивања, спајања и раздвајања. Иако је по њему граница вјештачка творевина, предуслов за њено успостављање представља заузимање одређене територије што „постаје инструмент, не само зарад истицања захтева за одређеним простором, већ и за идентитетом, који је уско везан за простор” (Исто: 41).

За нас је занимљиво што Занини посебно мјесто поклања *Војној граници*, код нас познатијој као *Војна крајина*, јер је она изузетно значајна за тумачење распрострања српског језика.⁶ Он тако преводи њемачки назив *Militärgrenze* за ову специфичну војну, политичку и територијалну институцију унутар Аустријског царства која је установљена још 1578. године. Иако њемачка ријеч „Grenze” дјеломично наликује на нашу ријеч, Петар Скок у свом *Етимолоијском рјечнику хрватскога или српскога језика* (1971) истиче да су, за ријеч праславенског поријекла *граница* синоними „међа”, „крајина”, „крајиште”, што може да објасни ову дублетну употребу. А у *Речнику српскохрватског језика* Матице српске (1969/1982) за ријеч *крајина* наведено је као основно значење да се њом означава „погранична област какве државе у којој је уређена војна одбрана, граница”, као и „крај, предео, пејзаж”, те и њене застарјеле варијанте „војска, рат”. Иако се уз ову ријеч лексикографски не наводе и поједини савремени топоними (Книнска Крајина, Босанска Крајина, Неготинска Крајина, Тимочка Крајина), суочавамо се са мноштвом нејасноћа које прате овај облик именовања. Како некад тако и данас.

Иако поријекло „војне границе” налази још у античком добу, Пјеро Занини донекле превиђа неке стварне историографске чињенице. Он каже да је то територија „која је изузета испод државне власти Краљевине

⁶ Овдје се нећу бавити пропустима, политичким предрасудама и погрешним чињеницама који повремено провијавају излагањем Пјера Занинија зато што они битно не утичу на суштину ове књиге.

Хрватске и директно стављена под управу Аустрије, а простира се од обала Јадранског мора преко Хрватске и Славоније ка истоку, све до Баната и Трансилваније. Војна крајина била је замишљена и направљена управо као простор сукоба; као институционално место где би се сместио и учинио видљивим сукоб два супротстављена културна универзума што су се међусобно надметали: католичког и отоманског света” (Занини 1997: 98). При доношењу овог суда, Занинију ништа не значи нешто касније навођење ријечи хрватског историчара Олега Мандића „да је становништво на војној граници било углавном српско” (Исто: 100), а које углавном није припадало католичанству.

У жељи да успоставим генезу именована и преименована на једном географски утврђеном простору главни објективни (*sic!*) ослонац потражио сам у историографској литератури. Као полазиште изабрао сам зборник радова *Војна Крајина. Повијесни њрепед – хисториографија – расираве* (1984). Прво изненађење је представљало сазнање да ова област уопште није, тј. са указивањем на унутрашња разграничења јединствене политичке територије, картографски представљена са свим мијенама од 16. до краја 19. вијека, чиме назив „Војна крајина” дјелује више као *имаинарна* него *сйварна* чињеница. Друго изненађење дочекује читаоце на самом почетку предговора овој књизи: „Будући да је проучавање повијести Војне крајине било у нашој хисториографији прилично запостављено, одлучено је на сједници Пројектног вијећа Одјела за хрватску повијест Центра за повијесне знаности Свеучилишта у Загребу да се приликом прославе *сйоше обљеинице сједињења дивше Војне крајине с цивилном Хрвајском* (1881-1981) организира знанствени скуп наших и иноземних историчара који се баве проучавањем крајишке прошлости” [подв. М. Ш.].

Зашто изненађење? Иоле образован човјек још је у средњој школи (барем у то вријеме када је ова књига објављена) знао да је наведени простор био укључен у Аустроугарску монархију под тродјелним именом – *Хрвајска, Далмација и Славонија*,⁷ а који је нестао тек 1918. године. Гдје

⁷ Занимљиво је романескно навођење територијалне компоненте најважнијих титула аустроугарског цара: „Франц Јозеф Први, Његово по милости Божијој Царско, Краљевско и Апостолско величанство цар Аустрије, краљ Мађарске и Чешке и Далмације, Хрватске, Славоније, Галиције, Лодомерије и Илирије; краљ Јерусалима etc.; надвојвода од Аустрије; велики војвода од Тоскане и Кракова; војвода од Лотрингије, од Залцбурга, Штајерске, Корушке, Крањске и Буковине; велики кнез од Трансилваније, марк-гроф од Моравске; војвода од Горње и Доње Шлеске, од Модене, Парме, Пјаћенце и Гвастале, од Аушвица и Затора, од Тешина, Фурландије, Дубровника и Задра; покнежени гроф од Хабзбурга и Тирола, од Кибурга, Горице и Градишке, кнез од Триента и Бриксена; марк-гроф од Горње и Доње Лужице и у Истри; гроф од Хоенемса, Гелдкирха, Брегенца, Зоненберга etc.; господар Трста, Котора и Словеначке крајине; велики војвода Војводства Србије etc., etc.” (Драган Стојановић: *Тамна њучина*, 2020, 61-62).

су границе та три одвојена територијална дијела? Какве су релације међу њима и у каквом су односу према Војној крајини? На крају, шта значи термин „цивилна Хрватска”? И да ли је подударан са термином „Краљевина Хрватска” који користи Пјеро Занини? Не само на наведена питања, него и на мноштво других, која из њих проистичу, требало би да историчари понуде одговоре. Они то не чине, па се ствара простор за манипулације са фактографијом. Или за *измишљање историје* како то формулишу Ерик Хобсбом и други. Зато не изненађују ријечи Занинија: „с једне стране се измишљају нације велике као град, а с друге стране – огромни градски конгломерати све више личе на мултикултуралне државе” (Занини 1997: 10).

На овакво размишљање, поред других сличних, нагнала ме је пракса именовања простора око Сиска и Петриње која се проводи у задњих годину дана. Тај простор се, од земљотреса децембра 2020. године, у хрватској политици и на медијима почео именовати као „Бановина”. Преостали Срби, који живе и данас на том простору, настављају да употребљавају назив на који смо се, и они и сви други, скоро читав вијек навикавали – „Банија”. Како је тај дио припадао војно-административној цјелини званој „Војна крајина”, покушао сам да уђем у траг стварним именовањима тог простора. Тако, у једном историографском чланку наилазимо на следеће: „[...] не само бан и Сабор, него и поједини власници пограничних утврда, међу којима се истицао загребачки Каптол са својом утврдом Сиском, бранили су макар мали дио fronte против Турака, тј. простор између Карловца и Иванића, који је *добрио назив Покујска или Банска крајина* [подв. М. Ш.]” (Моачанин 1984: 32). Већ овим наводом може да се уочи да је тешко одговорити да ли, како и зашто „Банска крајина” постаје „Банија”, а сада и „Бановина”, али је очигледно да није ријеч о уобичајеној пракси именовања, већ да је ријеч о политичком наметању нових имена. Као занимљив прилог оваквом ставу може да послужи и следећа тврдња у истом тексту: „Загреб се чак спомиње као ’још један главни крајишки град у Славонији’, а на Хрватској крајини спомињу се, осим других утврда, и Љубљана, Трст, Горица и Градишка” (Моачанин 1984: 29). „Једна граница постоји”, каже Пјеро Занини, „само у зависности од центра, а често је он утврђен на много прецизнији начин, и има већи значај од знакова који му обележавају обод, који тако ишчезавају” (Занини 1997: 48). Међутим, овај аутор превиди улогу и значај великих сила које одлучују о судбини малих народа и намећу чак и имена територијама на којим они живе.

Слична слика прати и Босну и Херцеговину, новокомпоновану државу 90-их година прошлог вијека на рушевинама бивше Југославије. Зашто оваква формулација? Прије свега, по границама скоро подударну територију, одлуком Берлинског конгреса 1878. године, формира Аустроугарска монархија и именује је, први пут у историји, као „Босна и Херцеговина”.

Након Првог свјетског рата, ово именовање нестаје све до 1943. године када се ово име оживљава. Међутим, иако се тако чини, ова два имена, аустроугарско и југословенско, ипак нису иста!

Како овај рад нема историографске претензије, ослонићу се на постојеће књижевне изворе. У роману *На Дрини ћуџрија* Иво Андрић наводи царски проглас Фрање Јосипа народима на тек окупираним територијама у којим је подсјећање „кад је оно прије једног покољења Наша војска прекорачила границе *Вашијех земаља*” (Андрић 1964: 226) али и обећање да ће „*сѣјановници обију земаља* постати учесници у свијем добротворствима, што их може пружити трајно учвршћење њихове досадање везе” [подв. М. Ш.] (Исто: 227). Иста именовања могу се наћи и у текстовима Петра Кочића, код кога се повремено може наићи и на сучељавање трећег простора постојећим регијама Херцеговини и Босни – наравно, ријеч је о Крајини!

Прича се не завршава овдје када су у питању именовања ових простора. Током распада бивше Југославије деведесетих година XX вијека настаје *Рејублика Срјска Крајина*, док ће од Босанске Крајине остати само Крајина. Међутим, током 1994. године појављује се ново именовање – *Висока Крајина*. Оно је подразумијевало простор Гламоча, Грахова, Дрвара, Петровца, Кључа, Санског Моста чиме се, у ствари, припремало ново политичко разграничавање на босанскохерцеговачком тлу. Оно се, засада, окончало парадоксалним именом, јер је Дејтонским споразумом 1995. године верификована политичка творевина *Босна и Херцеговина* коју сачињавају два ентитета: *Рејублика Срјска* и *Федерација Босна и Херцеговина*! Да ли иког занима које су и какве су те двије Босне и Херцеговине?

У сваком случају, питање *идентитетитета* је неодвојиво од чина именовања. Ваљало би ући и у ту врсту расправе, али овдје је довољно да се позовемо на јеванђеоске ријечи (чега се не одричу ни друге религије) да у *јочетку дјеше ријеч* и да је *све кроз њу јосџало*. Насловна претпоставка би подразумијевала наставак расправе гдје би се утврдили сви стварни поступци у именовању граница, које би неминовно водило тумачењу граница именовања, с тим што и у једном и другом случају пријети опасност да дође до исклизнућа из естетског оквира. Као што је Цветан Тодоров назначио вишеструкост сваког појединачног идентитета, Лотман нас упозорава, поистовјећујући границу са опном, односно мембраном живих ћелија, да је једна од основних њихових функција „ограничавање продирања, филтрирање и адаптирајуће прерађивање спољашњег у унутрашње” (Лотман 2004: 208). У том контексту он идентификује једну битну семиотичку релацију, релацију *центира* и *периферије*. Слиједећи такву идеју ваљало би на другачији начин поставити тумачење феномена именованог као *идентитетитет*, не више као статичне и непромјенљиве чињенице. Претпостављена

динамичност захтијева да се другачије постављамо према питањима као што су „Ко су владари граница?” или „Ко управља именовањем?”

А књижевна грађа, од почетака писмености, стоји пред нама. Како онда организовати исказ о њеном настанку и трајању кроз вријеме?

Литература

Андрић (1964): Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Zagreb.

Аристотел (1971): Aristotel, *Metafizika*, preveo dr Branko V. Gavela, predgovor napisao akademik Milan Budimir, Beograd: Kultura.

Аристотел (1970): Aristotel, *Organon*, sa starogrčkog prevela dr Ksenija Atanasijević, predgovor napisao dr Bogdan Šešić, Beograd: Kultura.

Бубало (2019): Ђорђе Бубало, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, *Краљевство и архиепископија у српским поморским земљама Немањића*, Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, Београд: САНУ – Српски комитет за византологију, 245-290.

Башић (2017): Ивана Башић, Идентитет, *Етнологија и антропологија*, 70 изабраних појмова, уредник проф. др Љиљана Гавриловић, Београд: Службени гласник – Етнографски институт САНУ, 116-124.

Волф (1994): Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press.

Гачановић (2009): Ivana Gačanović, *Problemi evropskog identiteta. Uvod u antropologiju Evropske unije*, Beograd: Srpski genealoški centar – Filozofski fakultet.

Голдсворти (2000): Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, preveli s engleskog Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović, Beograd: Geopoetika.

Делез, Гатари (1990): Žil Delez, Feliks Gatari, *Anti-Edip. Kapitalizam i shizofrenija*, prevela s francuskog Ana Moralić, Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Деретић (1996): Јован Деретић, *Пути српске књижевности. Идентитет и границе, тежње*, Београд: Српска књижевна задруга.

Деверо (1990): Georges Devereux, Етнички идентитет : Логичке основе и дисфункције, *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, пријевод Radmila Zdjelar, Zagreb: „August Cesarec”.

The Encyclopedia of Literary and Cultural Theory, I-III, general editor Michael Ryan, Wilwy – Blackwell, 2011.

Ериксон (2008): Erik H. Erikson, *Идентитет и животни циклус*, пределе mr Nada Dragojević i Nataša Hanak, Beograd: Zavod za udžbenike.

Етнологија и антропологија. 70 изабраних појмова (2017): уредник проф. др Љиљана Гавриловић, Београд: Службени гласник – Етнографски институт САНУ.

Женет (1985): Gérard Genette, *Mimologije. Put u Kratiliju*, prijevod Nada Vajs, Zagreb: Grazički zavod Hrvatske.

Живковић (ур.) (1985): *Rečnik književnih termina*, glavni i odgovorni urednik prof. dr Dragiša Živković, Beograd: Nolit.

Жил, Тап, Сендзенгр (1985): Fernando Gil, Pierre Tap, Nicole Sindzinger, *Identité, Encyclopaedia Universalis*, corpus 9, Paris: GU WEN – INTERFACES, 754-759.

Занини (2002): Pjero Zanini, *Značenja granica. Prirodna, istorijska i duhovna određenja*, prevela s italijanskog Slavica Slatinac, Beograd: Clio.

Identitet(i). Pojedinaц, група, друштво (2009): Priredili Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, preveo s francuskog Stanko Džefardanović, Beograd: Clio.

Јеротић (2004): Владета Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Београд: Ars Libri – Бесједа.

Кардељ (1958): *Edvard Kardelj Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, preveo sa slovenačkog Zvonko Tkalec, Beograd: Kultura.

Кемпбел (1998): David Campbell, *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Кристал (1988): Devid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, predgovor Ranko Bugarski, превели Ivan Klajn i Boris Hlebec, Beograd: Nolit.

Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе (2011): Зборник радова са научног скупа „Културни идентитети у XXI вијеку”, Београд: Српски генеалошки центар – Филозофски факултет.

Леви-Строс (1988): Claude Lévi-Strauss, *Avant-propos, L'identité* [3e édition], Paris: Quadrige – PUF.

Леви-Строс (1988): Claude Lévi-Strauss, *Rasa i povijest, Strukturalna antropologija 2*, превели Daniel Bučan i Vjekoslav Mikecin, Zagreb: Školska knjiga.

Лотман (2004): J. M. Лотман, *Семіосфера (У свейлу мишљења. Човек – шексї – семіосфера – исторіја)*, превод с руског Веселка Сантини, превод фрагмената са староруског Богдан Терзић, Нови Сад: Светови.

Мартин (2008): James Martin, *Identitet, Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, uredili David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley i Neil Washbourne, s engleskog preveo Damjan Lalović, Zagreb: Disput, 135-141.

Мерло-Понти (1990): Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, preveo s francuskog dr Anđelko Habazin, redakcija prevoda i pogovora dr Danilo Rejović, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.

Моачанин (1984): Fedor Močanin, *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787, Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, uredio Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 23-56.

Моханти (2011): Satya P. Mohanty, Identity Politics, *The Encyclopedia of Literary and Cultural Theory*, general editor Michael Ryan, Volume III (Cultural Theory), Edited by M. Keith Booker, Wiley-Blackwell, 1126-1130.

Николић (2019): Ненад Николић, *Идентитетски српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга – Партедон.

Ниче (1998): Fridrih Niče, *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, preveli s nemačkog Tomislav Bekić, Irma Lisičar, Sreten Marić, Vera Stojić, Božidar Zec, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Оука (2018): Милош Оука, *Српски дијалекти*, Нови Сад: Прометеј.

Поповић (2007): Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos Art.

Павличевић (ур.) (1984): *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*, uredio Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Платон (2000): Platon, *Kratil – Teetet – Sofist – Državnik*, preveli sa starogrčkog Dinko Štambuk, Milivoj Sironić, Veljko Gortan, Beograd: Plato.

Прелић (2017): Младена Прелић, Етнички идентитет, *Етнологија и антропологија. 70 изабраних ујмова*, уредник проф. др Љиљана Гавриловић, Београд: Службени гласник – Етнографски институт САНУ, 64-69.

Путиња, Стреф-Фенар (1997): Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Dodatak – Fredrik Bart: *Etničke grupe i njihove granice*, preveo s francuskog Aljoša Mimica, Beograd: Biblioteka XX vek.

Рикер (1993): Pol Riker, *Vreme i priča*, prvi tom, preveli Slavica Miletić i Ana Moralić, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Рикер (1991): Paul Ricoeur, *Temps et récit, tome III, Le temps raconté*, Paris: Seuil (Points Essais).

Скок (1971): Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU.

Стојановић (2020): Драган Стојановић, *Тамна уучина*, Београд: Дом културе Студентски град.

Стојковић (1993): Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Niš: Prosveta – Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Тодоров (1996): Tzvetan Todorov, *L'Homme dépaycé*, Paris: Seuil.

Urbani kulturni identiteti i religioznost u savremenom kontekstu (2013): Tematski zbornik, uredio Danijel Sinani, Beograd: Srpski genealoški centar – Filozofski fakultet.

Фуко (1966): Michel Foucault, *Les Mots et les Choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris: Gallimard.

Фуко (1971): Mišel Fuko, *Riječi i stvari. Arheologija humanističkih nauka*, preveo Nikola Kovač, Beograd: Nolit.

Хајдегер (1985): Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, preveo Hrvoje Šarinić, Zagreb: Naprijed.

Хајдегер (1982): Martin Hajdeger, *Pevanje i mišljenje*, izabrao i preveo Božidar Zec, Beograd: Nolit.

Хачион (1996): Linda Hačion, *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*, preveli Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković, Novi Sad: Svetovi.

Хол (2001): Stuart Hall, *Коме треба 'идентитет'?*, *Reč*, 64/10, Beograd, 215–232.

Хегел (1973): Готфрид Вилхелм Фридрих Хегел, *Наука лоіике*, са немачког превео и предговоре написао др Душан Недељковић, Београд: Просвета.

Хегел (1987): Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.

Хобсбом, Рејндер (2002): Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, prevele s engleskog Slobodanka Glišić i Mladena Prelić, Beograd: Biblioteka XX vek.

Шукало (1995): Младен Шукало, Парадокси књижевне историографије и књижевно наслеђе крајишких Срба, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, књ. 43, св. 2-3, 497–507.

Шукало (2002): Младен Шукало, Књижевна историографија у свјетлу интердисциплинарних истраживања, *Радови Филозофској факултету Универзитета у Бањој Луци*, бр. 5, 47–60.

Шукало (2003/2004): Младен Шукало, Традиција и идентитет, *Крајина*, Бања Лука, год. 3, бр. 9–10, 5–6.

Шукало (2005): Младен Шукало, Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме, *Поврајтак миру Александра Тишме*, зборник радова, Нови Сад: Матица српска – САНУ (огранак у Новом Саду), 60–73.

Шукало (2007): Младен Шукало, Регионализам и књижевност (ка аполитичној и књижевној „књижевној историји“), *Крајина*, Бања Лука, год. 6, бр. 21–22, 9–22.

Шукало (2008): Младен Шукало, Пут од једине и множине до јединића (упитаност над појмом „босанска/бошњачка књижевност“), *Лейоис Мајице српске*, Нови Сад, год. 184, књ. 482, св. 4, 877–885.

Шукало (2009): Младен Шукало, Културни идентитет Кочићевих ликова, *Петар Кочић данас*, зборник радова, Бања Лука: АНУРС, 75–100.

Шукало (2010): Младен Шукало, Оквири српске књижевне историје: Ње-гош и Андрић, *Њејошев зборник Мајице српске*, Нови Сад, бр. 1, 175–184.

Шукало (2014): Младен Шукало, Традиција и идентитет: јединствени појмовни садржај, *Традиција и идентитет*, зборник радова са округлог стола „Функција традиције у обликовању националног идентитета Срба“, Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 19–35.

Шукало (2019): Младен Шукало, Оквири српске књижевне историје II: Миодраг Булатовић, Борислав Пекић и Данило Киш, *Српско језичко и књижевно наслеђе на јерсијору данашње Црне Горе*, *Српски језик и књижевност данас*, Зборник радова са Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици

26-28. маја 2017. године, Подгорица – Нови Сад – Бања Лука: Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори и и Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 683-694.

Шукало (2020): Младен Шукало, Културно-научни темељи српског националног идентитета (о великим и малим културама), *Српски културни историјор: устројство, проблеми, вредности*, Зборник радова, 1, Нови Сад: Матица српска, 155-162.

Mladen Šukalo

University of Banjaluka

Faculty of Philology in Banjaluka

BOUNDARIES OF NAMING - NAMING BOUNDARIES

(contribution to the history of “inventing” tradition)

Summary: Over the centuries, and especially in recent decades, Serbian language and Serbian literature experience an unusual fate: the area covered by language and literature is increasingly reduced by tearing parts from its being and by giving them new names. Inventing the names of new languages, new nations, new cultures, new regions and new literatures represents a deep intrusion into the essence of both the individual and the collective identity of the human being. This text tries to point out the ways and procedures by which the (re) naming moved the boundaries of the area covered by the Serbian language, although the essence remained unchanged.

Keywords: Serbian language, literary history, identity, ethnic identity, area, boundary, periphery, naming.

ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ

У раду се анализира глобална тенденција концептуализације транснационалних, односно регионалних књижевности које треба да најпре потисну, а потом и сасвим замене националне књижевности. Та тенденција се анализира у склопу ширих културних, друштвених и политичких околности, које на темељу идеологије западног либерализма и глобалног капитализма доводе до општег ослабљивања традиционалних идентитетских оквира, због чега је потискивање националне књижевности упоредно потискивању националности уопште, као и мењању појма књижевности какав је постојао у доба националних држава.

Кључне речи: идентитет, историја књижевности, нација, национална књижевност, транснационална књижевност, *Pax Americana*.

Тема *Проблем идентитетских националних књижевности у међународном контексту* може се схватити као за ову прилику изведена поента истраживања које сам пре шест година предузео у књизи *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*. У њој сам се бавио начинима којима се на глобалном нивоу умањује значај националне књижевности, са циљем да националне књижевности буду замењене различитим транснационалним концептуализацијама, а што је у вези са ширим друштвеним и политичким контекстом савременог света, због чега су последице тог кретања које су видљиве у сфери проучавања књижевности условљене саморазумевањем заједница и појединаца, а на која потом повратно делују.

Остављајући по страни савремене концепте *глобалне* или *свејске* књижевности који такође потискују значај националне књижевности (са нешто другачијим разлозима, али сличним исходима), у *Проблемима*

савремене књижевне историје пажњу сам усмерио на концепт *транснационалне историје књижевних култура*, како је представљен у оквиру великог и замашног “Literary History Project” започетог 1996. на Универзитету у Торонту, уз подршку *Social Sciences and Humanities Research Council of Canada*. Руководилац тог пројекта био је Марио Ј. Валдес, а координатор Линда Хачен. Његови резултати су, најпре, зборник *Преиспитивање књижевне историје: дијалоги о теорији* (Hutcheon, Valdés, Eds. 2002), затим колективно писана *Књижевне културе Латинске Америке: компаративна историја* (Valdés, Kadir, Eds. 2004) и, на крају, такође колективно писана четвортомна *Историја књижевних култура Источно-средње Европе*, којом је тај пројекат повезан са пројектом који траје већ више од пола века „Упоредне историје књижевности на европским језицима” (“A Comparative History of Literatures in European Languages” – CHLEL), започетим 1967, са тридесет две књиге објављене од 1973. до 2021. године. У *Историји књижевних култура Источно-средње Европе* своје место нашла је и српска књижевност. Њеним положајем и начином на који је представљена подробно сам се бавио у *Проблемима савремене књижевне историје*, а овом приликом желим да укажем на *оштрије* померање пажње како са *националног оквира*, тако и са *књижевности као језичке уметности*, и шири контекст у којем се то дешава.

Замишљена као *гранични регион* који се протеже од балтичких земаља на северу до Македоније на југу (Cornis-Pope, Neubauer 2004: 6), *Источно-средња Европа* обухвата највећим делом књижевности на словенским језицима, али и оне на балтичким и угро-финским, као и књижевност на албанском језику. Занемаривање језичких разлика приликом конструкције овакве регионалне књижевности не само што показује да је напуштено схватање књижевности као језичке уметности већ упућује и на *идеолошко-политички разлој*, а који је условио да у историји која испитује велики број словенских књижевности *славистика нема никакву улогу*. Славистичко наслеђе у њој уопште не постоји, теме се постављају и обрађују ван било каквог славистичког контекста, не само филолошког. О томе сам посебно говорио на XVI међународном конгресу слависта, а за ову прилику треба истаћи да је занемаривање славистике начин да се „словенске културе одвоје од руске, али и симболички лише свог словенства и удаље једна од друге, те њихове међусобне језичко-културно-традицијске везе обесмисле, у најбољем случају занемаре” (Николић 2018: 258–259), како би се задовољила потреба коју су Марсел Корнис-Поуп и Џон Нојбауер огласили на првој страници првог тома: „Као уредници, ми смо уверени да наша *Историја* није само компатибилна са процесом европске интеграције, него да њене идеје обезбеђују ону основу на којој таква интеграција може успешно напредовати” (Cornis-Pope, Neubauer 2004a: xi). У ком знаку ће се интеграција одвијати? Ни то уредници нису крили: „Посматрање књижевности

Источно-средње Европе из регионалне пре него националне перспективе је промена парадигме повезана са правом револуцијом која је довела до пропасти Совјетског Савеза и увела идеје западног либерализма, глобалног капитализма и Џорџа Сороса у регион”, при чему „крџијално питање није да ли је књижевна историја утемељена на сагласности *мојућа*, него може ли историја бити употребљена у покретању транснационалне јавности ка морално и политички пожељној сагласности” (Cornis-Pope, Neubauer 2004: 15). Међутим, признали су и да су „неки проучаваоци из Источно-средње Европе одбили да учествују у нашем пројекту јер не верују овим идејама” (Cornis-Pope, Neubauer 2004: 15), што значи да је вера у идеје западног либерализма, глобалног капитализма и Џорџа Сороса већ у позиву на сарадњу била постављена као предуслов учествовања у пројекту. Како су онда могли тврдити да ово „није још једна западна концептуализација источног другог” (Cornis-Pope, Neubauer 2004: 15)?

Можда зато што, премда је начин концептуализације тог простора као граничног региона Источно-средње Европе преузет од „америчких русофоба” (Mettan 2015: 281), дакле заступника идеологије западног либерализма, глобалног капитализма и Џорџа Сороса, то је учињено ради интеграције народа који на том простору живе у Европску унију, односно са становишта *заокруживања евројској идентитетима*. Међутим, управо за такав европски идентитет је *русификација конститивна*. Ги Метан је у својој књизи уверљиво показао да је „негативни дискурс о руској другости конститутиван за никад недовршени западни идентитет. Европа, подељена и у кризи, потребује руског непријатеља како би остварила своје јединство” (Mettan 2015: 15), због чега у транснационалној историји књижевних култура Источно-средње Европе није могло бити славистике, незамисливе без русистике. *Замена филологије идеологијом*, која се осим у игнорисању језика књижевности јасно препознаје и у доминантном трагању за идеолошким основама конституисања смисла књижевних дела, *ојшћиа* је када је реч о инструментализацији књижевности, док је *јоседности* таквог приступа књижевностима Источно-средње Европе русификација, препознатљива како у концепцији целине, тако и у бројним појединачним прилозима четвортомне колективно писане *Историје књижевних култура Источно-средње Европе*.

Са друге стране, неко може приметити да је *јојам националне књижевности* какву познајемо последња два века – такође *идеолошки* утемељен. Представа о националној књижевности јавља се са историјом књижевности као научном и академском дисциплином на универзитетима настајућих националних држава. Та дисциплина националној књижевности, описом њене историје, треба да обезбеди не само јасан идентитет већ да на темељу романтичарске идеје да је у језику биће народа историјом

националне књижевности пружи једну од најважнијих основа на којима ће у оквирима демократске државе један народ израсти у нацију. То су све познате ствари. Када је реч о српској књижевности, мене је у књизи *Идентитет српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји* (коју је пре две године објавила Српска књижевна задруга) управо то занимало: како је кроз историју наше историографије књижевности стварана и мењана представа о томе шта је српска књижевност, и у каквом су односу представе о српској књижевности, мењане кроз време, биле са ширим културним, друштвеним и политичким оквирима. Ако је такво испитивање показало не само *релативност* сваке појединачне представе о српској као националној књижевности и њеној историји код наших највећих историчара књижевности већ и конкретне разлоге и услове који су утицали на смењивање тих представа, са којег је онда становишта могуће критиковати транснационалну историју која књижевности посматра ван националног оквира и занемарујући њихову литерарност, равнодушне према језику на којима су писане? Због чега то није подједнако оправдан приступ књижевној прошлости као што су дуго биле националне концептуализације, ако су обе идеолошки утемељене?

Ипак, пре него што се на то питање одговори, ваљало би размотрити темељнији проблем, са којим сам се суочио приликом писања *Идентитета српске књижевности*: „да ли је могуће критику усмерити не само на конкретна решења претходника већ и на само супстанцијалистичко мишљење, а да се притом све не распадне и не останемо са српском књижевношћу као празним именом? Јер када задржавамо супстанцијалистички начин мишљења и ствари посматрамо са становишта онога што верујемо да је наше најпотпуније откривање супстанције, претходници нужно постају недовољно тачни. Али њихове речи биле су највеће истине једнога времена; штавише, оне су традиција која је битно одредила како ми данас мислимо о српској књижевности – најпре те истине усвајајући, да бисмо им се потом супротставили. Наравно, већ то што има више истина које су се међусобно надметале за апсолутно важење – упућује на њихову ограниченост. Зато се приче које су их исказивале и кроз које је симболички темељена нација не смеју окаменити у митове. Напротив, треба их демитизовати, десакрализовати, показати како су нас те приче одредиле, где су им границе, шта је то у њима што нам се више не чини довољним, на која нам животна питања не дају одговоре, али и шта је оно из тих прича без чега никако не можемо. Жеља да се наново исприча већ више пута причана прича сведочи о истовременом осећању њене важности и њене недовољности. Зато нације трају само док изнова отварају и поново причају приче којима одржавају представе о самима себи. Ако престану то да чине, то значи да више не осећају битност везе са претходницима” (Николић 2021: 85-86).

Управо је то оно што јесте циљ транснационалне историје: да се битност везе са претходницима оспори *свеојшћом релативизацијом*, која међутим не може да одговори на питање о *легијимносној сојсјивеној стиановишћу*, по страни од морално-политичке пожељности стварања основа за интеграцију књижевности русофобно замишљеног граничног региона Источно-средње Европе у Европску унију.

Ако је релативизам који ме је у *Иденшћу српске књижевности* водио да испитивањем историје српске историографије књижевности дођем до обухватнијег, мекшег и еластичнијег појма српске књижевности који ће бити усклађенији са нашим садашњим погледима на књижевност и отворен ка будућности због свог ослањања на тумачења прошлости, релативизација националне књижевности у транснационалној концепцији ослоњеној на хилијастичку визију јединства у Европској унији управо прошлост одбацује, занемарује и најосновније податке (у тој мери да сам за такав поступак морао увести појам „тражено незнање”), потпуно равнодушна према томе на којим су језицима и са ослоњем на које традиције различите књижевности стваране – све док се међу њима могу успостављати морално-политички пожељне везе које ће са хилијастичког евроинтегралистичког становишта обликовати транснационалну регионалну књижевност Источно-средње Европе. Због такве чврсте хилијастичке задатости, релативизам који је усмерен на откривање конструисаности и измишљености нација, не може се запитати о конструисаности и измишљености региона Источно-средње Европе или саме Европске уније. Тај *недоследни релативизам* потиче из оног *глобалистичког* поретка вредности који свеопштом релативизацијом раствара традиционалне вредности, али и традиционалне начине заснивања вредности, са циљем да се уклони становиште са којег би било могуће проблематизовање оглашене безалтернативности глобалистичког поретка, чак и када се његови идеолошки постулати тако јасно саопштавају као што су то учинили Корнис-Поуп и Нојбауер.

Да основни смисао релативизације јесте у прихватању *безалтернативности* глобалистичког поретка открива то што је било могуће да смештајући културе Источно-средње Европе на пресек османског, хабзбуршког и руског/совјетског империјалног система (Cornis-Pope etc. 2010: 562) Корнис-Поуп „пропустио је и да препозна, а камоли да захтева анализирање утицаја још једне империје која је у Европи не само била, већ је и даље – једина – присутна, разноликим политичким, економским и културним деловањем, као и војним базама: САД” (Николић 2018: 257). То је свакако последица тога што „на врхунцу хладног рата влада САД је уложила огромна средства у тајни програм културне пропаганде у западној Европи. Средишњи циљ овог програма био је да шири тврдњу како он уопште и не постоји” (Stonor Saunders 1999: 17). Његова успешност се, ето, препознаје

и почетком двадесет првог века у скривености значаја и утицаја америчке империје у граничном региону Источно-средње Европе у историји њених књижевних култура написаној на енглеском језику, на којем није стварана ниједна књижевност народа који ту живе. Писање на енглеском језику историје претежно словенских књижевности које њихове језике ставља у подређени положај симболички претходи подређивању нација-држава наднационалним структурама, „јер интеграција може успети једино ако су појединачне нације вољне и способне да одбаце део своје аутономије у замену за препознавање унутрашње различитости и спољашњег заједничког добра са суседима” (Cornis-Pope, Neubauer 2004a: xi).

Може ли то ново „заједничко добро” бити оправдање за промењен однос према језику и литерарности у схватању књижевности?

Дијего Фузаро примећује да „тражећи од народа да одустану од свог језика [...], тј. од сопственог симболичког и културног наслеђа како би у замену прихватили енглески новојезик као једини допуштен у тој дугој ноћи глобализације, постиже се не само онемогућавање конципирања неке идеје која се не своди на потврду постојећег већ нешто много више: потпомаже се несвесно прихватање семантике неолибералног поретка [...] као неутралне и природне” (Fusaro 2017: 96). Управо због тога овакав транснационални приступ не може бити подједнако (не)оправдан као национални и „неодржива је тврдња Корнис-Поупа и Нојбауера да је *енглески језик* њихове *Историје*... неутрално средство комуникације. Он је свакако *империјални језик*, али пошто је империјални поглед на свет потпуно нормализован, он се као такав не може препознати. Европска унија је – данас – специфична управо по томе што се њена документа преводе на националне језике свих њених чланица. Зар онда не би било у духу данашње Европске уније да, ако већ није могуће да се *Историја*... пише помало на свим језицима Источно-средње Европе, она буде преведена на све те језике, као и на језике осталих европских нација, ради бољег међусобног упознавања?” (Николић 2015: 189). Да ово питање данас звучи још ироничније, побринули су се Британци, који су 2016. одлучили да напусте Европску унију, тако да је данас енглески језик у Европској унији званичан језик само Ирске и Малте, и то *један од* званичних језика ове две државе. Јасно је да је језичка равноправност у Европској унији потемкиновске природе, али неопходност енглеског језика, чак незамисливост овакве регионалне историје на неком другом језику, доноси сугестију да ни међу нацијама Источно-средње Европе, а нарочито међу другим европским нацијама, нема интересовања за овакву *Историју књижевних култура Источно-средње Европе*. Питајући се коме се она онда обраћа, закључио сам да „њена публика нису они људи који се изјашњавају као Пољаци, Чеси, Срби, Бугари... Њена публика су *евројске дијокрајте* у *култури*, исте у свим нацијама” (Николић 2015: 189). Повезане енглеским

језиком као средством нормализације идеја западног либерализма, глобалног капитализма и Џорџа Сороса као безалтернативног погледа на свет, те бирократе простор за одумирање националних књижевности и њихових историја припремају у првом кораку „изношењем морално-политички пожељних концепата представљених као етички императив и организовањем књижевноисторијског приповедања на нетрадиционалан начин” (Николић 2015: 189), а „када се забораве националне историје, постепено ће постајати сувишни и транснационални ’историчари’; временом неће више бити никога способног да пише ни чланке попут ових у *Историји...*, него ће се све претворити у најкарикатуралније схваћене ’студије културе” (Николић 2015: 190).

Није зато случајно што је у едицији „Упоредне историје књижевности на европским језицима” недуго после *Историје књижевних култура Источно-средње Европе* уследила књига *Књижевни хибриди у доба мултимедијалног израза*, коју је уредио Марсел Корнис-Поуп, да би се описао „глобални заокрет према визуелном и виртуалном у свим областима текстуалности, како се штампани, вербални текст све више спаја са визуелним, електронским и текстом перформатива” (Cornis-Pope 2014: 15). Уочено *замирање њојма књижевности* какав смо познавали последња два века било је, дакле, израз *старајешког одређења*. Смисао тога одлично описује филозоф који се претежно бави политичком филозофијом: „Књижевност и уметност уопште, баш као и животи великих хероја другачијег мишљења – од Сократа, Грамшија, Христа, па до Ђулија Чезара Ванинија – успостављају историју, данас окамењену од погледа постмодерне Медузе, поново као могућност” (Fusaro 2017: 116). Штавише, „можда, пре свега књижевност може да постави основе за једну филозофију главног лика – или, дословно, ’маске’ коју је могуће користити – у стању да изађе на крај са данашњом мистификацијом нужности која натурализује поље друштвеног и фатализује историју, чинећи да сви постанемо серијске, безличне фигуре у вртлогу размене и потрошње” (Fusaro 2017: 116). Управо зато је настојање на укидању националног у књижевности праћено настојањем да се укине и сама књижевност какву смо до сада знали, јер је њена инхерентна субверзивност у томе што „нам нуди широки спектар личности које садрже ту пројективну димензију виртуелног и захваљујући којима можемо да научимо да делујемо на другачији начин од уобичајеног” (Fusaro 2017: 117), чиме се, са личношћу, у први план враћају *идејни и етички* питања, дакле управо она која треба да буду замењена привидном слободом иза које се крије онај поредак – *Pax Americana* – који нам се обраћа на енглеском језику и који „не толерише постојање демократских националних држава и породице, националних језика и културе, идентитета и солидарних заједница, различитих визија света и критичке перспективе” (Fusaro 2017: 78).

Замењивање националних књижевности транснационалним концепцијама део је *свеобухватне борбе против идентитетских* која структурно мења поставке не само система националних држава, који је несумњиво у историји донео највише слободе за највећи број људи: демократска национална држава је законима пред којима су сви грађани равноправни, са правом и обавезом на јединствено образовање и војну службу, створила оквир и за друге идентитете. Иако човек не осећа у свакој ситуацији себе као пре свега национално одређеног – или се чак може рећи да се као првенствено национално одређен ретко осећа (на пример, у време ратова), док у свакодневици себе претежно посматра кроз наочаре личних, професионалних, локалних... идентитета – ипак оквир који стабилан национални идентитет унутар стабилне демократске државе даје појединцу *структурно* омогућава његов непрекидан идентитетски рад на себи. Идентитет је увек вишеструко сложен и променљив, и појединац и заједнице у времену се мењају, али то чине осећајући себе као очуване у тој променљивости. Ако идентитет посматрамо рикеровски, као приповедни идентитет који се читује „кроз дијалектику ипсезитета [сопства] и истости” (Ricoeur 1990: 147) и који „може бити примењен на заједницу подједнако као и на поједница” (Ricoeur 1985: 247), значај националне државе је у томе што обезбеђује *оквир у којем се традиција може слободно, постојано и промишљено мењати, а да осећај изражања остане непрекинут*. Закони који одређују границе поступања у јавној и приватној сфери, допуштајући слободу предузетништва, али искључујући израбљивање, допуштајући слободу у васпитавању детета, али забрањујући занемаривање и злостављање, представљају оквир у којем се појединац може слободно бавити собом и својим идентитетом. Управо због тога се о радним и породичним законима толико и расправља, јер се кроз питања о границама које они постављају испитује шта је прихватљиво, а шта неприхватљиво за идентитете појединаца и заједнице коју они чине.

Човек лишен идентитетских оквира нарочито је погодан за *прекаријатски рад*: „инструменталан (ради преживљавања), опортунистички (прихвата шта му се нуди) и прекаран (несигуран)” (Standing 2011: 14). Ако идентитетски оквир не одређује ни човеково место у друштвеној заједници нити у породици, наравно да човек не може бити везан ни за било какав професионални идентитет, па може лако мењати послове – данас је разносач пиле, сутра радник на градилишту, прекосутра ђубретар... шта год у датом тренутку може да му донесе нешто новца да преживи до сутрадан – омогућавајући својим прекарним радом јефтино одржавање система. Уколико је пак реч о некоме ко располаже посебним знањима и вештинама које се дуго стичу и нису честе на тржишту рада, од њега се очекује да данас ради у једном граду, сутрадан у другом, да се сели кроз различите државе, поднебља, да не брине што ће му деца сваке године мењати школе и никада неће стећи трајне пријатеље, које уосталом ни он сам не може

имати у том номадском животу, у којем ни своју децу неће често виђати када и она дорасту до тржишта рада. Наравно да је и данас тако могао да живи онај ко је то хтео: ништа га у није у томе спречавало. Али мало људи је *желело* такав живот: много више их је тежило стабилном позиву и сталном послу, чврстим друштвеним и породичним везама, сопственом дому у држави у којој својим гласом могу утицати на доношење закона и вршење власти. Управо зато треба све *убеди* да је постојање било каквих стабилних оквира идентитета репресивно, без обзира колику слободу унутар себе ти оквири пружали, односно да је одређеност човека традиционалним идентитетским категоријама – све до разликовања мушко/женско – спутавајућа, а не оквир простора могућности. Нов начин живота рекламира се као никада слободнији, али управо *наводна неоограниченост могућности* – *укида могућности*. Јер могућности постоје само у јасно одређеном и ограниченом оквиру система који налаже различите изборе, који битно утичу на то какав ће се живот живети. Ако таквог система са синтагматским и парадигматским осам селекције нема, онда нема ни *јраво* избора. Избори који се свакодневно чине су *јривидни* избори, али човек затрпан многобројним једноличним квазимогућностима није тог привида свестан, јер је систем који одређује шта (не) може бити изабрано толико свеобухватан да је невидљив. У том систему човек не само што не мора бити одређен оним што је раније, низом избора, чинило његов идентитет у националном, професионалном, породичном контексту, већ се врло агресивно оспорава могућност да неко себе ипак одреди баш кроз те традиционалне изборе и да на њима гради свој идентитет – то указује да и тај систем има границе, које су пак брижљиво скривене тврдњама о безалтернативности његове свеобухватности. Отуда у тако нормализованом систему западног либерализма *нема слободе*. У прекаријатском систему глобалног капитализма закони једне заједнице људи који се међусобно разумеју и деле иста сећања и вредности, подређени су безличним и недовољно демократски изабраним телима која управљају без ограничења (попут Европске комисије), што у коначници води у „свет у знаку поделе на прекарисованог и плебеизованог Роба, с једне стране, и неофеудалног, неоолигархијског Господара, с друге” (Fusaro 2017: 78).

Ако је то свет ка којем смо „у транзицији” којој је посвећен овај скуп, какво у њему може бити место *књижевности као језичке умешности*, и *националних књижевности* и *националних језика* уопште, не само српске књижевности и језика?

„Идентитетске промене” су *неминовне*, јер *јромене* су *сам начин јосијања идентитетска* – управо зато на њима треба пажљиво и марљиво, *конкретно* радити: јасним оспољавањем како *конструисаности* идентитета тако и *незаменљиве важности* те конструкције, показивати да

флексибилност није у напуштању и заборављању сопствене традиције и наслеђених вредности него у њиховим *сјталним (јре)осмишљавањима и укључивањима у сојстјвени живоји*. „Српска национална књижевност је два века осмишљавана прерађивањем народних традиција које стижу из непрозирне прошлости и црквених традиција које се документовано могу пратити од Мирослављевог јеванђеља, као и разноврсним односима према живом стварању – то је српску књижевност чинило једном од најважнијих установа српске нације. Она се одржавала – а у неким раздобљима и доводила у питање, као рецимо концептом југословенства – ’свакодневним плебисцитом’ [Renaп 1882: 27]: вољом да се буде заједно, које не би било без претходне симболизације и која претходи будућим симболизацијама, стварајући тако незавршиво кружење саморазумевања” (Николић 2021: 86). Исти је случај и са другим европским националним књижевностима и нацијама у окриљу којих су те књижевности настајале. Све су оне биле *концејтјуализације*, али су – за разлику од *Истјорије књижевних култјура Истјочно-средње Евроје* која на енглеском језику (који нико на том простору не говори као матерњи) повезује књижевности различитих националних језика да би их све подредила истости пројектоване Европске уније – тим концептуализацијама заједнице оних који се међусобно разумеју осмишљавале своју баштину, стварајући традицију потребну новом добу националних држава, а која је у сваком нараштају у понечему и мењана. Залажући се за освешћивање сопствених условљености, књигу *Игенјитјетји срјске књижевностји* завршио сам поглављем „Отворена прича”, чија је начелност таква да би се његов завршетак могао парафразирати тако да се односи на било коју националну књижевност: „Само непрестаним превазилажењем наслеђених и успостављањем нових историја неке националне књижевности може се стварати разбокорена представа о променљивом постојању књижевних дела у времену и стога све сложенијем идентитету те националне књижевности – препознатљивом, појмовно неухватљивом, приповедно уобличивом: са сваком новом причом нешто другачије уобличеним, да би био понуђен савременицима и наследницима да га у свом разумевању другачије схвате и пожелеле да га изнова испишу” (Николић 2019: 507).

Смисао тога неодвојив је од залагања за свет у којем ће *јтрадиционалне универзалне вредностји* на којима су израсле европске демократске националне државе – слобода, једнакост, братство – бити у новим околностима чуване кроз *јреисјитјивања јоседних вредностји* националних заједница, које је једини начин да оне наставе да трају: *јромишљено мењање* као одговор на изазове времена који *јрилајођавањем чува вредностји* брана је колонизовању од стране идеологије која се поставља као надидеологија и захтева да буде прихваћена као природно стање ствари, проглашавајући све што није у складу са њом заблудима којих се треба ослободити.

Освешћивање *културне* и *идеолошке* условљености сваког односа према свету ослобађа нас да у сваком „транзиционом времену“ (што је у великој мери *contradictio in adjecto*, јер време увек протиче и отуда је увек транзиционо) препознамо условљености како онога што долази – због чега га не треба прихватати као такорећи природну неминовност – али и онога што смо наследили, јер онда нећемо инсистирати на његовој непроменљивости у промењеним околностима. Идентитетске промене не треба посматрати ни са сентименталношћу према наводно златном добу прошлости нити погледом заслепљеним сјајем наводно светле будућности; треба се на њих *одважити* као на *трговарање о вредностима сојствене времена* које је увек одређено *двосмерним погледом на наслеђе предака и обећања ошворене хоризонти*. Залажући се за обнову националних књижевности и њихових историја залажем се и за заједницу у којој се међусобно разумемо – јер говоримо истим језиком и наследили смо исте вредности, као и трауме – али унутар које то разумевање треба да кроз непрестане разговоре буде свакодневно унапређивано, као једини одрживи начин опстанка и трајања.

Литература

Николић (2015): Ненад Николић, *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролејмена за обнову националних књижевности и њихових историја*, Нови Сад: Академска књига.

Николић (2018): Ненад Николић, *Концепт књижевности Источно-средње Европе и славистика*, у: *Српска славистика: колективна монографија [Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта]*, том II: *Књижевност, култура, фолклор. Питања славистике*, Београд: Савез славистичких друштава Србије, 253–262.

Николић (2019): Ненад Николић, *Идентитет српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји*, Београд: Српска књижевна задруга – Партизон.

Николић (2021): *О делу „Идентитет српске књижевности“ Ненада Николића*, приредио Радоман Кањевац (*Књижа године Радио Београда 2*), Београд: Радио Београд 2.

* * *

Cornis-Pope (2014): General introduction: Literature and Multimedia through the Latter Half of the Twentieth- and Early Twenty-First Century, In: Cornis-Pope, Eds., 1-23.

Cornis-Pope etc. (2010): East-Central European Literature after 1989, In: Cornis-Pope, Neubauer 2010, 561-629.

Cornis-Pope, Eds. (2014): *New Literary Hybrids in the Age of Multimedia Expression: Crossing Borders, Crossing Genres*, Edited by Marcel Cornis-Pope (A

Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXVII), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Cornis-Pope, Neubauer (2004): General introduction, In: Cornis-Pope, Neubauer, Eds., 1-18.

----- (2004a): Editors' Preface, In: Cornis-Pope, Neubauer, Eds., xi-xii.

Cornis-Pope, Neubauer, Eds. (2004): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume I, Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XIX – Vol. I in the subseries on Literary Cultures), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

----- (2006): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume II, Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XX – Vol. II in the subseries on Literary Cultures), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

----- (2007): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume III: *The making and remaking of literary institutions*, Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXII – Vol. III in the subseries on Literary Cultures), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

----- (2010): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume IV: *Types and stereotypes*, Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXV – Vol. IV in the subseries on Literary Cultures), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Fusaro (2017): Dijego Fuzaro, *Misliti drugačije: Filozofija neslaganja (Pensare altrimenti. Filosofia del dissenso)*, preveo s italijanskog Marin Pavić, Beograd: Clio.

Hutcheon, Valdés, Eds. (2002): *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*, Edited by Linda Hutcheon and Mario J. Valdés, Oxford University Press.

Mettan (2015): Gi Metan, *Rusija–Zapad: hiljadu godina rata: Rusofobija od Karla Velikog do ukrajinske krize (Russie–Occident: une guerre de mille ans. La russophobie de Charlemagne à la crise ukrainienne)*, prevela s francuskog K. Bojanović, Novi Sad – Beograd: Akademska knjiga – Informatika.

Renan (1882): Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?: conference faite en Sorbonne, le 11 mars 1882*, Paris: Calmann Levy.

Ricoeur (1985): Paul Ricoeur, *Time and Narrative (Temps et récit)*, volume 3, Translated by Kathleen Blamey and David Pellauer, Chicago and London: University of Chicago Press.

----- (1990): Пол Рикер, *Соїсїтво као друїи (Soi-même comme un autre)*, с француског превео Спасоје Бузулан, Београд – Никшић: Службени лист СЦГ – Јасен.

Standing (2011): Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London and New York: Bloomsbury Academic.

Stonor Saunders (1999): Франсис Стонор Саундерс, *Хладни рајн у култури: ЦИА у својој уметности и књижевности* (*Who Paid the Piper?*, 1999; *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, 2000), превод са енглеског Н. Мрђеновић, Београд: Досије студио.

Nenad Nikolić

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Language and South Slavic Languages

NATIONAL LITERATURE IDENTITY PROBLEM IN THE INTERNATIONAL CONTEXT

Summary: The paper analyses the global tendency of conceptualizing transnational and regional literature in order to suppress national literatures at first, and then to completely replace them. The analysis is based on *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Eds. M. Cornis-Pope and J. Neubauer, Vol. I 2004, Vol. II 2006, Vol. III 2007, Vol. IV 2010). The tendency to replace national literatures with the transnational one is depicted within the framework of broader cultural, social, and political circumstances. Based on the ideology of “Western liberalism, global capitalism, and George Soros” – which was stated as the core idea of the *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* by its editors – this tendency leads to a general weakening of traditional identities framework: from personal to national identity. Therefore, the suppression of national literature is simultaneous with the suppression of nationality in general, and with changing the notion of literature as it existed in the age of national states since that notion was correspondent with the personal identity which also undergoes through changes.

Keywords: identity, literary history, nation, national literature, *Pax Americana*, transnational literature.

О ИДЕНТИТЕТУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се говори о суштинским идентитетским категоријама српског језика и о његовом статусу на његовом лингвистичком и геополитичком простору. Указује се на неповољан положај српског језика мимо граница Србије, у истојезичким државама које су настале распадом Југославије, али и на чињеницу да је такав статус условљен небригом и несарадњом српске политике и лингвистике, што се посебно огледа у маргинализованости ћирилице у јавној комуникацији. С тим у вези упућује се на неопходност редефинисања књижевнојезичке политике, као и њене примјене и у службеном и у јавном простору употребе српског језика.

Кључне ријечи: српски језик, екстерни идентитет, интерни идентитет, статус језика, ћирилица.

„Етничка обиљежја народа, између осталог, условљена су фолклорном традицијом, историјом и свеукупним културним наслеђем, а међу њима језик јесте једно од најдоминантнијих – на основу трију својих функција – комуникативне, кумулативне (или културолошке) и симболичке. Прве двије обезбјеђују народу цивилизацијску функционалност, јер од комуникативне моћи језика – од развијености његовог система и богатства лексичког фонда – зависи и степен интеракције са другим народима и културама, док кумулативна чува достигнућа матичне културе, јер све што човјек ствара у времену – у језику чува, и имплицитно, као усмено предање народа који нема писмо или није описмењен, и експлицитно, када овлада писменошћу. Трећа – социолингвистичка функција језика – сабира двије претходне, на којима се гради дух народа, јер га она представља. У њој се сумира систем вриједности које језиком као суштином, дакле непосредно, везују појединца са народом коме припада. Све три у социолингвистичком смислу зависе од динамике културе датог језика, од међујезичких и међукултурних контаката, од доминантних културних кругова који промовишу све па и језик, што је недвосмислено потврдила и историја књижевних језика код

Срба (*сїарословенскої, сїскословенскої, словеносїскої*) и историја српског књижевног језика” (Бабић 2013: 201). Историја књижевних језика које су Срби од почетака писмености употребљавали обиљежена је диглосијом тих идиома и српског народног језика, доминацијом хришћанства и црквених кругова у тим језичким идиомима у којима се српски језик појављује мање-више фрагментарно, док је историја српског књижевног језика оперећена доминацијом панславизма, односно јужнословенизма – и у фази Вукове реформе и у периоду прве и друге југословенске државе.

Сплет свих околности и друштвено-политичких прилика које прате развој књижевног српског језика, у историјском контексту два свјетска и једног грађанског рата у којем су се Срби стално борили за слободу и самосталност, условили су да се идентитет српског језика прилагођавао друштвено-политичкој ситуацији и мијењао, што милом што силом, у складу са преовлађујућом идеологијом коју је слиједила и србистика као лингвистика, односно њени најистакнутији представници. У Вуково вријеме, таман што је започео своју културну мисију књижевног језика Срба, стандардизованог у пјесништву, том најтрајнијем и најсавршенијем облику књижевности, а експлицитно потврђеног у књизи над књигама српског језика – у Вуковом *Рјечнику* из 1818. године, као и у најпознатијој свјетској књизи, у преводу *Библије* – српски језик је упао у авантуру заједништва са Хрватима, од Бечког књижевног договора (1850) па надаље, што се одразило и на његово име које је све чешће бивало *хрвајско или сїско*, да би се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца озваничило као *сїско-хрвајско*, односно као *сїско-хрвајско-словеначко* (1918), у ФНРЈ/СФРЈ као *сїскохрвајско* или *хрвајскосїско*, а њеним распадом вратило се код Срба своје *сїском* имену, док је код осталих истојезичких народа преименовано у *хрвајски, босански и црногорски*. Тим мијенама његов *екстерни идентитет*¹ није био угрожен – према другим различитим језицима, словенским и несловенским, он је био јасно и довољно одјелит, али мијењао се његов *интерни идентитет* прије свега на социолингвистичком плану, на плану норме – углавном правописне и лексичке, што саму структуру језичког система нити угрожава нити модификује ни у једној од његових преименица, чиме се у ствари показује да је систем српског језика надсистем његовим варијантама које су у новонасталим државама добиле национална имена и статус службених

¹ *Екстерни идентитет* српског, у српскохрватској фази, Р. Бугарски посматра „наспрам словеначког и македонског”, у односу на које је је био јак, а у најновијем времену – „наспрам хрватског, босанског и црногорског”, гдје „границе нипошто нису јасне” (Бугарски 2016: 105). Сматрамо да се однос између српског, хрватског, босанског и црногорског одвија унутар *унуирашњих идентитетских граница* српског језика као система, јер је то однос језика и његових варијаната, док екстерни идентитет подразумева однос српског са језицима који су различити од њега.

језика. Али у језику *nomen est omen* вишеструко, и премда су његова лингвистичка обиљежја и под свим тим именима иста – није више исти његов друштвени и културни статус. Иако је свака од наведених фаза наносила штету статусу и виталности српскога језика, што је озваничавано не само политичким тенденцијама него и књижевним договорима – претходним Бечким, који му је придодао хрватску компоненту, и Новосадским (1954), којим је и на лингвистичком плану дата важност његовој варијантној разуђености и њиховом равноправном статусу у коме се *неуијралише на два ријанџина основа српској* – све док се то одвијало у границама заједничке државе, то је још било добро вријеме за српски народ јер се у границама заједничке државе чувао статус нације, будући да се етничка обиљежја народа национално потврђују у оквиру државних граница. Распад Југославије 90-их година прошлог вијека расијао је Србе из једне у четири различите државе, што је додатно проблематизовало и статус нације и статус језика и писма као његових највећих тековина, будући да се „нова политичко-државна имена језика надвијају над српски народ у тим државама као пријетња да ће процес навикавања Срба на новокомпоновани културно-језички идентитет временом замијенити процес њиховог асимиловања у оквиру њега” (Бабић 2013: 202). Сва нова имена подразумевају језички инжењеринг у правцу удаљавања норме од норме српског језика, али и статус државног језика у новом имену. А државни језик јесте или временом постаје национални језик који се у свим истојезичким државама бивше СФРЈ, осим у Србији, супротставља српском имену језика и маргинализује га. Тако је у Хрватској српски језик мањински – са незнатним бројем говорника и са врло угроженим њиховим правима у употреби – посебно ћирилице. У Црној Гори му је дат магловити статус језика у *службеној ујошреби* – наспрам *службеној црнојорској*, али је тамо срећом српска друштвена заједница још увијек витална² и истрајна у настојању да сачува сопствени идентитет. У Босни и Херцеговини, односно у Републици Српској, назив језика није могао бити ни озваничен својим *српским* именом, него је у њеном уставу уписан еуфемистично парафрастично као *језик српској народа*, при чему је ситуација „на терену” таква да је тај исти народ прилично незаинтересован за статус српског језика, који је изложен притисцима бошњачке језичке политике и њеном настојању да *босански као државни* изведе на границе цијеле БиХ – што је аустроугарско оруђе за одвајање Срба из БиХ од матице Србије у служби пројектовања и промовисања *босансџива* као националног идентитета који у државним границама БиХ обухвата све народе.

² Да и виталност *српској језика* узмиче пред *државним црнојорским*, показују подаци са пописа становништва по којима је 2003. године било 63,49% говорника српског, а 21,69% црногорског језика, док је 2011. пописано 42,88% говорника српског, а 36,97% говорника црногорског језика (<https://sr.wikipedia.org>, приступљено 10. 10. 2021).

Колико се унутрашњи идентитет српског језика мијењао од XIX вијека, од почетака његове вуковске кодификације па до садашњег његовог обличја, можда најсликовитије показује однос његових писама – ћирилице и латинице. Латиница се у српском језику значајније употребљава тек од XX вијека, тачније од времена живота Срба под комунизмом, коме се ћирилица, нажалост, није одупрла, јер Срби су народ који страда много изразитије од идеологије него од оружја. У најстрашњем времену ропства под Османлијама српско писмо и српска култура одупрли су се арабици, која је као писмо мача и освајача само овлаш и у маргиналним траговима зашла у српски језик, али нису се могли одупријети комунистичкој латиничној идеологији која је настојала да неутралише све српске националне вриједности – од крсне славе до ћирилице. Тако се у *екстерни идентитет* српског језика, у односу на бројне друге језике у свијету, интерполирала двоаздучност, са прокламованим равноправним статусом ћирилице и латинице. У његовом *унутрашњем идентитету* латиница је постала доминантно писмо и скоро истиснула ћирилицу из друштвеног живота и у систему и у његовим варијантама (у хрватској и бошњачкој сасвим, у црногорској скоро сасвим), маргинализовала једино изворно српско писмо које обједињује културно-историјски и духовни идентитет језика и народа – од српске редакције старословенског до савременог српског. И ту превласт латиница и даље држи. Идеолошки изједначена са претенциозним српским национализмом и хегемонијом најбројнијег народа у бившој Југославији, ћирилица се повукла пред такозваном „наднационалном”, а у ствари пред антисрпском мисијом латинице у бившој Југославији. То показује да се Срби и у XXI вијеку осјећају комотније у латиници, да су у њој ближе свему ономе што нису и декларативно не желе бити. У латиници Срби мање иритирају Хрвате, ближе су „прогресивном” Западу у односу на проруски Исток, лакше се преводе у Босанце, затим и у Црногорце. Тиме се њихов корпус осипа, што девитализује језик и умањује друштвенополитички и културни утицај народа на простору Балкана, на коме су већ више пута на штету Срба прекројене границе.

О статусу двају писама у српском језику, о њиховој (не)равноправности у пракси, може се много тога рећи, а то је и честа тема бројних полемика у медијима, на интернет-форумима, па и међу лингвистима. Има аргумената за два писма као значајну културну тековину – а посебно је значајан онај који латиници даје важност писма које чува књижевноисторијски континуитет српске књижевности у средњовјековној дубровачкој књижевној баштини српскога језика, као и корпус латиничних дјела савремених српских писаца. Има аргумената и за враћање ћирилице статуса јединог писма српског језика – а суштински је да ништа толико не потврђује ни Србе као

народ ни српски карактер српскога језика колико његово матично ћирилично писмо. „Да је то тако, показује и однос новоименованих државно-политичких језика који дају предност латиници, јер ћирилицу идентификују са Србима, од којих желе да се у сваком погледу одвоје, везујући и за писмо и за народ негативне конотације” (Бабић 2014: 177). Присвајају једино њене историјске споменике – *Повеља Кулина бана* (1189) свима је у основи писмености на народном језику, јер такви споменици и новонасталом имену језика треба да обезбидије континуитет вишевијековне писмености!

Врло често се у јавности и медијским дискусијама поставља питање на који начин сачувати и заштитити ћирилицу као дио културног наслеђа, и то питање јесте, нажалост, врло актуелно, с обзиром на то да је, истиснута из свакодневне употребе у земљама српског језика, ћирилица безмало добила вриједност културног споменика који цивилизовано друштво треба да сачува у свом наслеђу и тиме ту вриједност отргне од заборавља. Но, теже од тога јесте питање како вратити ћирилицу функцију првог писма у савременој комуникацији Срба, како је ревитализовати, јер дисфункција ћирилице одражава кризу језичког идентитета који је увијек у основи идентитета народа и националне државе.

Да би се сачувало то писмо с којим су Срби ушли у свјетску историју и у заједницу цивилизованих народа, потребно је да стручњаци и државна политика усагласе ставове о начину пројектовања и провођења националне језичке политике на сваком дијелу територије српског језика. На томе национално оријентисани српски лингвисти одавно инсистирају. И таман када је изгледало да је и политика коначно послушала вапаје лингвистике, када су 15. 9. 2021. усвојени у народним скупштинама Републике Србије и Републике Српске скоро идентични закони о заштити српског језика и ћириличног писма, испоставило се да је то, у ствари, политички трик да се у турбулентним политичким ситуацијама актуелне власти представе као једини чувари и заштитници националног идентитета и интегритета Срба. У Србији је фактички *Закон о уједињеном српском језику у јавном животињу и заштити и очувању ћириличног писма* (Сл. гласник РС, бр. 89/2021, од 15. септембра) унапријед у много чему негиран *Законом о родној равноправности* (Сл. гласник 52/2021, од 24. маја), што показује и обим самих закона и обим подручја њихове примјене и обим мјера којима се кажњава њихова непримјена. Посебно ту треба нагласити да се *Закон о родној равноправности* односи и на службену и на јавну употребу језика, док је *Закон о уједињеном српском језику у јавном животињу и заштити и очувању ћириличног писма* ограничен искључиво на службену. И већ то на самом почетку показује озбиљност намјере у провођењу првог и неозбиљност у провођењу другог закона, а суштински први радикално утиче на модификовање структуре и лексике српског језика што води ка нарушавању и измјенама

његовог и екстерног и интерног идентитета, док је други усмјерен на заштиту и његовање српског језика, враћање у идентитетски најзначајније критеријуме који се огледају у функционалној ревитализацији ћирилице и поштовању језичке норме – али у врло ограниченем простору службене употребе, док јавна (огроман и на језичку културу врло утицајан медијски простор, нпр.) остаје ван тих законских оквира. Ако се зна да су у планирању статуса језика након фазе стандардизације – како то одређује социолингвистика – најбитније фазе *имплементација*, која подразумева развијање свијести говорника о значају стандардног језика као социјално, културно и национално престижног идиома, *експанзија*, која представља ширење и употребу стандардног језика у свим сферама друштвеног живота и *култивација* или примјена и његовање језичке норме – уочава се да су поменути законима, односно њиховим будућим међуодносом у пракси – све три фактички или угрожене или врло површно и само дјелимично обухваћене. *Законом о заштити српског језика и ћирилице* дјелује се на свијест говорника, на његовање и поштовање језичке норме у ограниченем простору службене употребе.

У Републици Српској *Закон о заштити, очувању и употреби језика српског народа и ћириличког писма*, по апелацији Бошњака и Хрвата, оспорен је на Уставном суду Републике Српске. Трагајући за информацијом о судбини *Закона* у Министарству просвјете и културе, од стране помоћнице министра упућена сам да се обратим Скупштини Републике Српске, одакле су ми љубазно одговорили да је *Закон* враћен предлагачу и да, уколико предлагач одлучи да га доради и прилагоди Уставу РС, слиједи процедура као да се ради о сасвим новом закону, јер оспоравање неког члана закона у Уставном суду поништава закон у цјелини. У поновном обраћању Министарству просвјете и културе (у фебруару 2022. године) добила сам само информацију да правна служба од министарке још није добила налог за дораду *Закона*. У томе се показује непревазиђени а суштински однос између политике и лингвистике код Срба, а огледа се у томе да је планирање статуса језика само дјелимично лингвистички поступак, односно да је доминатно „političke prirode, a ona nerijetko zamagљује rezultate lingvističke analize ili ih uopće i ne traži. Zbog toga se planiranje statusa, i onda kada se njime prethodno bave lingvističke ustanove, prepušta u konačnoj instanci političkim tijelima i u eksplicitnom se obliku sastoji od niza političkih odluka (nerijetko i u formi pravnih akata)” (Шкиљан 1988: 44–45). Оскудна суштина и начин на брзину и церемонијално донесених закона о српском језику и ћирилици у Србији и Републици Српској такође показују и да је фактички само битно декларативно у јавности изразити бригу власти о идентитетским питањима народа у којима језик заузима примарно мјесто, па се и законом мора штитити, али да је рад на примјени законских аката о провођењу језичке политике, на заштити и његовању идентитета језика у другом плану.

У друштву у коме је језик конститутивни елеменат националног бића, језичка политика, неизводљива без државне политике, мора константно бринути о виталности језика и развијати је. Српски језик спада у језике чија виталност није у експанзији, него у константном опадању, што је узроковано не само издвајањем политичких језика из њега, а тиме и њихових говорника као „неговорника” српског, него и измијењене демографске или популацијске ситуације у смислу да је наталитет све мањи, а миграције репродуктивне генерације изразите. Геополитичке прилике након посљедњег рата условиле су да се велики број говорника српског нашао у дијаспори, у границама других држава, гдје различита уставна уређења и законска рјешења не иду у прилог њиховом обухватању у оквиру јединствене језичке политике, чиме је унутрашњи идентитет српског језика изложен константној варијантној поларизацији. Посљедица тога јесте да се у учењу српског језика у различитим државама у школама примјењују различити наставни програми – да је различит и корпус писаца, регионално детерминисан, што води додатној девитализацији језика и утицају на друштвену свијест о језику. Може се рећи да је у Републици Српској она на ниским гранама – стање у друштву показује велики степен језичке некултуре и немарног односа према језику, прихватања појединих рјешења хрватске и бошњачке норме – посебно се одомаћује кроатистичка конструкција футура првог (нпр. *бић ће*), као и кроатистичке лексичке иновације (нпр. *обнашајћи функцију*), а то промовишу најчешће српски лоше описмењени и лоше образовани политичари. Будући да је политички живот у турбулентном времену БиХ најдоминатнији вид јавног живота – тај специфични супстандардни идиом шири се и међу говорницима који су формално ван њега. То показује да је идентитет српског језика вишеструко угрожен – осим резултатима сецесионистичких процеса, угрожен је и од стране сопствених говорника, њиховим немарним односом према сопственом језику и његовим ресурсима и правилима, што налаже редефинисање основних начела књижевнојезичке политике и њеног провођења.

А начин провођења књижевнојезичке политике свуда у свијету зависи од тога да ли су језик и писмо на припадајућем им језичком и етничком простору угрожени или су пак врло витални на цијелој територији. Ако су угрожени, онда језичка политика мора бити одбрамбена, а одбрамбена језичка политика води се законским актима и наметањем обавеза заштите и његовања језика и писма свим релевантним институцијама друштва, од законодавно-извршне власти до културе и васпитно-образовног система, што подразумева и надзор над провођењем планираних активности на заштити тих тековина. Ако су пак језик и национално писмо витални, што се огледа у њиховој динамичности и продуктивности у друштву, онда је језичка политика развојно оријентисана, усмјерена на мотивисање говорника да активно употребљавају језик и писмо, да његују и развијају

индивидуалну и колективну језичку културу. Те варијабле не може утврдити појединац, морају се проводити институционално и системски, као што то раде и други народи када су у питању такви витални национални интереси (в. Горјанц 2013: 13–36). И то нас стално враћа ревитализацији и његовању ћирилице, као филолошке и етнолошке вертикале српског језика и српског народа. А мислим да нема виталнијег интереса за Србе, посебно у Босни и Херцеговини, гдје морају опстати и одупријети се боснизацији која све више тежи радикалном исламу, од очувања српског језика и ћирилице, као јединог његовог аутентичног писма. „Будући да је утемељена у народу и тиме постала културни темељ народа, ћирилица је нужно везана за патриотизам. То је писмо које дијели судбину народа – када год су страдали Срби, страдала је и ћирилица. То је писмо које се мора вољети, ако постоји изграђена свијест о припадности појединца народу, ако се воли и цијени историја сопственог народа” (Бабић 2014: 180). Како једном приликом рече Мато Пижурица: „Ћирилицу бранимо зато што је наш циљ да ћирилицом пише и наше нерођено потомство – да ћирилицу имају и у потпису и у гробном натпису” (Пижурица 2013: 233) – та идентитетска вертикала обједињује јединствену националну културу, без обзира на административне границе и подјеле које оне намећу и основа је постојања у будућности. Да би опстала, захтијева планирану и плански провођену – одбрамбену језичку политику на подизању друштвене свијести о њеном значају и значају ширења простора њене употребе.

Литература

Бабић (2013): М. Бабић, Социолингвистички аспекти омаловажавања ћирилице, *У одбрану српске ћирилице, хрестоматија*, приредио Милош Ковачевић, Пале: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 201–208.

Бабић (2014): М. Бабић, Статус и перспектива српског језика у Босни и Херцеговини, *Српски језик и ћирилица – основе српској идентитетској*, зборник радова, Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа, 176–183.

Бугарски (2016): R. Bugarski, *Jezici u potkrovlju*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Горјанц (2013): V. Gorjanc, Slovenačka jezička politika i odnosi društvene moći, u: V. Požgaj Hadži, *Jezik između lingvistike i politike*, Beograd: Biblioteka XX vek, 13–36.

Пижурица (2013): М. Пижурица, Шта значи за нас ћирилица?, *У одбрану српске ћирилице, хрестоматија*, приредио Милош Ковачевић, Пале: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 230–233.

Шкиљан (1988): D. Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed.

<https://sr.wikipedia.org>, приступљено 10. 10. 2021.

Milanka J. Babić

Universität Ost-Sarajevo

Philosophische Fakultät

Lehrstuhl für Serbistik

ZUR IDENTITÄT DER SERBISCHEN SPRACHE

Zusammenfassung: Die Kombination aller Umstände und gesellschaftspolitischen Umstände, die die Entwicklung der literarischen serbischen Sprache begleiten, im historischen Kontext von zwei Weltkriegen und einem Bürgerkrieg, in dem Serben ständig für Freiheit und Unabhängigkeit kämpften, bedingten die Identität der serbischen Sprache sich, wohl oder übel, an die gesellschaftspolitische Situation anzupassen, in Übereinstimmung mit der vorherrschenden Ideologie, der die Serbistik als Linguistik bzw. ihre prominentesten Vertreter, folgt. Diese Veränderungen gefährdeten seine *äußere Identität* nicht – nach anderen verschiedenen Sprachen, Slawisch und Nichtslawisch, wurde er klar und ausreichend getrennt. Seine unterschiedlich polarisierte *innere Identität* hat sich verändert, hauptsächlich auf soziolinguistischer Ebene, auf der Ebene von Normen – der Rechtschreibung und des Wortschatzes, was die Struktur des Sprachsystems weder bedroht noch modifiziert, was tatsächlich zeigt, dass das System der serbischen Sprache ein Supersystem seiner Varianten ist, die mit dem Zerfall Jugoslawiens nationale Namen und den Status von Amtssprachen erhielten. Diese Veränderungen führen zu einem Rückgang der Zahl der Sprecher, die ihre Sprache Serbisch nennen, d. h. die Vitalität der serbischen Sprache ist gefährdet, die durch den nachlässigen Umgang ihrer Sprecher mit den Ressourcen und Regeln ihrer eigenen Sprache negativ beeinflusst wird, insbesondere mit der kyrillischen Schrift als identitätsstiftende Nationalschrift, die im Gebrauch marginalisiert wird. Aus diesem Grund muss die Sprachenpolitik die Verfahren zum Schutz der serbischen Sprache und zur Revitalisierung und Pflege der kyrillischen Schrift als philologische und ethnologische Vertikale der serbischen Sprache und des serbischen Volkes planen und konkretisieren.

Schlüsselwörter: Serbische Sprache, äußere Identität, innere Identität, Status, Sprachen, Kyrillisch.

СРПСКИ ЈЕЗИК И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У ВРИЈЕМЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Вријеме глобализације и вријеме транзиције неповољно се одражавају на српски национални и културни идентитет. Разлог за то је у томе што у нашој држави није било и још нема свијести о потреби појачане бриге за очување националног и културног идентитета, које транзиција хоће да избрише – разумије се, код народа који се нису заштитили. То се нарочито види према статусу који српски језик има у Србији, а и друге националне дисциплине су у сличном положају. Ситуација је тешка и посебно зато што транзицију нисмо ни дочекали са уређеном језичком ситуацијом и дефинисаном националном политиком у вези с националним језиком. Српски лингвисти гласно говоре о томе и о потреби да се у Србији утврди државна/национална језичка политика и стратегија њеног спровођења. Јер која држава нема своју језичку и културну политику она спроводи туђу. У Србији се у то на много примјера може увјерити. Општепозната је истина да се језичка политика осмишљава у сарадњи језичке струке и државе, а спроводи у сарадњи државе и струке.

Недавно усвојен закон о језику и писму представља извјестан важан помак у правцу заштите српског језичког идентитета. Тим законом држава је коначно рекла да су српски језик и ћирилица у Србији важни. Надамо се да ће са струком утврђивати и стратегију и начин да се то и у дјело почне спроводити.

Кључне ријечи: српски језик, ћирилица, језички идентитет, језичка политика, транзиција.

Посљедњих деценија читамо све чешће и све више текстова из пера српских интелектуалаца различитих профила да је српски национални идентитет угрожен као у доба најмрачнијих времена кад су Срби били у ропству различитих поробљивача. Да ли је то случајно, није ли писање о националном идентитету постало мода? Нажалост, није и колико год да се код великог броја српских интелектуалаца осјећа потреба да говоре о нужности очувања српског националног идентета, ни издалека овој потреби

није удовољено у Србији. То је стога што у нашој држави још није усвојена азбука националне политике, коју свака озбиљна и уређена држава поштује: национални идентитет и његово очување јесте у центру државне националне политике¹. А Србија је ипак држава српског народа, морам рећи – требало би да буде бар толико колико је и држава националних мањина. Из Србије би онда требало да се идеја бриге о националном идентитету шири на друге стране Српства. Брани и помаже.

Српски језик, уз Српску православну цркву, спада у темељне чиниоце српског националног и културног идентитета. Кад је тако, кад је то непокрива чињеница, поставља се питање како је могуће да српски идентитет буде данас тако угрожен. Одговор је једноставан: српски језик – управо са свога значаја – нема ни изблиза у Србији статус какав би као национални језик морао имати. Наравно, ни други чиниоци и чувари националног идентитета – књижевност, историја, географија и др., немају бољи статус. О сталним насртајима на нашу цркву да и не говорим. Вријеме транзиције, глобализације, наравно, не иде у прилог учвршћивању и очувању националног идентитета.

Умјесто да се прије поласка на свој омиљени европски пут национално учврстимо, да се једног дана нађемо у тој европској заједници народа као народ са својим идентитетом, ми смо од тога још далеко. А рекло би се да нам је једно од поглавља на том путу управо то да се одрекнемо свога идентитета². Данашња Европа, сан наш још неостварени, препуна је моралних посрнућа³, многе њене чланице су тога свјесне и у њој таквој учврстиле су свој статус. А од нас траже да се мијењамо у складу с тим „европским вриједностима”, да се одрекнемо свог идентитета и, одричући се богиње

¹ Уп.: „У духовним наукама постоји прави диверзитет у типовима идентитета: национални идентитет, који је с једне стране утемељен у заједничком језику, историји, култури, а с друге стране представља интегритет једног народа као систем његовог општег самоодржања; културни идентитет подразумијева *традицију* као предање [...], памћење, социјалну интеграцију, образовне установе; институционални идентитет, који нам даје држава или црква; политички идентитет, који укључује и политичке стратегије” (Шијаковић 2019: 40).

² Да то поглавље постоји, како се ради на његовоме испуњавању, преко домаћих за то одабраних елита може се доста сазнати из радова, да само њих наведем: Мучибабић 2019; Антонић 2019; Рељић 2019.

³ Још су словенофили у 19. вијеку, тражећи у западној Европи оно што би словенским народима послужило као узор у будућем развоју, са жаљењем констатовали да се она дехристијанизовала. А Владика Амфилохије подсећа да је још Ф. М. Достојевски „говорио о Европи као милом гробљу, али гробљу” (Амфилохије 2019: 12). О данашњој Европи Запада и уопште свијету Запада, њеним стварним вриједностима доста сам говорио у књизи разговора с Милошем Јевтићем *Разумијевање језика*, Београд, 2017.

памћења и поштујући искључиво богињу заборав⁴, изградимо „новог српског човјека” илити колонијални идентитет⁵.

Преко оцјене статуса српског језика у Србији најбоље се види и како је данас са српским националним и културним идентитетом јер у њиховом центру је српски језик са својим писмом ћирилицом. Па да пођемо од ћирилице, нека ми буде дозвољено да наведем један мали цитат: „Наређено је да се излупају све плоче на којима су исписана била имена улица варошких. Са зграде Универзитета скинут је натпис ‘Миша Анастасијевић свом Отчеству’. Све трговачке фирме морале су бити замењене другим, латиницом написаним.

Излупане су плоче на зградама које су својина просветних фондова. Исто тако плоче на пијачној згради Цветковог трга, на којима су урезана била имена чланова утемељача. Ко је имао, с улице, на својој кући какав год натпис ћирилицом морао га је уништити.

Пели су се на врх зграде Русија, да би уништили натпис на њој.

Рат је био објављен, и с пуним бесом вођен, не само српском народу и савезницима, већ и – ћирилицу и источном наречју српском.

Латиница у канцеларијама, у школама, на пошти и телеграфу – свуда. Нигде се не прима никакав напис ћирилицом.”⁶

Готово да не би требало ниједну ријеч из овог текста изоставити, а читалац би на питање „Кад је ово било?” одговорио да је то данашње стање у Београду. Да ли је случајно таква неподношљиво велика сличност положаја ћирилице у окупираном Београду током Великог рата и данас – у Београду и сваком другом граду Србије? А слично се догодило српском језику и његовом писму тада у Босни и Херцеговини, као и у Црној Гори после окупације 1916⁷.

Да ли смо ми у толикој заблуди о ћирилицу кад нам је вијековима покушавају свим могућим средствима и начинима истјерати из живота?

⁴ В. Шијаковић 2019.

⁵ В. Антонић 2019.

⁶ Лука Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда (1915–1918)*, Јасен, Београд, 2010. Мала напомена: Лука Лазаревић (1857–1936) потомак је чувеног попа Луке Лазаревића, војводе и заповједника Шапца у Првом српском устанку. Био на разним дужностима од професора гимназије до министра у влади Краљевине Србије.

⁷ О храбром отпору групе бјелопавличких учитеља, који су дали отказ јер нису хтјели да прихвате књиге из Хрватске на латиници свједочи Веселин Матовић ових дана у Вечерњим: „Уби ме, али нећу писати латиницом, ја сам Србин и пишем ћирилицом!” – одговорио је један од српских учитеља окупационим властима, а опширно о томе г. Матовић говори у управо објављеној књизи *Ћирилица и латиница*.

У годинама окупације аргументација је била у сили оружја, а у данашњем времену аргументација је углавном у снази оркестрираних лажи и подвала; наравно, и они иза себе имају и аргумент силе (Рељић 2019: 83). Наводе нам различите разлоге у прилог одбацивања ћирилице као писма које је свој вијек проживјело, с којим не можемо у савремену Европу. А кад се погледа, све су измишљени разлози, нема ни једног јединог разлога који се може узети озбиљно. На овоме послу ангажована је војска домаћих културних радника, аналитичара, посматрача итд. и тсл. Наравно, при томе се заобилази чињеница да смо ми на ћирилици стварали своју вишевијековну, хиљадугодишњу писану културну баштину каквом се мало који европски народ може подичити. Да оvdје само поменем нешто, мало од много, почевши од Мирослављевог јеванђеља из 12. вијека – бисера у ризници српске, словенске и европске баштине, других јеванђеља и светих књига (међу којим се многа својатају, присвајају, поткрадају нас), преко биографија наших светих српских краљева, па Кулинове повеље, такође из 12. вијека – најстаријег споменика писаног на српском народном језику, преко богате српске писане средњовијековне баштине, са „Словом љубве” деспота Стефана и даље и даље. И свега тога треба да се ми одрекнемо. А ради чега и зашто? Ради свога самопорицања, ради губитка свога националног и културног идентитета. Додуше, наш самозаборав плански је његован од друге половине 20. вијека. О овој нашој баштини мало је било ријечи у образовном систему, и то готово обавезно се говорило као о споменицима српско-хрватске писмености⁸! Што многи и данас горљиво бране⁹.

Бранећи ћирилицу, залажући се за њен повратак у српски језик и културу, никако не желим рећи да треба да се одричемо своје баштине на српском језику стваране на латиници у прошлом вијеку и у оним ранијим вијековима. Напротив, треба да је чувамо, као што то досада нисмо чинили. Али треба имати на уму и ово, што сам једном приликом написао: „Тачно је да смо се латиницом служили, нарочито кроз двадесети вијек. Она је на разне начине наметана и ми имамо данас и на латиници своју баштину, али имамо ћирилицу као *своје* *йисмо*. То што смо створили на латиници јесте дио наше баштине, али свједоци смо да то тешко бранимо од својатања. Поседно питање јесте стварање на латиници код једног дијела српског народа у ранијим вијековима. Да поменемо само Дубровник, да се

⁸ О потискивању ћирилице и борби за њен повратак писао и говорио сам у посљедње вријеме доста и често, доста од тога се може наћи у мојој књизи Танасић 2020. Такође, оvdје треба навести хрестоматију Милош Ковачевић 2013. Поред других, рано је почео да скреће пажњу на угроженост српске ћирилице и академик Предраг Пипер – в. његову књигу Пипер 2003. Такође се снажно залагао за враћање њеног статуса какав треба да има као национално писмо.

⁹ О прогону ћирилице некад и сад види и рад Ковачевић 2019 и тамо наведену литературу.

присјетимо дубровачких Срба католика – дивних српских патриота и српског језика у Дубровнику, који ни за кога у научном свијету није био под знаком најмање сумње. Да, поред толиких, поменем само Милана Решетара – Србина католика из Дубровника, великана српске филологије и у оквирима свјетске славистике, који је неко вријеме држао и катедру славистике у Бечу, коју је основао Франц Миклошић, један од оснивача славистике као научне дисциплине. Он је у својој приступној бесједи за члана Српске краљевске академије уочи Другог свјетског рата рекао да је за њега српско и хрватско (језички) једно, а ко хоће да то двоје разликује мораће се сложити с чињеницом да је Дубровник по језику одувijek био српски. У почетку је покатоличеним Србима у Дубровнику дозвољавано да се служе ћирилицом. Чак је за њих издат и молитвеник на ћирилици 1512. године; то је и прва штампана књига на српском језику. Уочи Другог свјетског рата штампао ју је поново исти овај М. Решетар у СКА, а и недавно је обновљено њено издање у споменици Милану Решетару (издавач САНУ). Не узгред – на хрватској страни се организовано ради на њеном присвајању; у ту сврху 2012. је одржан читав знанствени скуп. Међутим, Срби католици су преведени на латиницу. И гдје су данас потомци дубровачких Срба, тих, како рекох, дивних српских патриота? А Дубровачку књижевност све теже бранимо, ако је и бранимо, као дио српске књижевности. И ово може бити поучно за оне који искрено вјерују да није важно да ли ћемо сачувати ћирилицу као своје писмо или ћемо прихватити латиницу” (Танасић 2021).

Данас се исто може рећи и за статус српског језика: он није ни изблиза на нивоу на коме би требало да буде као национални језик од посебног значаја за чување српског националног и културног идентитета. У то се можемо увјерити ако погледамо какво је стање у било којем домену употребе српског језика. А резултат општег лошег положаја српског језика јесу свакако слабо владање српским стандардним језиком и низак ниво језичке културе, те слаба свијест о њему као носиоцу и чувару националног идентитета. Први разлог за то јесте недопустиво мали број часова српског језика у основној и средњој школи. У то се можемо лако увјерити ако упоредимо фондове часова у нашим школама са фондовима часова националних језика код других европских, великих и малих народа; он је двоструко, неријетко и више, мањи. Са овако ниским бројем часова не може се, ни уз највеће залагање и најбољих наставника, обезбиједити да дјеца из школе понесу добра знања српског стандардног језика. А, с друге стране, није могуће обезбиједити остваривање васпитних циљева, гдје је и изграђивање културног и националног идентитета. Зато професор Александар Јовановић с правом каже: „Да ли можда најпре треба, пошто су нам пуна уста европског искуства, довести број часова матерњег језика у основној школи на европски ниво (седам до десет часова у европским школама у односу на пет у млађим разредима и само четири у вишим разредима основне

школе, у средњим школама још и мањи)? Матерњи језик није само средство комуникације, он је и наставни језик за све предмете, али је и са књижевношћу највредније духовно добро једнога народа и чувар његовог памћења и културе. У природу овог предмета је уграђено стицање националног и културног идентитета, али и најдубље емпатије за *gruioi*, потребније него икада у овом времену индивидуалне и колективне саможивости. [...] Зато је матерњи језик са књижевношћу основни наставни предмет у свим образовним системима и свим временима. Не без разлога је речено, наизглед мало претерано али суштински сасвим тачно, да је брига за матерњи језик једнака улагању у националну безбедност” (Јовановић 2019: 132–133). Наравно, повећање броја часова српског језика у школама морала би пратити и израда адекватног програма који би обезбјеђивао циљеве с којим се то и чини.

Још лошије стање је у високом образовању. Српски језик се по правилу не слуша ни на страним филологијама, а студирање и изучавање страних језика заснива се нужно на поређењу са српским. Српски језик не изучавају ни студенти других наставних предмета, ни студенти права, журналистике¹⁰. О другим да и не говоримо. Многи српски лингвисти, посебно Одбор за стандардизацију српског језика, одавно указују на нужност да се српски језик изучава на свим факултетима, разумије се – у складу са профилима појединих студијских програма. Када се Одбор 2019. обратио с тим предлогом КОНУС-у, овај је то глатко одбио, чак без писаног одговора, с образложењем да се српски језик учи у школи. А студентска организација Београдског универзитета, чувши за наш предлог, обратила се самоиницијативно да се наш предлог прихвати са једноставним а суштински тачним образложењем: јер добро знање српског језика је важно за сваки посао и јер је он значајан за српску културу¹¹. Без обзира на то шта је ко од чланова овог високог и одговорног тијела мислио, овакав однос према предлогу струке значи подршку оним који чине све на урушавању српског језика и српског националног и културног идентитета¹².

У Србији се данас нигдје не пита „како знаш српски језик?”, а готово свуда „како знаш енглески језик?”, као да смо већ и службено постали енглеска (културна) колонија. Наравно, тако је и у државним органима, нигдје нема потребног броја стручњака и лекторских служби, ако их уопште има у државним органима. Ријетке су новинске куће које још имају лекторске службе.

¹⁰ Данас од овога представља изузетак студиј журналистике на Универзитету у Нишу, гдје се српски језик изучава као обавезни предмет.

¹¹ Треба рећи да је тадашњи декан Машинског факултета проф. Радивоје Митровић више пута јавно подржао наш предлог.

¹² О свим овим питањима може се доста наћи у мојој књизи Танасић 2020.

Све то говори колико се у данашњем српском друштву држи до српског језика као битног елемента националног и културног идентитета.

Посебан проблем је појава балканизације у смислу партикуларизације, дробљења српског језика. Једино је код нас познат случај да поједине националне заједнице српски језик који је и њихов матерњи језик неће да називају српским именом, већ му дају своја имена. Наша држава је, насупротив мишљењу струке, па и насупротив јасним пропозицијама европских докумената о томе шта је мањински језик, то подржала. Иако ни језички стручњаци тих народа не тврде да се ради о лингвистички посебним језицима. Чак се многи од њих изјашњавају да би прихватили да се ради о „заједничком језику”, само под условом да се не помиње српско име. Својевремено је велики српски лингвиста Иван Клајн, познавалац свјетских језика и језичке ситуације у свијету и код нас, посебно на терену четири бивше истојезичке републике, и проучавалац српског стандардног језика преко пет деценија, изјавио: „Наравно, термини као што су босански, црногорски, војвођански и слично, представљају чисто научни апсурд. Ако они, ипак, буду прихваћени, то ће бити искључиво из политичких разлога, који немају никакве везе са науком” (Клајн 2010: 205). У вези са посебношћу хрватског језика, академик Клајн је рекао: „И досад се ниједан лингвиста није усудио да прихвати бесмислену тврдњу да су то два језика, иако када се каже српски, односно хрватски – могло би се закључити да су то два језика. [...] Онога који тврди да се ради о два језика требало би натерати да броји од 1 па надаље, све док не наиђе на облик броја који се разликује у српском и хрватском. Тај би морао да броји чак до хиљаду!” (Клајн 2010: 203). Нажалост, имамо на челу неких српских институција људе који то још и данас тврде, знајући за став Одбора за стандардизацију српског језика.

Српски језик је угрожен на још једном плану: присвајању српске писане баштине, својатању његових дијелова како на плану народних говора тако на плану стандардног језика. У питању је кривотворење научних истина о српском језику. С таквим појавама често се сусрећемо и у школским уџбеницима које држава плаћа и из којих наша дјеца уче. Када су избили велики скандали у вези с тим, не само кад се ради о српском језику него и о другим националним предметима, с највишег мјеста је речено да ће уџбенике националних предмета издавати држава. Од тога се изгледа одустало; то говори колико су организовани и утицајни они који раде на рушењу српског националног и културног идентитета. Колико је важно у процесу транзиције испунити оно поглавље које сам на почетку поменуо.

Свим овим познатим придружују се и нови проблеми које доноси глобализација. Тако је српски језик угрожен начином на који активисти примјењују идеологију родно осјетљивог језика. Усвојен је закон који угрожава српски језик како на граматичком тако и на лексичком плану, тако

радикално да то није ни у складу са европским препорукама за језик у томе домену. Српска струка је на погубност тога језичког инжењеринга указивала, а у Матици српској одржан је округли сто на коме су представници Цркве и различитих струка, уз језичку, детаљно описали погубност донесеног закона. Нажалост, наша држава још нема слуха за реч науке.

Ипак, послије деценија одсуства било какве државне језичке политике, доношење закона о српском језику у службеној употреби и заштити ћирилице говори да се у држави десила значајна промјена: доношењем овог закона она је јасно рекла да су српски језик и ћирилица важни и да ће уређивати њихову употребу у сарадњи са језичком струком.

Литература

Амфилохије (2019): Митрополит Амфилохије, О српским идентитетским критеријумима у епохи глобализма, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 11–19.

Антонић (2019): Слободан Антонић, Остати свој у колонији: очување српског идентитета на периферији атлантистичког царства, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 47–77.

Јовановић (2019): Александар Јовановић, Образовање и идентитет: зашто утопија мора да постане стварност, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 121–142.

Клајн (2010): Разговор с Иваном Клајном, Милош Јевтић, *Чудо језика: разговори са лингвистима*, Београд: Службени гласник, 173–244.

Ковачевић (2013): Милош Ковачевић (ур.), *Одбрана српске ћирилице*, хрестоматија, Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”.

Ковачевић (2019): Милош Ковачевић, Српски језик и ћирилица под притиском глобализације, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 101–120.

Мучибадић (2019): Милимир Мучибадић, Друштвени процеси и њихове посљедице које доноси нови свјетски поредак на размеђу миленија, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 20–36.

Пипер (2003): Предраг Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београд: Београдска књига.

Рељић (2019): Слободан Рељић, Суверенитет после Рах Americana, *Српски идентитетски критеријуми у процеси глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 78–100.

Танасић (2017): Срето Танасић, *Разумевање језика. Разговори са Сретом Танасићем*, разговоре водио Милош Јевтић, Београд: НМлибрис.

Танасић (2020): Срето З. Танасић, *Тако сам говорио зарад суџира*, Београд: Чигоја.

Танасић (2021): Срето Танасић, Један народ је јак колико му је јака култура, *Жрнов*, VII, бр. 14, Београд, 2–10.

Шијаковић (2019): Богољуб Шијаковић, О појму и кризи идентитета, *Српски идентитетски критеријуми у процесу глобализације*, зборник, Београд: СКПД „Просвјета”, 37–54.

Срето З. Танасић

Институт сербског језика САНУ

СЕРБСКИЙ ЯЗЫК И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ВО ВРЕМЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Время глобализации, время транзисии (переходного периода), неблагоприятно отражаются на сербской национальной и культурной идентичности. Причиной этого лежит и в том, что в нашем государстве не было и еще нет сознания о необходимости усиленной заботы о сохранении национальной и культурной идентичности, которые транзисия хочет стереть – разумеется, у народов, которые не защитились. Это особенно замечается по статусу сербского языка в Сербии, причем и другие национальные дисциплины находятся в подобном положении. Ситуация трудная особенно и из-за того, что мы в транзисию и не вошли с упорядоченной языковой ситуацией и определенной национальной политикой, которая относится к национальному языку. Сербские лингвисты громко говорят о том и о необходимости определения государственной/национальной языковой политики и стратегии ее осуществления в Сербии – так как государство, у которого нет своей языковой и культурной политики, проводит чужую. В Сербии в этом можно удостовериться на основании многих примеров. Общеизвестной истиной является то, что языковая политика создается в сотрудничестве языковой специальности и государства, а проводится в сотрудничестве государства со специальностью.

Недавно принятый закон о языке и письме в Сербии представляет собой определенный важный сдвиг в сторону защиты сербской языковой идентичности. Этим законом государство все таки сказало, что сербский язык и кириллица в Сербии важные. Мы надеемся, что государство со специальностью будет устанавливать и стратегию и способ, чтобы и на деле это началось проводиться.

Ключевые слова: сербский язык, кириллица, языковая идентичность, языковая политика, транзисия.

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ДОБА ТРАНЗИЦИЈЕ

У раду се износи и образлаже мишљење да се проблеми српског језика у доба транзиције бар делимично могу решити одговорним односом српских лингвиста према дисциплинама којима се баве. У условима када други народи без икакве задршке српско материјално и нематеријално културно наслеђе проглашавају својим, србисти могу и морају одговорити на само један начин – писањем капиталних дела у којима ће описати српски језик и обезбедити будућим генерацијама грађу и доказе за борбу која ће бити све жешћа, а чији ће циљ бити да се одбрани оно што припада српском језику и српској култури. Ако то не урадимо, препустићемо будуће генерације капиталним делима других народа, у којима се често фалсификују чињенице и преотима туђе у недостатку свог.

Кључне речи: транзиција, капитална дела, приручници, србистика, србисти, српски језик.

1. Уместо увода. Један од најновијих примера удара на српски језик, и то у Србији, јесте предлог листе предмета на Групи за српску књижевност и језик на Државном универзитету у Новом Пазару. На првој години, будући професори српске књижевности и језика слушаће, између осталог, и Старију бошњачку књижевност, као и Правопис бошњачког језика, на другој години Културну историју Бошњака и Бошњачку књижевност препородног доба и тако, све до краја студија, студентима српског језика преплитаће се српски и бошњачки језик, српска и бошњачка књижевност.

2. Најважнији задатак српских лингвиста. Највећи домет и најзначајнији допринос који србисти могу постићи у брзи о српском језику у доба транзиције јесте интензиван рад на опису садашњости и прошлости српског језика. Задатак нам је да удружени, али и самостално, пишемо капитална дела, којих немамо довољно. Ако дозволимо да наш језик

описују други, називајући га својим, наши научни потомци ускоро неће имати научну аргументацију и систематично описану грађу којом би бранили чињенице. Допустићемо да им податке о српском језику интерпретирају други или ћемо их препустити потрази за истином по нашим збиркама радова. Време је да схватимо да је од сваке појединачне монографије посвећене једној теми или збирке текстова у којој је о разним темама понешто речено важније да радимо на колективним или индивидуалним приручницима широког захвата. Тема овог излагања сасвим је прагматична и тиче се скретања пажње на различите аспекте корисности приручника, тј. речника, граматика, универзитетских уџбеника, језичких саветника. Наш задатак је да радимо на томе, али и да затражимо од Владе Републике Србије да одреди фонд којим би се на стално отвореном конкурс финансирали национални пројекти којим се штити, пре свега, српски језик, а затим и други облици српске материјалне и нематеријалне културе.

Још од половине XIX века и кроз цео XX век, угледни србисти понављали су једну мисао и уверење у вези с њом, коју ни данас не треба заборавити. Први ју је изнео Јован Стејић (у раду *Предлој за српски речник и српску граматику*), после њега ју је поновио Стојан Новаковић у *Посланици*, а затим и Ирена Грицкат (у зборнику *Сто година лексикографској рада у САНУ*). Сви су они, наиме, имали потребу да нагласе да је први задатак након оснивања свих европских академија наука био израда великог једнојезичког описног речника и академијске граматике. Овакав приступ идентитетским пословима највиших европских научних институција указује на чињеницу да се, пре свега, кроз језик оцртава лице једног народа и да нема бољег сведочанства о језику од његове слике у речнику. Фиксирати језик у приручнику значи, између осталог, положити право на њега, ставити до знања да постоји и да о њему има ко да брине. Приручник, као што је граматика, уџбеник или речник, једнога дана биће споменик о нашем језику, историјски извор на основу којег ће будући истраживачи знати ко смо били. У данашње време, приручницима шаљемо поруку и домаћој јавности и странцима да знамо ко смо и којим језиком говоримо. И управо то је било јасно и Стејићу, потпредседнику Друштва српске словесности, и Новаковићу, председнику Српске краљевске академије и СКЗ-а, и Ирени Грицкат, члану Српске академије наука и уметности. Дакле, наши претходници су то одлично разумели и понављали те речи као завет кроз XIX и XX век. Да ли их и ми данас разумемо?

3. Примери недовољне државне осетљивости за капиталне србистичке пројекте. Имамо три репрезентативна речника савременог српског језика, а то су *Речник САНУ*, шестотомни *Речник МС* и једнотомни *Речник МС*. Ни у једном од њих није систематски обрађена лексика српског језика после педесетих година XX века. Неописана нам је друга половина XX века

и прве две деценије XXI века. У време када европски народи мере фреквенцију сваке нове речи и имају увид у све њене употребе, ми немамо запис о лексици коју користимо последњих 70 година. Матица српска је покушала да исправи тај пропуст. Основан је пројекат израде вишетомног речника савременог српског језика, који би обухватао лексику коју користимо последњих 70 година. Предвиђено је да тај колосални посао обавља само троје лексикографа (четврти је био ангажован, али се од његовог ангажмана одустало због недостатка средстава). Лако се може проверити да први том шестотомника Матице српске из 1967. године потписује тридесет двоје аутора.

Лексикографи који раде на том речнику тешком муком добијају електронска издања књижевних дела због очигледног, сасвим несхватљивог, неповерења издавача према Матици српској, али пошто многа од њих не постоје у електронском облику па се штампана издања морају скенирати, Матица српска се ове године пријавила на конкурс Министарства културе Републике Србије за средства која би уложила у скенер. Иако је у пријави на конкурс наглашена важност пројекта, Одговор Министарства је био негативан, а у образложењу је писало да Матица српска тражи *йремало* средстава и да јој се зато не може изаћи у сусрет.

За то време, Хрватска подржава 24 основна пројекта Института за хрватски језик и језикословље ХАЗУ, 15 мањих и 18 међународних пројеката. Сви ови пројекти (а има их 57) у вези су с описом хрватског језика, углавном спадају у речнике, и спроводе се само у једној институцији, а то је Институт за хрватски језик ХАЗУ. На сајту Института за српски језик САНУ стоји податак да се тамо спроводи само 6 пројеката. Ако пола пројеката Института за хрватски језик уроди плодом, тј. речником, јасно је колико ће записа за будућност остати о хрватском језику а колико о српском.

Пошто је очигледно да држава не подржава израду речника савременог српског језика, а у Институту за српски језик у току је само један пројекат који се тиче савременог језика, а то је израда *Речника српскохрватској књижевној и народној језика*, група истраживача са Катедре за српски језик Филолошког факултета пријавила је на конкурс Фонда за науку пројекат о изради националног електронског корпуса савременог српског језика. Први корак би био утврдити границе савременог српског језика у просторном и временском смислу и одредити периодизацију савременог српског језика на основу језичких, а не политичких и других критеријума. Прецизно смо одредили задатке члановима пројекта – морфолозима, лексиколозима, синтаксичарима, стилистичарима. Кад утврдимо границе, у следећој фази пројекта, прикупили бисмо лексичку грађу која репрезентује српски језик унутар тих граница. Била би то велика, претражива база лексике савременог српског језика, која би послужила уместо савременог речника,

за који, чини се, у Србији нема интересовања. Конкурсна документација је брижљиво припремљена. Чак је приложена географска карта Европе из које се види да такве базе имају скоро све земље у окружењу осим Србије и да је природно да израду таквог пројекта теоријски утемељи и започне најстарија институција за проучавање српског језика – Катедра за српски језик у Београду. Испоставило се да пројектну документацију нико није ни погледао, а о пројекту се нико није ни замислио. Одбијен је јер није прошао тзв. административну проверу, тј. једном члану пројекта истекао је уговор о раду због ванредног стања и кризе на Факултету (иако је приложена потврда о томе, коју је потписала Правна служба и декан Факултета).

4. Однос српских лингвиста према капиталним делима из области србистике. Године 2009, Кристијан Фос, професор србистике на Хумболтовом универзитету у Берлину, организовао је конференцију *Српска лингвистика*, на којој су српски и немачки србисти говорили о достигнућима сваке лингвистичке дисциплине понаособ у србистици. Немачки србисти жалили су се да не постоји кључна граматика српског језика, као што су академијске граматике свих осталих словенских земаља. Проф. Ана Кречмер је тада рекла да академијске граматике представљају „најауторитативније приручнике и најугледније кодификацијске радове на нивоу појединих националних словенских језика” (Кречмер 2010: 78). Запажено је, такође, да српски аутори, чим уведу нови појам или термин у свој научни рад, имају потребу да га, без провере и договора са другим лингвистима, унесу и у уџбенике и приручнике, што ствара термилошки хаос и није карактеристично за остале словенске и, шире, европске народе. У народу снажних појединаца мало је оних који су спремни на тимски рад и свако би да његов термин и његово схватање постане канон. Тиме се наноси конфузија, па и штета српској граматичности јер нема полазишта од којег се креће и које се дорађује, већ свако гради свој систем, а колико ће га проширити зависи од броја студената које има и којима ће наметнути свој поглед. Важно је имати на уму да се наука о језику толико развила да данас нема аутора који би могао самостално написати опсежну, целовиту граматичку српског језика. Такав подухват могао би се урадити само тимски.

Немамо довољно граматика и речника и зато не чуди што аутори у предговору својих приручника скоро по правилу наглашавају да су, тако рећи, приморани да их напишу. Као да је сваки досадашњи приручник настао у последњем тренутку, под снажном принудом, без воље и хтења аутора, који је, чини се, писао немајући куд, притиснут потребама научне и ненаучне јавности која је напетом ишчекивала објављивање дела.

Тако, на пример, Михаило Стевановић (1964) у Уводној речи свог *Савременог српскохрватског језика* наглашава: „А свакако је већ крајње време да се да једна књига ове врсте. И то не треба доказивати. Граматика

Ст. Новаковића изашла је пре тачно 70 година. А она се ни онда чак, и поред свега значаја који је, као таква, имала за граматичко нормирање књижевног језика, није могла сматрати правом нормативном граматиком. Знатно опширнија, а само неколико година млађа, под сам крај XIX века (1899) издата, онда потпуно научно рађена *Грамаџика и сѣилицѣика хр-вајскоја или срѣскоја језика* Томе Маретића била је дело прворазредног значаја, пре свега за уједначавање књижевног језика Срба и Хрвата” (Стевановић 1964: 1–2).

Милош Московљевић је у предговору свог *Речника савременој срѣско-хрвајској књижевној језика* (1964) изнео низ чињеница у вези са преком потребом израде тог речника: „Потреба за оваквим речником одавно се осећала, јер њу нису могли задовољити досадашњи речници [...] Био сам принуђен предузети и последње што ми је остало: да се сам прихватим тога посла како би речник био готов за јубиларну годину Вукове стогодишњице смрти. Узевши у обзир да сам врло тежак посао под старе дане морао радити сам и набрзину, сасвим је природно ако се у овој књизи буде нашло пропусти, омашки, па и нетачности” (Московљевић 1964: V–VII).

Драгољуб Петровић у Предговору своје *Фонолоџије срѣскоја језика* (коју је написао у коауторству са проф. др Снежаном Гудурић) експлицитно каже: „Књига је настала ’под принудом’. Драгољубу Петровићу, који је на Катедри за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду двадесетак година држао курс о проблемима српске фонологије, неке су колеге, још пре петанаестак година, први пут предложиле да своја предавања уобличи у књигу. Он, међутим, на то није хтео ни да мисли јер је сматрао да поред Павла Ивића, чије су расправе ушле у светске фонолошке антологије, није ни рационално (а ни пристојно) упуштати се у такву авантуру” (Петровић, Гудурић 2010: 9).

Као што се може закључити из ових речи професора Драгољуба Петровића, има и оних приручника који нису написани из пристојности, тј. из обзира млађих према ауторитету старијих. И док су млађи чекали да их старији напишу, дешавало се да старији напусте овај свет, а млађи остаре и изгубе снагу за систематичан рад.

У ишчекивању да се створе погодни услови за писање приручника, године су пролазиле, а српска граматографија је остала без савремене, вишетомне, ауторитативне, актуелне граматике српског језика, као и без речника савременог српског језика у којем би била описана лексика коју користимо последњих 70 година.

Управо због тога што аутори за поједине области науке о српском језику уводе и употребљавају своје термине, а нема академијске граматике у којој би била сабрана знања и погледи највећих ауторитета, неопходни су савремени термилошки речници за науку о српском језику.

Такав термилошки речник први и последњи пут објављен је 1971. године, у оквиру едиције *Мозаик знања* (Пецо, Станојчић 1971).

5. Универзитетски уџбеник као дужност универзитетског професора. Постоји још једна област која нам је прилично непокривена, а за то није одговорна држава, а ни институције, већ универзитетски професори. Универзитетски професори су дужни да оставе иза себе бар један заокружен приручник из предмета који предају и да тиме обогате науку којом се баве. Није у питању само дужност да се попуни празнина у вези са приручницима, већ и одговорност према позицији универзитетских професора коју заузимамо. Универзитетски уџбеници нуде дубљи, а истовремено и шири поглед у одређену научну дисциплину, али и полазиште за истраживаче за даља удубљивања у посебне теме. Ако најауторитативнији не направе то полазиште, њихова дисциплина се не може развијати или ће се развијати на полазиштима које су поставили други. Нека своја размишљања о значају универзитетских уџбеника пренећемо из свог рада (Драгићевић 2012: 192):

„Професори који пишу универзитетске уџбенике (обично, наравно, не обавезно) имају успешно заокружена предавања, јер на часовима пресликавају структуру уџбеничког текста. Писање уџбеника подсећа на попуњавање табеле, јер садржај књиге јасно указује на сегменте који недостају, па се аутор труди да их попуни и тако добије целину. Има професора који се оштро противе идеји о универзитетском уџбенику јер сматрају да је студент дужан да се приликом припремања испита користи широм литературе, а не само уџбеником. Будући да смо имали лоша искуства са списком литературе који смо препоручивали студентима, разговарали смо са студентима оних професора са Филолошког факултета у Београду који су најжешћи противници универзитетских уџбеника. Циљ тих разговора био је да се испита како неким професорима полази за руком да наведу студенте да ишчитају књиге са списка обавезне литературе, да запамте све што су прочитали и да та знања с успехом представе на испиту и, касније, у струци. Испоставило се да студенти тих професора, по правилу, не припремају испите ишчитавајући радове из списка литературе, већ уче само из бележака које хватају на часу. У условима у којима реално функционише универзитет, у обиљу нових предмета и бесмислено кратких курсева које нам је донела реформа универзитета, готово је немогуће очекивати да ће студенти ишчитавати спискове литературе из неколико десетина предмета које полагају у току једне школске године. Чак и када би имали времена да ишчитавају задату литературу, треба им омогућити уџбеник као водич кроз њу. Предност уџбеника је и у томе што се њиме постиже јавност рада професора са студентима, обелодањен садржај курса и испитних обавеза студента из тог предмета. Свако може да се увери како се на одређеном факултету предаје одређени предмет. Тако се избегавају нагађања и сасвим

нејасне представе које већина професора има о раду својих колега. Добро би било знати како се предају бар сродни предмети, шта се тражи од студената, са каквим предзнањем долазе на наш курс. Уџбеник, без сваке сумње, из много разлога представља важан сегмент успешно организованог универзитетског курса, па универзитетски професор не би требало да има дилему у вези са тим да ли треба да га напише.”

6. Страни србисти и српски стручњаци за стране језике о србистичким приручницима који им недостају. За потребе овог рада направили смо анкету са страним србистима и са српским стручњацима за стране језике о приручницима које су израдили страни слависти за свој матерњи језик, а да такви приручници не постоје за српски. Питала сам их и какви им приручници за српски језик недостају да би се компетентно бавили нашим језиком у земљама из којих су. Ево неких одговора.¹

Руси, на пример, међу својим приручницима којима се лингвисти стално користе, имају обједињени речник руских народних говора и ортоепски речник руског језика, који су веома потребни и за српски језик. У једном свом раду о речницима српских народних говора на КиМ залагали смо се за израду обједињеног речника бар тих говора јер нестају или су већ нестали. Руским србистима недостају овакви речници јер се московска србистичка школа, коју је засновао Никита Иљич Толстој, бави српским народним говорима, фолклористиком и етнолингвистиком. Недостаје им, према њиховом изјашњавању, и етимолошки речник српског језика, као и „фундаментална граматика у једном издању”.

Српски јапанолози скрећу пажњу на постојање, цитираност и углед једног термиолошког речника јапанског језика у којем се, осим дефиниције термина, наводи још и библиографија радова који су посвећени термину који се обрађује. Сматрају да би било идеално да бар имамо попис термина и литературе о сваком од њих кад већ немамо приручнике.

И Турци имају обједињени речник турских народних говора, приручник о терминологији у којем се наводе правила за настајање термина, фреквенцијски речник турског језика, приручнике посвећене фонетици, морфологији, синтакси турског језика, приручнике посвећене творби речи. Подсетићу да немамо, на пример, приручник посвећен морфологији, а Турци имају Морфологију, али и општеприхваћен приручник о глаголским облицима и приручнике о другим врстама речи. Турци имају и упоредне граматике савремених туранских језика.

¹ За податке о језичким приручницима за матерњи језик у страним језицима, као и о србистичкој литератури која недостаје стручњацима за стране језике или страним србистима у иностранству дугујемо захвалност колегама др Екатерини Јакушкиној, др Дивни Тричковић, др Марији Ђинђић и др Саши Марјановићу.

Колега који се бави француским језиком сматра да у србистици недостаје приручник посвећен лексикографији, сличан ономе који је урадио Згуста. Треба имати у виду да Институт за српски језик САНУ као основни посао има израду речника, а тамо до сада није објављен ниједан приручник посвећен теоријској или практичној лексикографији.

7. Закључна напомена. Закључак овог кратког излагања би био да највише што српски лингвисти као појединци могу да ураде у вези са проблемима српског језика у транзицији јесте да дају свој обавезни допринос у писању капиталних приручника – речника, граматика, језичких саветника, универзитетских уџбеника. Ако свако намира обавезном литературом предмет који предаје, даће и значајан допринос својој дисциплини и науци о српском језику уопште.

Литература

Грицкат-Радловић (1993): Ирена Грицкат-Радловић, Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности, *Сјмо јодина лексикографској рада у САНУ*, главни уредник Павле Ивић, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ.

Драгићевић (2012): Рајна Драгићевић, Улога универзитетског професора на савременом универзитету, *Образовање и савремени универзитет*, зборник радова са научне конференције „Наука и савремени универзитет”, главни и одговорни уредник проф. др Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 186–195.

Кречмер (2010): Ана Кречмер, О актуелном стању српске граматографије, *Srpska lingvistika. Serbische Linguistik*, Herausgegeben von Christian Voß und Biljana Golubović, München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 79–97.

Московљевић (1990): Милош Московљевић, *Речник савременој српскохрватској књижевној језика с језичким савјетником*, друго издање, Београд: Аполон.

Новаковић (1888): Стојан Новаковић, *Посланица Академији наука филозофских од Сјојана Новаковића*, Глас Х, Београд: Српска краљевска академија.

Петровић, Гудурић (2010): Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић, *Фонологија српскога језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.

Пецо, Станојчић (1972): Asim Peco, Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja, Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres.

РМС (1967–1976): *Речник српскохрватскога књижевној језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ (1959–): *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, I–XXI, Београд: Српска академија наука и уметности.

РСЈ (2018): *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска.

Стевановић (1964): Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.

Стејић (1853): I. Стеић, Предлогъ за Србскій Ручникъ и Србску Граматику, *Гласникъ Друштва Србске Словесности*, свезка V, Београд, 1–14.

Rajna M. Dragičević

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Language and South Slavic Languages

ONE VIEW ON SOLVING THE PROBLEM OF THE SERBIAN LANGUAGE IN THE AGE OF TRANSITION

Summary: The paper argues that the problems of the Serbian language in the time of transition can be solved at least partially by responsible actions of Serbian linguists within the disciplines they deal with. In conditions when other nations without any hesitation declare the Serbian tangible and intangible cultural heritage their own, Serbs can and must respond in only one way – by writing capital works in which they will describe the Serbian language and provide future generations with material and evidence for an increasingly fierce struggle, whose goal will be to defend what belongs to the Serbian language and Serbian heritage. If we fail to do that, future generations will be forced to use other nations' capital works, in which facts are often falsified.

Keywords: transition, capital works, manuals, Serbian studies, Serbs, Serbian language.

ДРЖАВНА (НЕ)БРИГА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

У раду се анализира однос Републике Србије, односно њених (не)одговорних институција, према српском језику на основу његовог статуса прописаног у три закона и једној стратегији, и то: 1) Закону о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма, 2) Закону о службеној употреби језика и писама, 3) Закону о родној равноправности, и 4) Националној стратегији за родну равноправност период 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године. Три од четири наведена документа експлицитан су показатељ да се државне структуре много више труде да узаконе и проводе дјеловања на штету него на корист српскога језика.

Кључне ријечи: српски језик, службена и јавна употреба језика, „родно сензитиван језик”, језички маркетинг, неуставност, државна небрига за језик.

У раду се анализира однос ДРЖАВЕ СРБИЈЕ, односно (не)одговорних српских државних институција, или, по полицијско-омбудсманском мишљењу једино исправном и коректном, „институција Републике Србије”¹–према српском језику. Тај однос пратићемо преко прописаног статуса српског језика у неколика закона и/или докумената Републике Србије који се највећим дијелом или цјелином тичу (и) српскога језика, а то су: 1) Закон о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног

¹ В. о прогону придјева *српски* у Србији у свим случајевима гдје би једино њему мјесто било (Ковачевић 2018а: 105–109), јер више нема ни „српског држављанства”, а одавно нема или пак никад није ни било „Српске РТВ”, „Српских пошта”, „Српских железница”, „Српских шума”, „Српске војске” и сл. – него само „држављанство Републике Србије”, „Радио телевизија Србије”, „Поште Србије”, „Војска Србије” и сл. Зато је право чудо како придјев *српски* опстаје у називу *српској језика*.

писма, 2) Закон о службеној употреби језика и писама, 3) Закон о родној равноправности, и 4) Национална стратегија за родну равноправност период 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године.

Закон о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма

У анализи је најлогичније поћи од оног најпозитивнијег, иако дјелимично позитивног, *Закона о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма* (в. „добродошлицу” том закону у Ковачевић и др. 2021а: 19). А тај закон су скупштине Републике Србије и Републике Српске усвојиле на Дан српског јединства, 15. септембра 2021. Тек васпостављени Дан српског јединства није могао имати симболичнији чин од усвајања датог закона. Српско *јединство* потврђено је Законом који на својеврстан начин потврђује и штити *јединственост* српског народа. Ако јединствен значи „који је једнак, заједнички свима”, односно „који очитује јединство, који је уједињен” – онда Срби немају ништа јединственије, немају ниједну заједничку ујединитељску карактеристику која се може мјерити са српским језиком и ћириличким писмом. Што је и разумљиво, ако се зна да су српски језик и ћирилица темељни српски национални критеријуми.

Дуго је српска национално освијешћена интелектуална елита упућивала иницијативе у виду молби, захтјева и прекора српским владајућим структурама да се српски језик и ћирилично писмо налазе у никад тежој ситуацији. Српски језик употребно је у највећем броју случајева постао синоним језичкој некултури, док се статус ћирилице из дана у дан толико урушавао да је она употребно готово била на издисају, чему је најбољи показатељ чињеница да је она своју превласт над латиницом имала једино на гробљима и у читуљама. Била је, дакле, употребно најближа мртвима, па није ни чудо да је постала и код Срба писмо на издисају. Апели за заштиту српског језика и ћирилице наилазили су годинама код српских извршних власти на зид ћутње и игнорисања. Несхватање у каквом је статусу покаткад су државни органи исказивали и саркастичним коментарима да законски ћирилицу и не треба штитити, него само треба „стимулисати и подстицати њену употребу”. „Стимулисати и подстицати” све док коначно не изумре.

Само доношење овога закона, последије толико дугог ишчекивања, мора се сматрати врло позитивним. Посебно још ако се има у виду да је закон истовремено усвојен и у Србији и у Српској. И да он први пут при влади као

стручно тијело уводи *Сав(ј)ећи за српски језик*, који ће бити својеврсна брана политичким дјеловањима у области српског језика која се не заснивају на стручним и научним критеријумима. Зато приоритетно на симболичкој равни Закон има непроцјењив значај.

То се, нажалост, не може рећи и за домете његове практичне примјене. Кад се *површински* гледа, Закон у суштини обезбјеђује много бољи статус српског језика и ћирилице него важећи Закон о службеној употреби језика и писама. Али само површински, јер је њему и даље надређен важећи *Закон о службеној употреби језика и писама*. То се експлицитно наводи у најбитнијем трећем члану овога закона, којим се „прописује” обавезна употреба српског језика и ћириличног писма. Наиме, у том члану два пута се ова употреба условљава прописима важећег *Закон о службеној употреби језика и писама*, што потврђује сљедећи цитат, у коме подвлачењем маркамо те дијелове:

„Српски језик и ћирилично писмо, као матично писмо, у складу са законом којим се уређује службена употреба језика и писама, обавезно се употребљава у раду државних органа, органа аутономних покрајина, градова и општина, установа, предузећа и других организација кад врше јавна овлашћења, у раду јавних предузећа и јавних служби, као и у раду других организација кад врше послове утврђене законом којим се уређује службена употреба језика и писама.”

Ако је тај *Закон о службеној употреби језика и писама* надређен овоме *Закону о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма*, ако је он надређен и законима у области образовања, на који се овај закон позива прописујући употребу српског језика и ћирилице у образовном систему („образовно-васпитни рад остварује се на српском језику и ћириличком писму, у складу са законима у области образовања”) – јасно је да готово ништа из овога закона није могуће примијенити у пракси, јер то спречавају одредбе надређеног *Закон о службеној употреби језика и писама*. Зато, гледано из перспективе практичне примене, текст овога закона као да је свјесно направљен да не би могао бити у пракси примијењен. А његову примјену спречавају управо одредбе важећег *Закон о службеној употреби језика и писама* на које се овај закон позива. Јер, практична употреба овог закона везана је само за државне органе (од општинских до републичких) и за друштва и организације „са већинским учешћем јавног капитала”, што опет значи „државна”. И што је врло битно, проширена на цијели образовно-васпитни систем, само што ту остаје нејасно да ли употребни примат имају „закони у области образовања” или Закон о службеној употреби језика и писама, будући да употреба језика и писама на било ком нивоу васпитно-образовног система не потпада под службену

употребу како је прописује Закон о службеној употреби језика и писама².

Зато, да би заиста овај *Закон о употреби српског језика у јавном животињу и заштити и очувању ћириличног писма* био закон неопходно је да он не буде „условљен” Законом о службеној употреби језика и писама, да има своје обавезујуће одлуке чију примјену не могу спречавати одредбе важећег Закона о службеној употреби језика и писама. Једном ријечју, да би ово био закон а не привид закона или закон само „на папиру”, неопходно га је у примјени ослободити везаности и условљености за *Закон о службеној употреби језика и писма*. Бојимо се да ће, без тога, он доживјети судбину коју му предвиђају и прижељкују антисрбисти и антићириличари, који сматрају да је у питању „парадни закон”, да се он „у највећем делу неће моћи примењивати, нити та примена контролисати”, јер, по њиховом мишљењу, „он није ни донет да би се доследно и дугорочно примењивао, него за једнократну политичку употребу. Стога и делује као објава оданости српском језику и ћирилици, пре него као озбиљан правни инструмент. Сва је прилика да ће бити заборављен пре ступања на снагу” (Бугарски 2021: 11).

Закон о службеној употреби језика и писама

Доношење *Закона о употреби српског језика у јавном животињу и заштити и очувању ћириличног писма* зато треба схватити и прихватити као први корак у заштити српског језика и ћирилице. Али и као још значајан, можда и одлучујући подстицај двовјековној борби за промјену већ три деценије непромијењеног, а по српски језик и ћирилицу, врло штетног, чак антисрпског и антићириличног, *Закона о службеној употреби језика и писма*. Тај закон донесен је још давне 1991. године (Службени лист 45/91), и у дијелу који се односи на већински српски језик у њему није промијењена ни једна једина запета, за разлику од дијела који се односи на мањинске језике, који је битно дорађиван чак неколика пута.

О *Закону о службеној употреби језика и писма* доста је писано³. Изношен је низ аргумената за неопходност његових измјена и допуна, посебно с обзиром на чињеницу да он пуних петнаест година није усаглашен ни са актуелним Уставом Републике Србије, донесеним 2006. године.

² Зато је овај дио Закона највише и забринуо антићириличаре, који забринуто констатују да „обавеза употребе српског језика и ћирилице на свим нивоима образовно-васпитног рада у складу са законима у области образовања” (члан 3) изазива озбиљне недоумице. Ћирилица ће ту свакако остати заступљена, али да ли само она? Пошто алтернативно писмо не фигурира у овом закону, немогуће је оценити да ли његово коришћење, и у ком обиму, представља прекршај” (Бугарски 2021: 11).

³ В. нпр. у књизи Ковачевић (2018: 45–130) и тамо наведеној литератури.

А шта је, кад је у питању српски језик и његово писмо ћирилица, основни „проблем” тога закона? Основни проблем је, без сумње, употреба термина *службена* и *јавна употреба језика и писма* и њихова диференцијација. У том Закону у првом је члану наведено да је „у Републици Србији у службеној употреби српски језик”, и да је „у службеној употреби ћирилично писмо, а латинично писмо на начин утврђен овим законом”. Наизглед потпуно логично, да није члана другог у којем се дефинише појам службене употребе, гдје се каже да се „службеном употребом језика и писма, у смислу овог закона, сматра употреба језика и писма у раду: државних органа, органа аутономних покрајина, градова и општина, установа, предузећа и других организација кад врше јавна овлашћења”. Једном ријечју, службена употреба језика и писма везана је само за оно што подразумева појам „државне службе”. А гдје је ту нпр. употреба језика и писма у образовном систему од основне школе до факултета, или у мас-медијима? Она не потпада под *службену* него под *јавну употребу* језика и писма. Јавна употреба се притом не дефинише нити се (п)описују сфере њене употребе, него се под њом једноставно имплицитно подразумева свака сфера употребе језика и писма која није службена. Једноставно речено: све што није службена употреба „у смислу овог закона” (а она је одређена врло уско само као употребе које се односе на органе и организације „државне службе”: од општине до републике) – јесте јавна употреба.

Треба се, међутим, подсјетити одакле је дошла идеја за разликовање службене и јавне употребе језика и писма. Сам термин „јавна употреба” увели су Хрвати у законодавну (језичкоправну) употребу, и то најприје у Амандману V на Устав СР Хрватске (16. 2. 1972), који је постао члан 138 Устава СР Хрватске из 1974. године:

„У Социјалистичкој Републици Хрватској у јавној је употреби хрватски књижевни језик – стандардни облик народног језика Хрвата и Срба у Хрватској, који се назива хрватски или српски” (Стефановић 2015: 119–120).

У Србији је, под утицајем Хрватске и по угледу на њу, израз „јавна употреба” уведен на самом почетку осамдесетих година, али није направљена његова значењска дистинкција према изразу „службена употреба”. Мишљења о „јавној употреби” била су врло подијељена, а то се најбоље види по компромисном карактеру Амандмана бр. XXVI Уставне комисије Скупштине СР Србије од 7. јануара 1989. године. Задржане су и „службена” и „јавна” употреба, а њихов однос је требало да буде регулисан законом. Тај XXVI амандман је гласио:

„У Социјалистичкој Републици Србији у службеној и јавној употреби је српскохрватски језик и његова писма – ћирилица и латиница.

У Социјалистичкој Републици Србији, на подручјима на којима живе поједине народности, у равноправној службеној и јавној употреби су

српскохрватски језик и језици тих народности и њихова писма, у складу са Уставом и законом.”

Овакво решење дошло је петнаест година након што је уведено у Устав Хрватске. И управо кад су Срби прихватили хрватско становиште (што им није први пут!), Хрвати су свој термилошки изум одбацили, и оставили га Србима да с њим бригу брину. Наиме, након „доношења устава 22. про-синца 1990. хрватски језик је постао службеним језиком Републике Хрватске” (Самарџија 2013: 15).

У околностима када су Хрвати одустали од израза који су сами увели, и вратили се изразу који су употребљавали Срби и остали у својим уставима, прихваћена је формулација Устава Србије од 28. септембра 1990. године, којим је израз „јавна употреба” формално напуштен, а то потврђује и Устав из 2006. године. Примјена тог израза, међутим, није напуштена. Налазимо је у *Закону о службеној употреби језика и писама* из 1991, који је на снази и данас. Тај закон није, дакле, написан на основу уставног рјешења из 1990. године, већ Амандмана бр. XXVI из 1989, у којем се у дефиницији налазе и „службена” и „јавна” употреба.

Да је „јавна употреба” наслеђе комунистичког периода, потврђује и чињеница да се у свим европским језицима, језицима Европске уније говори само о службеној („official”) и приватној („individual”) употреби језика и писма, и да се баш нигдје не говори о „јавној употреби” која је супротстављена „службеној”.

Зато се поставља питање докле ће у Србији, мимо цијелога свијета постојати недефинисана „јавна употреба”, супротстављена „службеној употреби”, и докад ће се закон о употреби језика и писма односити, с обзиром на службену употребу, само на државне органе?

Наду да ће и Срби напokon прогледати и увидјети да су са *јавном употребом* насамарени од Хрвата – донио је Устав Србије из 2006. године. У томе и сад актуелном Уставу, у члану 10. начела Устава, под одредницом „Језик и писмо” прописано је: „У Републици Србији у службеној употреби су српски језик и ћирилично писмо. Службена употреба других језика и писама уређује се законом, на основу Устава”.

Од доношења Устава 2006. године до ево године 2021. (дакле, пуних 15 година) још није донесен нови Закон о језику и писму у Републици Србији, нити је *Закон о службеној употреби језика и писама* из 1991. године усаглашен са наведеним чланом 10. Устава Републике Србије, тј. није измијењен и допуњен како с обзиром на уставом прописану службену употребу језика и писма, тако ни с обзиром на чињеницу да Устав одређује да се „службена употреба других језика и писама уређује законом, на основу Устава”. Небројено пута су многи појединци, не само лингвисти, и не само различита

удружења за заштиту ћирилице, констатовали, и многим установама и/или институцијама културе скретали пажњу на непоштовање уставне одредбе о имену језика и о ћирилици као његовом једином писму (исп. нпр. више од 60 дописа и документа које доноси Јањатовић 2016). Али, „када су Срби или њихове институције у питању, од њих нормално понашање не треба ни очекивати нити се у институције уздати”, јер се „наша власт понаша по дубоко утемељеним комунистичким обрасцима и она законе доноси не да би их поштовала него да би их примитивно игнорисала” (Петровић 2016: 765).

На сваки помен о нужности практичне примјене уставне одредбе о службеном статусу српског језика и ћирилице у медијима би се на препознатљив „антисрпски” начин огласили представници „грађанистичке” или „друге Србије”, настављајући деведестих година започети „културни рат”, чијег је садржаја и циља суштина „порицање или ниподаштавање одређених културних вредности, а његов главни облик је понижавање, исмевање, цинизам у односу на главне симболе и носиоце” (Антонић 2008: 10).

Посебан разлог за промјену Закона и потпуни опис сфере „службене употребе језика и писма” у њему морао је бити и *Закључак Уставног суда Републике Србије* донесен позивањем на појам ускосхваћене „службене употребе” и недефинисане „јавне употребе језика и писма” у Закону из 1991. године. Наиме, *Уставни суд Републике Србије* донио је *Закључак* бр. IУз–309/2013 од 24. децембра 2013. године, којим се као „апсолутно неоснован” одбија *Предлој за оцену уставности и законитости члана 40. Закона о трговини* (СГ бр. 53/2010, 10/2013), који је 2. септембра исте године поднео г. Драгојло Лековић из Београда. Он је оспорио други став, који одређује да „сви подаци о роби [...] морају бити наведени на јасан, лако уочљив начин, на српском језику на ћириличком или латиничком писму”.

Подносилац захтјева добио је сљедеће образложење разлога за одбијање предлога о оцјени уставности: „Према схватању Уставног суда, употреба латиничког писма и страних језика и писама у смислу оспореног члана 40. Закона о трговини не може се сматрати службеном употребом језика и писма у смислу Закона о службеној употреби језика и писама и члана 10 Устава, већ *сада у домен јавне употребе језика и писама* који се у уставноправном смислу може законом уредити на предвиђени начин, па нису основане тврдње да оспорене законске одредбе нису у сагласности са Уставом” (Стефановић 2015: 129; 2016: 369).

А и какву би другу одлуку Уставни суд могао донијети ако се „службена употреба других језика и писама уређује законом, на основу Устава”, а једини Закон који постоји јесте *Закон о службеној употреби језика и писама*, из 1991. године, истина неусаглашен са Уставом, што је Уставни суд могао констатовати, и тиме сугерисати да је неопходно постојећи Закон о језику и писму мијењати.

И кад се очекивало да ће усвајањем *Закона о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма* напоскон српски језик и ћирилица бити ослобођени негативних и антинаучних и антисрпских критеријума Закона о службеној употреби језика и писама – испоставило се да се основни критеријуми примјене тог закона не могу никако осамосталити и одвојити од комунистичко-хрватских критеријума на којима почива Закон о службеној употреби језика и писама.

Закон о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма у члану 7, у коме се представља „систем заштите и очувања српског језика и ћириличног писма”, у тачки шест наводи „заштити српског језика од утицаја идеолошких и политичких покрета на његову стандардизацију”. Ова тачка као да прозива *Закон о родној равноправности*, који је Скупштина Србије усвојила непосредно прије овога закона о српском језику и ћирилици. Као да се ова два закона међусобно сукобљавају: један брани српски језик од политичког инжењеринга, други српском језику намеће политички инжењеринг. Ваљда ће се закону који штити српски језик повинovati закон којим се српски језик урушава. Уосталом, логично је да се касније донесеном закону прилагођавају претходни закони, будући да је његовим усвајањем „дезавуисано” оно што у претходним законима није у складу с њим.

Закон о родној равноправности

Закон о родној равноправности Скупштина Србије усвојила је 20. маја 2021. године, и одмах је изазвао буру негодовања, прије свега поводом наметања употребе „родно сензитивног језика”, који се у члану 6, став 17 третира као „средство којим се утиче на свест оних који се тим језиком служе [...], укључујући промене мишљења, ставова и понашања”.

Закон прописује широку сферу употребе родно сензитивног језика, конкретизовану у Ракић (2021: 782) и у Саопштењу Матице српске (2021: 17). Тако је чланом 10. став 3. тачка 6) Закона о родној равноправности предвиђено да се посебним мјерама мора обезбидити „употреба родно сензитивног језика како би се утицало на уклањање родних стереотипа при остваривању права и обавеза жена и мушкараца”. Чланом 25. став 1. Закона органи јавне власти су обавезни, поред осталог, „да континуирано прате употребу родно осетљивог језика у називима радних места, положаја, звања и занимања”. Чланом 37. став 1. тачка 4) подтачка (3) Закона прописано је, у области образовања и васпитања, науке и технолошког развоја, обавезно „коришћење родно осетљивог језика, односно језика који је у складу са граматичким родом, у уџбеницима и наставном материјалу, као

и у сведочанствима, дипломама, класификацијама, звањима, занимањима и лиценцама, као и у другим облицима образовно-васпитног рада”. Према члану 44. став 3, „средства јавног информисања дужна су да приликом извештавања користе родно осетљив језик”. Чланом 73. став 1. прописано је да су „Влада, односно надлежни орган аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе дужни [...] да ускладе одговарајуће акте [...] у року од шест месеци од дана ступања на снагу овог закона”, док је ставом 2. предвиђена одложена примјена наведених чланова 37. став 1. тачка 4) подтачка (3) и члана 44. став 3, тако што ће те одредбе почети да се примењују тек три године након усвајања Закона, што значи од 20. маја 2024. године.

Овај Закон, овакав какав је, – поред своје лингвистичке, поготово србистичке (не)утемељености – прије свега тражи одговоре на два правно-законска питања: 1) да ли се он односи само на српски или и на све службене мањинске језике у Србији, и 2) да ли је он у сагласности са надређеним му правним актима Републике Србије.

Одговор на прво питање, како то наглашава Исидора Бјелаковић, тиче се идентитета „родно сензитивног језика”. Наиме, по ријечима И. Бјелаковић, није јасно: „Да ли се овај закон односи на све службене језике у нашој земљи или само на српски језик? Ако се односи на све језике који имају статус службеног, онда се поставља следеће питање: одакле неком право да интервенише у језичку структуру мађарског, румунског, албанског или било којег другог језика који има статус службеног у Републици Србији, а чије се матично подручје налази изван њених граница? Ако се пак Закон односи само на српски језик, онда је сасвим јасно да говоримо о дискриминацији. Домаћа лингвистика фокусирана је тренутно на српски језик, али ако је реч о родно сензитивном језику уопште, онда то треба да има исте реперкусије и на остале службене језике у овој земљи. О томе нико не говори. А то јесте велико питање” (Аничих, Поповић 2021: 11). До данас доносиоци Закона нису дали одговор на дато питање, али је, с обзиром на то да се говори само о проблемима његове примјене у српском језику, очигледно да се он односи само на српски језик, и да је тиме српски језик недвосмислено дискриминисан у односу на све мањинске службене језике у Србији. То, међутим, није први пут да у Србији мањински језици имају повлашћен статус у односу на српски језик, па просто да се као рјешење пожели да српски језик у Србији добије статус мањинског језика (в. о томе опширно у: Ковачевић 2021: 81–95).

Друго питање јесте питање (не)сагласности Закона о родној равноправности са важећим Уставом Републике Србије и међународним законима, и то у дијелу који се тиче присилног наметања „родно сензитивног језика”. „Правна ограничења законодавне моћи државе”, како је то показао Б. Ракић, „проистичу из устава те државе и из међународног права”, на

што обавезује и члан 194. ставови 2–5. Устава Републике Србије, који регулише хијерархију правних аката, а који гласи: „Устав је највиши правни акт Републике Србије. Сви закони и други општи акти донети у Републици Србији морају бити сагласни са Уставом. Потврђени међународни уговори и општеприхваћена правила међународног права део су правног поретка Републике Србије. Потврђени међународни уговори не смеју бити у супротности са Уставом. Закони и други општи акти донети у Републици Србији не смеју бити у супротности са потврђеним међународним уговорима и општеприхваћеним правилима међународног права” (Ракић 2021: 772).

Прва несагласност *Закона о родној равнојравности* са Уставом тиче се самог термина „род”, будући да Устав Републике Србије не познаје категорију рода, него само категорију пола. Друга је несагласност, како то показује Б. Ракић (2021), у томе да „присилна интервенција у сфери језика представља повреду језика као сегмента нематеријалног културног наслеђа, што је супротно Уставу Републике Србије и низу међународноправних аката” (Ракић 2021: 771).

Анализирајући све релевантне међународне акте који говоре о нематеријалном културном наслеђу⁴, Б. Ракић закључује „да су *језици сасвим извесно сеіменї немаїтеријалної кулїурної наслеђа*, па је то случај и са српским језиком и другим језицима који се говоре на територији Републике Србије. А обавеза очувања језика као сегмента нематеријалног културног наслеђа проистиче како из наведеног члана 89. Устава Републике Србије, тако и из међународног права и то, ако чак и оставимо као спорно да ли такву обавезу ствара Конвенција из 2003. године, онда из других докумената који предвиђају на општи начин обавезу очувања културног наслеђа, попут Европске конвенције о култури из 1954. или Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво из 2005. године итд.” (Ракић 2021: 779).

⁴ За разлику од *Закона о ујоїредї срїскої језика у јавном живоїу и зашїиїи и очувању ћириличкої њисма* Републике Србије, у еквивалентном *Закону о зашїиїи, очувању и ујоїредї језика срїскої народа и ћириличкої њисма* Републике Српске српски језик се експлицитно дефинише као нематеријално културно наслеђе. Тако члан 1. гласи: „Овим законом уређују се систем заштите, очувања и начин коришћења језика српског народа и ћириличког писма у Републици Српској (у даљем тексту: Република), као *немаїтеријалної кулїурної наслеђа*.” Члан 4. гласи: „Језик српског народа и ћириличко писмо представљају *немаїтеријално кулїурно добро од изузеїної значаја* за Републику”, док члан 5. гласи: „Језик српског народа и ћириличко писмо, као нематеријално културно наслеђе, у смислу овог закона, представљају средство и опште добро за Републику, који пружају осјећај идентитета и континуитета српског народа на начин којим се уважава његов интегритет и штити његова културна вредност.” Дакле, у три од првих пет чланова овога закона наглашава се да је српски језик нематеријално културно наслеђе.

Будући да стандардни језик почива на инхерентним законитостима, свака повреда тих законитости „представља насиље над језиком и нарушавање језика као вида културног наслеђа”, тако да „када се штити језик као културно наслеђе, штити се и та његова инхерентна еволутивност и језику иманентне законитости по којима се та еволутивност реализује и одвија” (Ракић 2021: 780). Зато је више него чудно да „иако су и предлагач закона и његов доносилац и доносилац указа о његовом проглашењу имали право и дужност да спрече усвајање одредби које су супротне уставној и међународноправној обавези очувања културног наслеђа, што укључује и спречавање увођења насилних промена у сфери језика, то се није десило” (Ракић 2021: 787). Иманентне језичке законитости подразумевају да се „интеракције и промене у сфери језика дешавају на један природан, спонтан начин и никако нису и не могу бити резултат наметања. Тај природни еволутивни карактер језика, у складу са језику инхерентним законима, чини, као што смо већ рекли, сегмент језичког културног наслеђа. Закон о родној равноправности, налажући присилне промене у сфери језика, нарушава један од најбитнијих сегмената нашег културног наслеђа и то његовог нематеријалног дела – српски језик (а и друге језике који се говоре у Србији и који имају одговарајуће карактеристике)” (Ракић 2021: 781).

На статус српског језика при изради и након усвајања Закона о родној равноправности Одбор за стандардизацију српског језика реаговао је чак три пута, са трима својим одлукама: 2011, 2017. и 2021. године. Одбор је посебно наглашавао да су „одредбе Закона о родној равноправности у супротности су са целом историјом норме српскога књижевног језика, а самим тим и са његовим системским и структурним правилима”. У тим одлукама је наглашено да „српски језик и структурно и употребно има саморегулативну моћ. Све што је потребно за догађење његових изражајних моћи – он једноставно ствара и прихвата без наметања. Он се према потребама развија стварајући и нове речи граматичког женског рода, па и социјалне фемининативе, али му их није могуће наметнути на силу, по ’законском декрету’ кад се то некоме, ко уз то још и није упућен у језичке законитости, прохте. Зато је недопустиво да се у име политике или идеологије са нивоа државе пропагира било какав језички инжењеринг, а камоли да се путем закона намеће јавним и државним организацијама речник родно диференцираног језика, у коме се нуди мноштво речи несагласних структуре српскога језика, речи које не богате него урушавају његову структуру”. Зато је, закључак је Одбора за стандардизацију, *Закон о родној равноправности* заправо закон *против српског језика*. Према многим језичким критеријумима, он је закон против српског језика: а) по наметању директивне умјесто у српском језику кроз историју увијек примјењиване либералне језичке политике, па српски језик његовом примјеном постаје „ризница”

новоговора, тако да ћемо „у накарадном новомовору превазићи чак и Хрвате”⁵ (Сладоје 2021: 18); δ) по забрани слободног избора језичких средстава, јер намјесто употребе облика генеричког мушког рода⁶ прописује искључиву употребу социјалних фемининатива, чиме „у име остваривања права дела популације која се сматра дискриминисаном ако се не користе фемининативи уводи неравноправност оних који тако не мисле”, односно „у име антидискриминације спроводи се дискриминација”⁷, што значи да

⁵ Што посредно потврђује и следећи, у примјени Закона могући, хумористички обојен текст „Убијање српског језика” објављен у *Полицији*:

„Завршна реч оптужене:

’Госпођо судинице, у животу сам радила тешке и грубе послове. Живот ме није мазио. У радионици сам била ковачица, радила сам на пољу као косачица. Била сам и шоферкиња камиона.

Госпођо судијинице, кад бих уграбила слободно време, одлазила бих рано ујутру на реку. Била сам одлична пецачица, а једном сам упецала – сомкињу дугу скоро два метра!

Госпођо суткиња, образовала сам се. Ја сам писачица. Била сам једно време дописница једног београдског листа. Била бих ја још боља пискиња да ми је педагошкиња у школи посветила више пажње.

Једном сам била у лову као гледатељка. Било ми је мучно кад сам видела како моја пријатељица, страствена ловачкиња, убија rischiњу.

Велика сам боркиња за људска права.

Али ја да будем убичица свога мужа?! Па ја ни мравицу не бих згазила! Чули сте шта све докиње кажу. И вештици... хоћу да кажем вештакиња, госпођа психолошкиња, у свом исказу јасна је да нисам кривкиња. Чули сте и речи моје адвокатице. Прешу душу госпођа јавна тужитељка. Ја нисам убичица!’

Судија:

’Ослобађа се оптужена услед недостатка доказа. Да је оптужена као ’убичица’ српског језика, а за то су нам презентирани докази, било би другачије. Овако... Претрес је завршен.’

И мала дигресија на исту тему – родне равноправности: Моја супруга др Србијанка деценијама је радила као педијатар. Сада, као пензионерка, не зна шта је била (мада се досад није ’упознала’ с Алцхајмером) – педијатарка, педијатаркиња, педијатрица, педијатролошкиња... можда нешто пето, десето...” (Станимировић 2021: 23).

⁶ А да предлагач закона Гордана Чомић, министар за људска и мањинска права и друштвени дијалог, чак и не зна шта значи генеричка као „неутрална” употреба рода, тј. да уопште не зна значење термина „неутрални род”, показује следећа њена изјава: „Она [Гордана Чомић] је питала, ако су именице у мушком роду ’неутралне’, и ако је мушки род ’неутралан’ и ако је ’свеједно’, зашто онда у Уставу не пише да је Србија држава њених грађанки” (<https://www.danas.rs/drustvo/comic-odbor-za-standardizaciju-srpskog-jezika-treba-da-odluci-ozenskom-rodu-naziva/?utm_campaign=ug.contentexchange.me&utm_medium=referral&utm_source=ug.contentexchange>).

⁷ Уп. само неколика од бројних негодовања поводом дате дискриминације, којој је у подлози, каквог ли парадокса!, како творци Закона мисле, „укидање дискриминације”: „И нека знају писци предлога закона против дискриминације да ме дискриминишу тиме што ми не

„нам политика одређује како морамо да говоримо и пишемо” (Грковић Мејдор 2021: 8); в) по томе што је један од основних циљева Закона дезавуисање норме српског језика, што потврђују изјаве утицајних „поборница” Закона о родној равноправности које сматрају да је „дошло време за реформу језика, али и друштвене свести”, јер „коришћење родно осетљивог језика није питање структуре језика, него моћи оних који желе да креирају свест јавног мњења” (Седларевић 2021: VII); односно да „треба да тежимо томе да мењамо норме језика које су штетне, а на које смо навикли”, чему је сада погодан тренутак јер је „родна равноправност један од најважнијих циљева нове родно одговорне владе” (Михаиловић 2021: 22); г) по рушењу темеља стилистичке норме српског језика, чему показатељ није само забрана слободног избора језичких средстава, него и обавеза антистилистичног структурисања реченице, на што је пажња скренута у Саопштењу Матице српске (2021: 17), гдје се констатује: „Уместо формулација попут: *Сџароседеоци Америке су Индијанци и Ескимии (Инуиџии). Они љриџадају жуџој раси. Преци Индијанаца доселили су се из Азије. [...] Индијанци су се љроширили и населили амерички конџиненџи све до Оџене земље на јују*, према одредбама овог Закона текст би МОРАО да гласи: *Сџароседеоци/сџароседелице Америке су Индијанци/Индијанке и Ескимии/Ескимке (Инуиџии/Инуиџанке). Они/оне љриџадају жуџој раси. Преци/љреџикиње Индијанаца/Индијанки доселили/доселиле су се из Азије. [...] Индијанци/Индијанке су се љроширили/љрошириле и населили/населиле амерички конџиненџи све до Оџене земље на јују*”; д) по томе што дати Закон намеће став према коме србистика као наука и није релевантна у питањима српског језика, него су са србистима потпуно равноправни, ако не и надређени им, они који српску језичку норму „познају само на основу тога што су говорници језика” (Слијепчевић Бјеливук 2021), или пак они што су стручњаци за неки страни језик, посебно англисти, чије упућеност у структурне законитости српског језика засигурно није већа од лингвистичких лаика-говорника

осџављају слободу да се у новинама љоџиџишем као новинар, већ морам да будем новинарка, да моја редакџија не би љлаџила казну” (Мићовић 2021: 2); „Преведите или напишите реченицу ‘Ватрогаскиња је пре него што је постала убиџкиња била борџкиња’, то је ваше право, као што је и моје да пишем или говорим другачије. *Слободно коришћење језика је основно људско љраво*” (Константиновић 2021); „Од силне ‘бриге’ за њихова права, уместо својих занимања и титула, *жене добијају увредљиве роџобайне језичке карикаџуре*” (Миланковић 2021); „Ако се из звања, реџимо академика или писца, као генеричког, основног, базичног израза, за све који то звање носе, вештачки конструирате женски идентитет, тиме се, заправо, *жена издваја и обезвређује*” (Божић 2021).

Негодовање жена, посебно жена лингвиста и новинара, против наметања „родно сензитивног језика” код жена присталица тог језика изазвало је неконтролисани бијес, да су их чак почастиле термином „идиоткиње”; в. нпр.: „Такође смо видели и параду мушкараца и понеких жена – *корисних идиоткиња*, који нам објашњавају да овај и овакав закон највише штети баш нама – женама” (Србљановић 2021: 3).

српскога језика; и што је најинтересантније, ти такозвани стручњаци за српски језик не само да пишу приручнике о „родно сензитивном језику”, него и захтијевају да њих и лингвистички неписмене министарке србисти „не омаловажавају”, него да прихвате као чињеницу да они равноправно са србистима, вјероватно са својим као надређеним критеријумима, треба да нормирају српски језик; ђ) по томе што Закон о родној равноправности отвара простор да се иницирају „и дубље, граматичке промене у српском језику, како би се, уз мушкарце и жене, могле одговарајуће означавати и ’родно небинарне’ личности”. Такав „предлог је објављен на сајту НВО ’Да се зна’, невладине организације специјализоване за борбу против ’родне дискриминације’ [...] За српски језик се предлаже спајање мушког и женског наставка глаголске конјугације или придевске деклинације, уз (архаичне и дијалекатске) заменице ’њ’ и ’њин’. Тако би реченица која денотира небинарне особе, на родносензитивном језику гласила: *Ишаола је јуче до ресторана јер је диола љадана*; или: *Ишаола је да се нађе с Вањом на њином љослу, ља је видеола њ како црџа*” (Антонић 2021: 647–675).

Са овим се засигурно не исцрпљују негативне посљедице које не само за српски језик има Закон о родној равноправности. Да те посљедице прелазе оквире српскога језика и захватају српско друштво у цјелини – најбољи је показатељ *Национална стратегија за родну равноправност период 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године*.

Национална стратегија за родну равноправност период 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године

Да ова за српски језик и српско друштво у цјелини по негативним посљедицама врло значајна Стратегија, коју је Влада Србије усвојила 14. октобра 2021. године, не остане без критичких коментара из србистичке перспективе побринула се Матица српска са саопштењем објављеним у дневној штампи посљедњег дана новембра 2021. године (в. Саопштење Матице српске 2021: 20–21). Овдје ћемо пренијети само главне замјерке које се на текст Стратегије у том саопштењу наводе.

У Саопштењу се најприје констатује да Стратегија није усклађена са Уставом, јер Устав Републике Србије не познаје појмове рода и родне равноправности, већ говори о „равноправности жена и мушкараца” и „развијању политике једнаких могућности” (члан 15). Притом се указује на то да „Стратегија не третира жене и мушкарце на једнак начин”, јер се наводе само мјере за унапређење положаја жена, док се чак и тамо гдје је констатована

диспропорција у корист жена, као нпр. у судству, не говори о потреби њеног укидања.

У Саопштењу се посебна пажња посвећује ставовима, препорукама и циљевима изнесеним у Стратегији који се тичу образовног система: од предшколског до високошколског. Тако се констатује да је Стратегијом предвиђено „уродњавање предшколског и основношколског [и средњошколског] васпитања и образовања” које „укључује и ревизију наставних садржаја и уџбеника ради елиминисања родних стереотипа, дискриминаторних садржаја и дискриминаторског језика, као и исправљање ових садржаја уз увођење родно осетљивог језика у све наставне садржаје”. Предвиђено је и неопходно „уродњавање високог образовања”, и то тако што је потребно „установити обавезу преиспитивања наставних садржаја и уџбеника из родне перспективе” (стр. 47, 48), као и да је „неопходна родно сензитивна реформа високог образовања” (стр. 47) итд. У Саопштењу се наводи да „поставком о неопходности ’уродњавања’ наставних планова, програма и садржаја доносилац Стратегије прекорачује своја овлашћења”, али и „крши члан 72 Устава Републике Србије, којим се јемчи аутономија универзитета”, што прецизније дефинише Закон о високом образовању, који се такође дезавуише овом стратегијом.

Национална стратегија за родну равноправност, како се у Саопштењу показује, улази и у поље науке и научних истраживања. Тако се нпр. у Стратегији говори о успостављању „родног баланса у истраживачким тимовима” (стр. 51), чиме би „приликом избора чланова истраживачког тима пол имао већу вредност у односу на квалитет истраживача, што је неспојиво са елементарним принципима научног истраживања, где ништа не би смело да буде изнад квалитета”, а то је и у супротности са чланом 73 Устава Републике Србије, којим се јемчи слобода научног стваралаштва. Уз то Стратегија предвиђа да научна истраживања у области родне равноправности буду приоритетна у области друштвених и хуманистичких наука, надређена чак и истраживањима у идентитетским наукама, какве су српски језик и књижевност.

Интересантно је да се, како се у Саопштењу Матице српске наводи, „када се у Стратегији говори о ’Визији’ (105), осим жена и мушкараца спомињу и ’особе другачијих родних идентитета’. Није прецизирано о којим се ту идентитетима ради⁸, нити колико их има, што отвара практично бесконачан простор за њихово умножавање”.

У закључку Саопштења Матице српске (2021: 21) у виду напомене констатује се „да Национална стратегија за родну равноправност, период

⁸ Вјероватно о оним „родно небинарним”, које смо у претходном дијелу текста споменули, а о којима говори С. Антонић (2021: 647–675).

2021–2030. године у погледу одредаба које се тичу језика, образовања и научноистраживачког рада није усклађена са Стратегијом Европске уније за родну равноправност за период 2020–2025. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152>). Рецимо, у Стратегији Европске уније се уопште не помињу 'родно осетљив/неутралан језик', ревизија уџбеника и наставног материјала, увођење Студија рода на свим нивоима образовања, наведене интервенције у области научноистраживачког рада итд."

Из наведеног је јасно да се у *Националној стратегији за родну равноправност период 2021–2030. године* показују много експлицитније и са много ширим прагматичким импликацијама негативне, да не кажемо катастрофалне, последице *Закона о родној равноправности* него у њему самом.

Закључак

У раду је анализиран однос Републике Србије, односно њених (не)одговорних институција према српском језику на основу статуса српског језика прописаног у три закона и једној стратегији, и то: 1) Закону о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма, 2) Закону о службеној употреби језика и писама, 3) Закону о родној равноправности, и 4) Националној стратегији за родну равноправност период 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године. Само је први од наведених закона у корист српскога језика. Али он има више симболичку него практичну вриједност. Кад се површински гледа, овај Закон у суштини обезбјеђује много бољи статус српског језика и ћирилице него важећи Закон о службеној употреби језика и писама. Али само површински, јер је њему и даље у кључним одредбама надређен важећи *Закон о службеној употреби језика и писама*. То се експлицитно наводи у најбитнијем трећем члану овога закона, којим се „прописује” обавезна употреба српског језика и ћириличног писма. Зато да би *Закон о употреби српског језика у јавном животу и заштити и очувању ћириличног писма* био практично дјелотворан закон, неопходно је да он не буде „условљен” Законом о службеној употреби језика и писама, да има своје обавезујуће одлуке чију примјену не могу спречавати одредбе важећег Закона о службеној употреби језика и писама.

У раду је показано да су и зашто су три преостала анализирана документа, два закона и једна стратегија, неслагласни са Уставом Републике Србије. Али тако не мисли актуелна власт, а ни Уставни суд се не оглашава поводом њихове неусаглашености са Уставом Србије. И Закон о службеној

употреби језика и писма и Закон о родној равноправности заправо су закони против српског језика, закони чијим се одредбама директно негира и/или урушава српски језик, посебно као српски идентитетски национални критеријум. А да се то урушавање не би зауставило само на српском језику, постарали су се творци *Националне стратегије за родну равноправност*, чије се негативне последице не тичу само српског језика него се распростиру на цијели српски васпитно-образовни систем – од предшколског до високошколског образовања – али и научноистраживачки рад у области хуманистичких и друштвених наука.

Литература

Аничих, Поповић (2021): Удар на већ рањени српски језик, *Политика*, 14. 6. 2021, 11–13: Тема недеље: Родни језик [интервју са Виктором Савићем, Весном Ломпар, Јованком Радић, Аном Мацановић, Исидором Бјелаковић водили Градимир Аничих и Дарко Пејовић].

Антонић (2021): Слободан Антонић, Један теоријски оквир за разумевање актуелних ЛГБТ питања у Србији данас, *Социолошки преглед*, LX/3, Београд, 671–679.

Божић (2021): Јованка Божић, Жена и родна равноправност, <https://www.politika.rs/sr/clanak/480727/Jezik-i-rodna-ravnopravnost> (7. 12. 2021).

Бугарски (2011): Ranko Bugarski, Paradni zakon о ćirilici, *Danas*, 4. 10. 2021, 11.

Грковић-Мејдор (2021): Јасмина Грковић-Мејдор, Закон о родној равноправности угрожава уставне слободе, *Политика*, 7. 6. 2021, 1, 8–9.

Јањатовић (2016): Ђорђе Јањатовић, *Бијка за ћирилицу: наставак*, Нови Сад: Удружење за заштиту ћирилице српског језика „Ћирилица”.

Ковачевић (2018): Милош Ковачевић, *Борба за ћирилицу и српски језик*, Андрићград: Андрићев институт.

Ковачевић (2018а): Милош Ковачевић, *Србистичке најомене*, Београд: Јасен.

Ковачевић (2021): Милош Ковачевић, Однос српског као већинског и мањинских језика у Србији, *Србистички огледи*, Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 81–95.

Ковачевић и др. (2021а): Милош Ковачевић, Срето Танасић, Александар Милановић, Вељко Брборић, Заштита српског језика и ћирилице: Коначно закон о српском језику и ћирилице, *Вечерње новости*, 21. 9. 2021, 19.

Константиновић (2021): Милош Константиновић, Пуч против Вука, *Политика*, 20. 7. 2021, <https://www.politika.rs/scc/clanak/483787/Puc-protiv-Vuka>.

Миланковић (2021): Вера Миланковић, Језичка родна равноправност на штету жена, <https://www.politika.rs/sr/clanak/480366/Jezicka-rodna-ravnopravnost-na-stetu-zena>.

Мићовић (2021): Ивана Мићовић, Боркиње, *Вечерње новости*, 31. 3. 2021, 2.

Михаиловић (2021): Зорана Михаиловић, Ако може „спремачица” зашто не би могло „инжењерка”, *Полијтика*, 8. 4. 2021, 22.

Петровић (2016): Драгољуб Петровић, Битка за ћирилицу или битка с ветрењачама, поговор за књигу: Ђорђе Јањатовић, *Бијка за ћирилицу: на-сјавак*, Нови Сад: Удружење за заштиту ћирилице српског језика „Ћирилица”, 765–777.

Ракић (2021): Бранко Ракић, Дивља градња у сфери језика, *Социолошки преглед*, LX/3, Београд, 771–787.

Саопштење Матице српске (2021): ЈЕЗИЧКИ ИНЖЕЊЕРИНГ: Саопштење Матице српске поводом питања о родној равноправности, *Вечерње новости*, 1. 6. 2021, 17.

Саопштење Матице српске (2021а): ДРЖАВА ХОЋЕ ДА МЕЊА НОРМУ СРПСКОГА ЈЕЗИКА: Допис Матице српске Министарству поводом Нацрта Националне стратегије за родну равноправност, *Вечерње новости*, 30. 11. 2021, 20–21.

Самарџија (2013): Marko Samardžija, *Politika, zakonodavstvo i jezik*, Запрешић: Hrvatsko filološko društvo, Hrvatska sveučilišna naklada.

Седларевић (2021): Маја Sedlarević, Zanimanja u ženskom rodu – nepotrebna galama, *Danas*, 12–13. 6. 2021, Nedelja/Forum, VII.

Сладоје (2021): Ђорђо Сладоје, Бојим се да ћемо у новомовору превазићи чак и Хрвате, *Вечерње новости*, 22. 6. 2021, 18.

Слијепчевић Бјеливук (2021): Светлана Слијепчевић Бјеливук, Ко (не) уме да прочита Закон о родној равноправности (нит)и речнике стандардног српског језика, *Језикофил*, 30. 5. 2021, <https://jezikofil.rs/ko-ne-ume-da-procita-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti-niti-recnike-standardnog-srpskog-jezika/>.

Србљановић (2021): Biljana Srbljanović, Tvorba reči, *Blic*, 30. 5. 2021, 3.

Станимировић (2021): Владимир Станимировић, Убијање српског језика, *Полијтика*, 22. 6. 2021, 23.

Стефановић (2015): Синиша Стефановић, О јавној употреби језика и писма, *Векови: историјски часопис Андрићевог института*, бр. 2, Андрићград: Андрићев институт, Одјељење за историју, 109–138.

Стефановић (2016): Синиша Стефановић, Ћирилица у Уставу Србије: преглед значајније изворне грађе (1974–2014), *Култура*, бр. 152, Београд, 350–374, <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2016/0023-51641652350S.pdf>.

Стратегија (2021): *Национална стратегија за родну равноправност периода 2021–2030. године, са акционим планом за њено спровођење за период 2021–2023. године*, <https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi-.php>.

Miloš M. Kovačević
University of Belgrade
Faculty of Philology
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

LACK OF CARE FOR THE SERBIAN LANGUAGE BY THE STATE

Summary: The paper analyzes the attitude of the Republic of Serbia, i.e. of its (ir)responsible institutions towards the Serbian language based on the status of the Serbian language defined in three laws and one strategy, as follows: 1) Law on the Use of Serbian Language in Public Life and Protection and Preservation of the Cyrillic Script, 2) Law on the Official Use of Languages and Scripts, 3) Law on Gender Equality, and 4) National Strategy for Gender Equality 2021–2030, with an action plan for its implementation for the period of 2021–2023. Only the first of these laws is in favour of the Serbian language. But it has more symbolic than practical value, as it is still inferior in key provisions to the current *Law on the Official Use of Languages and Scripts*.

The analysis showed that the three documents, two laws and one strategy, are inconsistent with the Constitution of the Republic of Serbia. But the current government does not think so, and the Constitutional Court did not state its position regarding the incompatibility of the documents with the Constitution. Both the Law on the Official Use of Languages and Scripts and the Law on Gender Equality are in fact laws against the Serbian language, as their provisions directly deny and/or undermine the Serbian language, especially as a Serbian identity criterion. The degradation does affect only the Serbian language; negative consequences of the National Strategy for Gender Equality have an effect on the entire Serbian educational system – from preschool to higher education – as well as scientific research work in the field of humanities and social sciences.

Keywords: Serbian language, official and public use of language, “gender sensitive language”, language marketing, unconstitutionality, lack of care for the language.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ И ЊЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА Питање националности и идентитета – некад

Рад се бави почетним кругом историјског осветљавања српске књижевности од најстаријих писаних сведочанстава до средине XIX века. То је период дуг седам деценија. Формирање књижевне историографије код Срба почиње, наиме, са Доситејем Обрадовићем (1803) а заокружује се *Историјом српске књижевности* Стојана Новаковића (1871). Ради се о кретању националне историографске мисли од иницијалних потреба и идеја до изградње оквира који ову мисао омогућује као науку.

У раду се, с једне стране, именују и описују прекретне (одлучујуће) тачке зајнивања српске књижевне историографије. На другој страни, приказују се извесни персонални моменти карактеристични за њено успостављање и даљи развој. Утолико, истраживачка пажња усмерава се прво на проблем преласка, односно преображаја старе српске књижевности у нову, а потом на трагове и факторе ванкњижевног, идеолошког утицања на правац и исходе књижевноисторијских и националнокултурних подухвата Лукијана Мушицког, Лазара Бојића, Јована Суботића, Јована Ристића, Стојана Новаковића.

Кључне речи: српска књижевна историографија, персонално начело формирања и развијања идеја и метода, Лукијан Мушицки, Лазар Бојић, Јован Суботић, Јован Ристић, Стојан Новаковић.

1.

Доситејев екскурс у предговору *Ејици*,¹ нацрти Лукијана Мушицког,² Соларићеви увиди,³ Копитареве пројекције,⁴ биографска огледања о

¹ Доситеј Обрадовић, *Ејика или философија наравоучијелна* (1803).

² Лукијан Мушицки [Скице 1805–1821], Архив САНУ, 9240/1–30.

³ Павле Соларић, *Поминак книжески о Славено-Србском в Млейках Печайанију* (1810); „Погледи на језик и књижество илирическо” (1820).

⁴ Јернеј Копитар, „Patriotische Phantasien eines Slaven” (1810); „Beiträge zur Übersicht der serbischen Literatur in dem ostereichischen Kaiserstaate” (1811); „Blick auf die Slavischen Mun-

писцима,⁵ записи Јозефа Добровског,⁶ Бојићев памјатник,⁷ Шафарикова прва и друга *Историја*,⁸ писма Георгија Магарашевића,⁹ Суботићеве црте с бечком допуном,¹⁰ Ристићева студија и одговор,¹¹ Даничићеве лекције,¹² Пипинов преглед,¹³ Абердарове опсервације,¹⁴ Јагићева *Хисторија*,¹⁵ Васиљевићев осврт,¹⁶ синтезе Стојана Новаковића¹⁷...

Дати у поретку који васпоставља рађање и развитак српске књижевне историографије, предочени одломци, чланци, расправе, књиге, могу пред очима и у свести савременог истраживача наступати са више нивоа и на различите начине – на пример скупа, појединачно, паралелно, изукрштано, у подгрупама, чак као систем. Међу њима ипак, у методскоме смислу, три су одређујућа.

Први од поменутих начина је да наведени радови представљају

darten ihre Literatur und die Hilfsmittel sie zu studieren” (1813) [српски преводи: „Поглед на диалекте Славенске, њиово Књижество, и спомоћна средства к познанију њиовом” (1815); „Патриотске фантазије једног Словена” и „Прилози прегледу српске литературе у Аустријском царству” (1984)].

⁵ Јефтимије Ивановић, Георгије Магарашевић, Михаило Витковић, Константин Богдановић, Платон Атанацковић, Вук Караџић, Јован Стерија Поповић...

⁶ Јозеф Добровски, „Serbica” (1814).

⁷ Лазар Бојић, *Памјатник мужем у славено-сербском књижеству славним в жерѣву ѣризнаѣлностѣи и благодаренија* (1815) [Транскрипција 2019].

⁸ Павел Ј. Шафарик, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826); *Geschichte der südslawischen Literatur* (1–3); III. *Geschichte der serbischen Literatur* (1865) [српски превод: *Историја српске књижевности* (2004)].

⁹ Георгије Магарашевић, „Писма Филосерба о сербској литератури” (1829).

¹⁰ Јован Суботић, „Неке черте из повестнице сербског књижества” (1846/47); *Einige Grundzüge aus der Geschichte der serbischen Literatur* (1850).

¹¹ Јован Ристић, *Die neuere Literatur der Serben* (1852) [српски превод: *Новија књижевностѣи у Срба* (1964)]; „Одговор на претресивање мога дела *Die neuere Literatur der Serben*” (1852).

¹² Ђура Даничић, „Почетак српске књижевности” (1862).

¹³ У: А. Н. Пыпинъ (и В. Д. Спасовичъ), *Обзоръ историі славянскихъ литературъ* (1865) [српски превод: А. Н. Пипин, *Прејлед истѣорије срѣске књижевностѣи* (1971)]

¹⁴ Милан Кујунџић Абердар, „Поглед на књижевност српску” (1865).

¹⁵ Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1867).

¹⁶ Алимпије Васиљевић, „*Истѣорија срѣске књижевностѣи Стојана Новаковића*” (1867).

¹⁷ Стојан Новаковић, „Лак поглед на развитак српске књижевности” (1862); *Истѣорија срѣске књижевностѣи* (1867); *Истѣорија срѣске књижевностѣи* (1871).

обједињено сведочанство о постепеном, мада не и увек повезаном, ширењу и продубљивању, развијању и афирмисању критичко-историјске свести како о постојаности, тако и променљивости (покретљивости) целоснога бића националног литерарног стваралаштва – сходно, разуме се, деловању епохалних духовних и социјалних процеса условљених, уз остало, научном традицијом и савременошћу, сродним факторима у суседству и свету.

Други вид разумевања књижевноисторијских схватања и ставова изнетих у именованим текстовима српских и иностраних аутора може се окарактерисати као асинхрона лествица индивидуалних становишта и идеја усмерених на постулацију, опис и тумачење прекретних тачака у српском књижевно-културном и друштвеном кретању кроз време.

Трећи начин пријема читује се, прво, као установљавање и препознавање природе примењених начела повеснолитерарног проучавања; у следећем кораку као оцена аналитичко-теоријске адекватности и употребљивости изабраних мерила; на последњем степену као оперативно сливање стечених искустава и знања у целовит и применљив научни оквир.

Историја српске књижевности Стојана Новаковића, завршног имена у горњем низу, у основноме задовољава управо истакнуте захтеве.¹⁸ Управо као таква, она је године 1871. затворила почетни круг с једне стране повеснокритичкога осветљавања српске уметничке и народне литературе од њених најстаријих писмених споменика до половине XIX столећа (до деценије у којој је настала), а са друге: усвојивши и применивши за оно време оптималне принципе стране и домаће књижевне историографије, она је изградила и демонстративно потврдила начела научног истраживања, представљања и вредновања националне књижевности у њеној „целокупности”¹⁹ и јединству.²⁰

¹⁸ Разуме се, као све људско и све што не крије дугове својој области (њеноме жанру и сазнајним донетима), а онда и времену и социоисторијским приликама, Новаковићева *Историја српске књижевности* није поштеђена разноимених превида и несавршености (Алимпие Васиљевић и Павле Поповић, који аутору, иначе, одају висока признања, у том су погледу изричитими од других; в. А. Васиљевић, „*Историја српске књижевности*... [Стојана Новаковића]”, *Майица*, Нови Сад, II/29 и 30, 1867, стр. 717–720 и 739–744; П. Поповић, „Рад Стојана Новаковића на историји српске књижевности”, у зборнику *Споменица Св. Новаковића*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921, стр. 47–60).

¹⁹ Реч коју Новаковић радо користи (за значење које јој придаје в. Стојан Новаковић, „Духовни живот”, *Годишњица Николе Чујића*, Београд, IV, 1882, стр. 90).

²⁰ Уп. најновије радове о Новаковићевој књижевној историографији: Душан Иванић, „Народност, природност, изворност: историја српске књижевности у тумачењу Стојана Новаковића”, *Зборник Майице српске за књижевност и језик*, Нови Сад, књ. XLIX/3, 2001, стр. 377–398; Ненад Николић, „Стојан Новаковић: историја националне књижевности као народне”, *Идентитет српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 2019, стр.

2.

Целокупност и јединство!

Питање корпуса српске књижевности, њеног географског простирања, језичког идентитета, историјског развика, духовног трајања у постојбини и у породици европских литература источноправославног наслеђа, а од XVIII века и у односима са западнокатоличком и протестантском традицијом, природно је заокупљало науку о српској књижевности од самих њених почетака, суочавајући је не једанпут с проблемима који делују у најмању руку гротескно.

О каквим проблемима је реч можда најрадикалније показује пример првог страног писца историје српске књижевности. У години најинтензивнијега рада на својој историји словенских језика и књижевности према свим наречјима, Павел Јозеф Шафарик је, наиме, овако 1822. године написао пријатељу и сараднику Франтишеку Палацком, иначе оцу чешке историографије и главном творцу програма аустрославизма: „[Георгије] Магарашевић, овдашњи професор, издаје нову историју а ради на српско-немачко-латинском речнику. Али чему ће то послужити пре но што буде решено *шта је то 'српско'*.”²¹

За Стојана Новаковића се, међутим, ово и њему слична питања нису постављала. Рецимо, проблем припадности, односно идентитета, простирања и трајања српске књижевности он има решен већ на приступним страницама прве *Историје* (1867).

Тај одсудни чинилац и унутрашњег и формалног устројства Новаковићевог дела представља периодизација – њоме је декларативно изражена „целокупна радња” свих књижевних Срба узетих на аналитичко-историјски приказ. Подела изгледа овако: „I. Стара књижевност Срба источне

71–124; Ана Мумовић, „Прва српска историја књижевности као критика”, *Прејег историја српске књижевности*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић, 2021, стр. 101–119; Душко Певуља, „Књижевна историја Стојана Новаковића”, поговор у: Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности* (прир. Д. Певуља), Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Центар за српске студије, Књижевна задруга, Бања Лука, Подгорица, 2021, стр. 202–225.

²¹ Нав. према: Ђорђе Живановић, *Георгије Магарашевић (1793–1830)*, Матица српска, Нови Сад, 1976, стр. 127 (курзив Ј. П.). – Четири године доцније показало се да Шафарик има сопствено решење; изнео га је у својој првој историји (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen, 1826), а потом, у много развијенијем, исцрпно документованом облику, и у другој, постхумно штампаној, за српску науку важнијој његовој синтези (*Geschichte der südslawischen Literatur*, I–III, Prag, 1863–1865), чији је трећи том у целисти посвећен српској литератури (*Geschichte der serbischen Literatur*, 1865; *Историја српске књижевности*, прев. Мирјана Д. Стефановић и Милана Мразовић, Београд, Нови Сад 2004).

цркве на српско-словенском језику; II. Стара књижевност Срба западне цркве и дубровачка поезија; III. Новија књижевност”²²

У другој Новаковићевој *Историји српске књижевности* (1871) – која је, по ауторовим речима, „с малим изузецима, *наново писана*”²³ – периодизација је, иако суштински подударна са ранијом, изложена прецизније и разумејеније: „Узимајући у историју књижевности српске сву књижевну радњу која се радила међу поменутиим народом [...] можемо васколики тај рад поделити на три раздела. [...] *Први раздео* обухвата сву књижевност која се писала у српској држави и после њене пропасти, почињући од Немање, из кога времена имамо најстарије споменике, па све до XVIII века. Језик је у овоме разделу српскословенски, правац богословско-црквени. [...] *Други раздео* који би се могао звати раздео далматинско-дубровачки, почиње се од XV века а свршује у половини XVIII, у којој се књижевни живот наш премешта у Хрватску, Славонију и Угарску. То је век талијанског хуманизма и уметне поезије пресађене у приморје далматинско. [...] *Трећи раздео* почиње постанком нове српске књижевности међу Србима у Аустрији, писане на правом народном језику [...] Правац је овога раздела школа и образовање народа, дакле махом правац савремене европске књижевности.”²⁴

Тиме, друго Новаковићево разврставање је, с једне стране, истакло целовит карактер националне књижевности „од како се за Србе зна”²⁵ а с друге, до краја је оснажило његову у основи историософску идеју о комплементарном јединству српске нације и књижевности која се у њеном окриљу одвајкада ствара.

3.

Стојан Новаковић није био сам док је уобличавао своју слику развојних токова српске књижевности. У пословима класификације грађе све време су му при руци били слични потхвати Мушицког, Шафарика, Пипина, Суботића. Он то није крио. Но, одувек је познато, савршених подела нема.

Ни Новаковићева периодизација није, према томе, лишена недоследности. Био је он тога свестан још при писању „Лаког погледа на развитак

²² Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд, 1867, стр. 24.

²³ Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности*. Друго, сасвим прерађено издање, Београд, 1871, стр. V.

²⁴ *Исто*, стр. 5–6.

²⁵ *Исто*, стр. 2.

српске књижевности” (1862).²⁶ Колебање се поновило пет година касније; у првој *Историји* нагласио је: „И по језику којим се писало и по правцу којим је ишла књижевност сама, српска књижевност може се поделити на стару и нову.”²⁷

Поменути исказ Новаковић је избрисао из друге *Историје*, али ће његов траг, додуше у друкчијем контексту и у преобликованом виду, остати као став да се „не може временом и годином означити кад на ком крају нашег народа почиње” раздобље нове српске књижевности.²⁸ Утолико је то теже – написаће на више места – јер се ради о раздобљу застоја у историјском развоју књижевности,²⁹ о таквом и толиком застоју да се може говорити о прекиду у литерарном постојању народа. Уосталом, то је било становиште готово свих Новаковићевих претходника на пољу изградње националне историје књижевности.

4.

Јасан белег о томе оставио је већ Лазар Бојић у књизи *Памјатник мужем у славено-србском књижеству славним* (1815), делу које представља важан корак на путу конституисања српске књижевне историографије, такође почетак стварања српске историје српске књижевности. Уз увод, у којем је укратко изложио општа обележја дотадашњег литерарног стваралаштва код Срба оцењујући га према другим европским књижевностима, Бојић је „израдио” и први објавио табеларни преглед писаца српске књижевности.

У књизи је, ипак, од највећег значаја Бојићева периодизација српске књижевности. Он српску књижевност дели на стару и нову, и та подела остаће темељна све до данас. Последњи представник старе књижевности по њему је Ђорђе Бранковић, док „ново [књижество] пак начало своје узима од Орфелина”.³⁰ Међутим, Бојићева подела није оригинална. Годину

²⁶ Оглед је објављен у алманаху *Лицејка* (Београд), 2 (1862), стр. 1–41. – „Лак поглед на развој српске књижевности” Миодраг Матицки овако оцењује: „То је први концепт који ће [Новаковић] доцније проширити, исправити, боље компоновати и објавити као посебну књигу *Историју српске књижевности*, 1867” (М. Матицки, „Алманах *Лицејка* као претходница часописа *Вила*”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, књ. LXVII/1–4, 2002, стр. 350).

²⁷ *Историја српске књижевности*, 1867, стр. 24.

²⁸ *Историја српске књижевности*, 1871, стр. 169.

²⁹ *Исто*, 6, 80, 93.

³⁰ Лазар Бојић, *Памјатник мужем у славено-србском књижеству славним в жерјиву*

дана пре тога овакву периодизацију српске књижевности извео је Добровски, а Бојић ју је од њега дословно преузео.³¹

Једна црта заједничка је најранијим српским и страним историчарима српске књижевности: сви они бејаху „знаоци језика”,³² што је одлика која ће пресудно утицати да главни интерес те историографије буде филолошки.³³

Природа поменутог филолошког интереса испољава се више него очито већ у белешкама за писање историје српске књижевности, које је за собом оставио Лукијан Мушицки. По њему, српска књижевност развијала се у двојаким језику, па отуда имамо славенско књижество – писано од 850. године на црквеном језику, и сербско књижество – писано на народном језику, чији почетак Мушицки види у години појављивања првих Доситејевих дела (1783).³⁴ У Лукијановом виђењу, дакле, стара и нова српска књижевност одељене су једна од друге, а главни критеријум те поделе представља језик којим је књижевност писана.

Прекид у развоју српске књижевности који је Мушицки извео из лингвистичког мерила, Јован Суботић прошириће, две деценије касније, на читаву културноисторијску сферу. Књижевни седамнаести и осамнаести век за њега не постоје; он ту затиче „потпуну таму и ништоћу”.³⁵ По Суботићевом мњењу, „тек с концем прошлог стољетија [осамнаести век] почело је сунце просвјештенија у овом језику прве луче на народ србски просипати”.³⁶

йризнайелносьи и благодаренија, 1815. (прир. Исидора Бјелаковић и Драгана Грбић; транскрибовала И. Бјелаковић), Матица српска, Нови Сад, 2019, стр. 79.

³¹ Исто.

³² Израз Светислава Вуловића: „Од Шафарика до данас, што је год било бољих дела о словенским књижевностима, махом су их писали знаоци језика” (С. Вуловић, „Наука о књижевности и изучавање словенских књижевности”, 1882, *Целокујна дела*, прир. Ј. М. Продановић, књ. 2, Београд [1932], стр. 90).

³³ Вид. Павле Поповић, „Проучавање српске књижевности, његови правци и методи”, 1904, *Књижевна критика – књижевна историографија* (прир. Мирослав Пантић), Сабрана дела, књ. X, Београд, 2002, стр. 10–11.

³⁴ Подробније о Мушицком као литерарном историчару вид. у чланку Ђорђа С. Костића „Лукијаново схватање историје књижевности” (зборник радова *Манасијир Шишићовац*, ур. Динко Давидов, САНУ, Београд, 1989, стр. 151–153), такође: Јован Пејчић, „Рађање српске историје књижевности” (2007), *Зрна, расад, жетва*, Алтера, Београд, 2015, стр. 44–55.

³⁵ Јован Суботић, „Неке черте из повестнице сербског књижества” (1846/47), у: *Заснивање националне критике* (прир. Драгиша Живковић), Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1983, стр. 195.

³⁶ Исто. – Седам година по објављивању прегледа у *Лейхойсу Матице српске*, три године

Јован Ристић, опет, почетак нове српске књижевности помера уназад, али га зато, у литерарном смислу, сматра неоригиналним и неважним. Разлог неаутентичности Ристић налази у самим писцима: школовали су се „у западним центрима и нису умели да осете дух свога народа”.³⁷ По њему, Вук је тај који је проучавање српске књижевности коначно довео на прави пут видећи њен „природни почетак [...] у објављивању народних умотворина”,³⁸ што значи да, по Ристићу, истинско прочеље наше националне књижевности представљају прва десетлећа деветнаестог века.

Као што се види, Суботић и Ристић су рођење нове српске књижевности назначили више посредно, док је Мушицки у томе погледу много одређенији. Он је, штавише, запазио паралелно постојање два тока српске литературе, оне на црквенословенском и оне на народном језику, чак и случајеве преплитања.³⁹ Сва тројица су, међутим, истицали прекид у развоју, не остављајући при томе никаква сопствена сведочанства о средњовековној књижевности.

То што су „пропустили” књижевни историчари⁴⁰ учинио је, ауторитативно и одсечно, оснивач српске науке о језику. Године 1862. Ђура Даничић је, мада уз благу ограду, пресудио: „Стара књижевност српска – колико је данас знамо – овога се периода (XI–XV век) и поче и сврши. Јер и држава српска овога периода поста и пропаде.”⁴¹

после његовога проширеног издања на немачком, Суботић ће – приређујући *Цвећник српске словесности* (I–II, Беч, 1853), читанку за ученике српских средњих школа у Аустрији, у ствари антологију српске књижевности – у уводу другачије представити српску књижевност; видеће је као троделну целину са Светим Савом на челу: „Првиј период почиње с крајем XII века, па траје до краја XVII столећа (1189–1699). Другиј период почиње са половином XV века, па тече до половине XVIII столећа (1450–1750). Трећиј период почиње са XVIII веком и траје данас” (стр 6).

³⁷ Јован Ристић, „Новија књижевност у Срба” (прев. Зора Мијатовић; изворно издање: *Die neuere Literatur der Serben*, Berlin 1852), у: *Заснивање националне кријстике*, стр. 274.

³⁸ Исто, стр. 278.

³⁹ Ђ. С. Костић, „Лукијанова схватања историје књижевности”, стр. 153.

⁴⁰ Вредно је навести да се сличан „пропуст” није, рецимо, догодио Јакову Игњатовићу. У „Погледу на књижество”, објављеном 1856. године у *Србском лејшојису* (Нови Сад), Игњатовић је, на пример, смотрено упозорио: „И старија и нова литература имају своју заслугу. Ако се нова од старије у млогом, а особито што се правца тиче, одвећ разликује, опет и старија уважење заслужује, јер је новој за прелазак служила” (*О књижевности*, прир. Живојин Бошков, Одабрана дела, књ. IX, Матица српска, Јединство, Нови Сад, Приштина, 1988, стр. 33).

⁴¹ Ђура Даничић, „Почетак српске књижевности” (1862), *Књија Ђуре Даничића* (прир. Војислав Ђурић), Српска књижевна задруга, Београд, 1976, стр. 142.

Ето мисли која ће се, и онда када је не наведу изричито, задуго налазити у позадини решења и визија бројних потоњих књижевних историчара и критичара. И мало ће се који од њих упустити у проверу истинитости Даничићеве тврдње или, макар хипотетички, поставити питање литерарног шеснаестог и седамнаестог века код Срба.

То питање, у сваком случају, није поставио Стојан Новаковић, ученик Даничићев и његов наследник на Катедри за језик и књижевност Велике школе у Београду. Наиме, као за учитеља, изворна књижевност и за Новаковића престаје да се ствара са пропашћу српског царства.⁴² Тек је Доситеј Обрадовић „новијој нашој књижевности темеље ударио”,⁴³ вели Новаковић, док литературу створену у вековима који спајају старо и ново доба класификује као „историјска дела” која „нису доспела до потпунога књижевног развитка, него су се на нискоме ступњу зауставила”.⁴⁴

*

То, разуме се, није прекид у развоју, као што опет, на другој и старијој страни, прелазак књижевности са старосрпског (црквено-словенског) на народни (вуковски) језик није дисконтинуитет. Најважније у свему је то што је са Стојаном Новаковићем питање свршетка средњовековне, односно почетка нове српске књижевности, питање границе која их раздваја/спаја, заузело предњи план и од тог се места не помера. На почетку рада споменут „почетни круг српске књижевне историографије” ту се завршава.

Све је, у ствари, у књижевности и култури, уопште у духовним пределима, дакле тамо где се стварају дела и установљују вредности – један тестамент, понекад и понегде без печата, али увек тестамент.⁴⁵

⁴² Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности* (1871), стр. 66.

⁴³ *Истио*, стр. 194.

⁴⁴ *Истио*, стр. 80.

⁴⁵ Подробно о овим проблемима в. у: Јован Пејчић, „Мит о прекиду у развоју српске књижевности”, *Пуџеви српске науке о књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 2020, стр. 19–70.

Jovan Pejčić

Faculty of Philosophy in Niš

Department of Serbian Language and Literature (retired)

SERBIAN LITERATURE AND ITS HISTORIOGRAPHY

The question of nationality and identity – in the past

Summary: The paper examines the initial circle of historical coverage of Serbian literature from the oldest written testimonies to the middle of the 19th century. It is a period of seven decades. The formation of literary historiography among Serbs began, namely, with Dositej Obradović (1803) and ended with the *History of Serbian Literature* by Stojan Novaković (1871). It is about the movement of national historiographical thought from initial needs and ideas to the construction of a framework that transforms this concept into a science.

On the one hand, the paper determines and describes the turning (decisive) points of the founding of Serbian literary historiography. On the other hand, certain personal moments that characterized its establishment and further development are presented. To that extent, research attention is focused first on the problem of transition, i.e. transformation of old Serbian literature into the new one, and then on traces and factors of extra-literary, ideological influence on the direction and outcomes of literary-historical and national-cultural endeavours of Lukijan Mušicki, Lazar Bojić, Jovan Subotić, Jovan Ristić, Stojan Novaković.

Keywords: Serbian literary historiography, personal principle of formation and development of ideas and methods, Lukijan Mušicki, Lazar Bojić, Jovan Subotić, Jovan Ristić, Stojan Novaković.

ДВА ПРИМЕРА И ЊИХОВА СНАГА ИЛИ ЧИЈА ЈЕ СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

У раду се, на примерима узетим из радова Стојана Новаковића и Зорана Мишића, једног од првих историчара српске књижевности и једног великог књижевног критичара модерног доба, осветљавају питања важна за разумевање садржаја појма српска књижевност, односно за осветљавање улоге књижевности у култури српског народа, једнако као што се указује и на идеолошки усмерене интерпретације и српске књижевности и културе и њихову улогу у новије време.

Кључне речи: српска књижевност, филологија, историја, поетика, традиција, идеологија, књижевна критика.

Кад год нам прилике у којима живимо и радимо непосредно покажу да се пред нама, у расправама као што је ова данас коју водимо под кровом Српске књижевне задруге, „мрачи видик и колеба правац”, увек кад постанемо свесни да смо суочени са питањима на која није лако одговорити, инстинктивно се okreћемо уназад и тражимо неку врсту ослоња код оних представника наше струке који су имали јаснији поглед на ствари, ако је тешко претпоставити да су имали сређеније друштвене прилике. А кад је о питањима око српске књижевности реч, нема сумње да је Стојан Новаковић један од оних представника српске филологије којима ћемо се најпре обратити за помоћ. И то и чини Ненад Николић, аутор књиге *Идентификација српске књижевности*, књиге у којој се баш на трагу свих важних подстицаја из минулих времена тражи одговор на питање: шта је то српска књижевност? Наиме, Николић већ на десетој страници у хоризонт своје расправе уводи баш Стојана Новаковића и његову данас мало познату *Историју српске књижевности* (1867, 1871). А опет, започињући једно друго своје дело, прву научно засновану културно-историјску расправу *Српска књижа, њени њродавци и читавоци у XIX веку*, објављену у издању

Српске књижевне задруге 1900. године, Новаковић ће, барем у основним цртама, поновити став унет и у оглед „Први српски песници” и у приказ књиге *Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога* Ватрослава Јагића. Тај став у *Српској књизи* гласи: „Књижевност, главни орган просвете и духовнога живота, једна је између најглавнијих покретних сила у животу оних народа који су растурени и малени и у којих су још у повоју остале покретне силе – политички живот, државна снага, уметност, општа образованост, привреда, индустрија и трговина, и тако даље”. У приказу Јагићеве *Хисторије књижевности народа хрватскога и српскога* овај став ће добити сажетију форму: „У данашњем стању нашега народнога развијања најглавнија је чињеница: једињење растурених дијелова нашега народа”. Сасвим је, дакле, очигледно да Стојан Новаковић, као неко ко је упоредо деловао и као научник и као врло важан актер политичког живота у Србији, књижевност не одваја од остваривања крупних социјално-политичких циљева, штавише он књижевност, у једнакој мери, види и као „главни орган просвете и духовнога живота” и као једну од „најглавнијих покретних сила у животу оних народа који су растурени и малени”. Српски народ је у Новаковићево време уистину био „растурен и мален” и зато он и каже: „И у Далмацији и у Хрватској, и у Србији и Црној Гори, и у Босни и у Старој Србији, и у Угарској и у Македонији ваљало је пустити крилатога носиоца идеја, штампано слово, да Србима разних мисли, разних вера, разних предрасуда, разних држава каже ко су и шта су... Штампаном слову граница нема. Оно је једино овај посао могло свршити, и оно га је свршило.” А кад још узмемо у обзир чињеницу да је управо Стојан Новаковић, између свега осталог, написао и малену али веома корисну студију *Језик и стил*, доћи ћемо у прилику да овог важног представника српске филологије видимо и у једној другој светлости. У овој студији Новаковић ће, најпре, указати на то да се у нашој књижевности суочавамо и са нечим што се, на први поглед, не би могло очекивати – са немарним односом писаца према језику и стилу: „У нас не мисли сваки писац да међу његове прве дужности долази и пажња на стил и оно што уза њ иде. У нас се допуштају свакојаке несугласице и неједнакости, каквих нећете наћи ни у најгорем стилу у језицима у којима су те ствари уређене. У нас сваки кроји граматику, стил, реченицу – не генијалношћу него немарношћу својом.” Истичући из критички засноване перспективе још једну важну појединост: „То већ и стога што се у нас писало више посебице о томе шта је наука о језику – а мање о томе шта је стил”, Новаковић ће закључити да: „Познато је да је стил облик у ком се јављају свакојаке врсте мишљења и списивања” и да карактер стила „зависи од правца којим се у које доба књижевност креће”. Подвлачећи пак да „[б]ез стила, дакле, ништа не може бити што се пише или говори, јер онда не би имало облика, не би могло наћи себи места у свету појава”, Стојан Новаковић је дошао на сам праг модерних погледа, на праг оних ставова

који су, подједнако, у темељу и данашње стилистике и данашње уско схваћене науке о књижевности, а заснивају се на уверењу да је сваки књижевни текст у самој основи уметничка творевина настала тако што су на природно-језичку основу пројектована књижевна средства и поступци, изведени из поетике одређене стилске формације. А Новаковић је, истичући да стил „зависи од правца којим се у које доба књижевност креће” и сам променљивост стила везао за оно што се данас означава као поетика, а што он у свом огледу илуструје разликама између класицизма и романтизма, разликама којима се врло подробно бавио у студији *Први српски ђесници*.

Ако је Стојан Новаковић своју научну и политичку делатност остваривао у последњим деценијама XIX и на почетку XX века, када су питања „једињења растурених делова нашега народа” била прва питања свеукупног друштвеног живота, онда је Зоран Мишић, делујући као критичар током педесетих и на почетку шездесетих година прошлог века, имао пред собом један сасвим другачији социјално-политички амбијент. Иако је до некаквог „једињења растурених делова нашега народа” дошло, додуше мимо народне воље и углавном сваком аутентичном облику те воље насупрот, о томе се није могло јавно говорити, све до пред сам распад те државне заједнице. А Зоран Мишић је у историји српске књижевне критике јединствена појава и по томе што је био први наш критичар који се, идући, ван сваке сумње, у равни теоријских опредељења за Т. С. Елиотом (на кога се изричито није позвао ниједанпут), чији је основни критичарски инструмент – појам традиције на особен начин укључио у хоризонт мишљења о српској књижевности, определио искључиво за тумачење песничких дела, имајући у виду нешто од онога што је Гиљермо де Торе у својој *Историји авангардних књижевности* посебно истицао – да је у доба авангарде поезија постала лабораторијско подручје у коме се најпре одвијају експерименти и потом преносе у друге облике књижевног стваралаштва, једнако као што је Зоран Мишић био наш последњи критичар који је могао да усмерава књижевни развој, да сугерише правце могућег кретања. Трагове управо те димензије његове критичарске делатности не налазимо само у сада већ канонским тумачењима песничких остварења Васка Попе и Миодрага Павловића, већ и у низу његових есеја: „Језик и поезија”, „Музика и поезија”, „Наука и поезија”, „Театар и поезија”, „Хумор и поезија” и највећма у скупу текстова под заједничким насловом *Поезија и традиција*. Изван хоризонта Мишићевих идеја незамисливи су опуси тако важних српских песника као што су Иван В. Лалић, Јован Христић и Бранко Миљковић. Као први наш критичар који је јако добро познавао модерну европску књижевност, Зоран Мишић је, не улазећи никад у ефемерне спорове, дошао у прилику да у једној полемици, макар на тренутак, присвоји право да говори из перспективе онога ко води рачуна о основном лику националне књижевности.

А у прилику да тако говори Зоран Мишић је дошао написавши текст „Шта је то косовско опредељење”. Поднаслов овог текста је „одговор на једно питање Марка Ристића” и основна му је функција да укаже на полемички карактер Мишићевог оглашавања, на чињеницу да се он супротставља ставовима критичара који је врло често говорио баш из хоризонта политике. И иначе склон полемичким иступањима, а најбољи пример за полемички интонирано критичарско мишљење је Мишићев текст „О смислу и бесмислу, о лирици 'меког и нежног штимунга', о једној чежњи и једном заносу на свим језицима света”, овај критичар је и текстове посвећене првим књигама Васка Попе и Миодрага Павловића, тим антологијским примерима одбране оних образаца песничког говора који су, и по морфолошким и по семантичким одликама, незамисливи изван фолклорно-митолошке сфере српске културе, интонирао полемички, а, у основи, полемички су интонирани и његови сасвим кратки текстови о песницима које је уврстио у своју *Анџолоџију српске поезије*, пошто је баш таква интонација била потребна критичару који, више од свега, брине о једном поретку књижевних вредности, мада знатно више брине и о из идеолошко-политичких разлога нарушеним везама између међуратне књижевности и књижевности која је дошла после Другог светског рата. Никако не може бити случајно ни то што се он тако често као тумач обраћа Растку Петровићу, пошто је сасвим очигледно да у овој великој фигури српске књижевне авангарде види и некога ко управо авангарду види као нешто што је у дубокој унутарњој вези са „младићством народног генија”. Окретање ка „младићству народног генија”, односно ка фолклорно-митолошкој подлози српске културе, Зоран Мишић мотивише тиме што „многи не опажају да је антитрадицијски став свуда у свету престао да буде савремен”. А да би залагање за окретање традицији добило потребан програмски оквир, Мишић је, остављајући у далекој позадини себи тако блиског Т. С. Елиота, овако дефинисао традицију: „Традиција је она линија песничког и духовног опредељења, не одвећ популарна и не увек спасоносна, често и погибелна, у сваком случају неканонска, каткад и понорна, јеретичка и инфернална, али и узнесена и унутрашњим спокојством озарена, која се пружа од праистока нашег сећања до прага будућности коју песници слуте”. Делујући као критичар у времену које није било претерано склоно уважавању традиције, Зоран Мишић указује и на то зашто нам је традиција важна: „традиција нам улива самопоуздање и штити нас од нихилизма, највеће разорне снаге нашег доба, рођене из превелике људске охолости која је остала неуслишена”. Чини се да је нека врста увода у есеј „Шта је косовско опредељење” овај став из огледа „У изгнанству где се песник обрео”: „У тренутку кад је, сав предан интроспекцији, поверовао да је открио неотуђиву основу свога бића, он је, из дубина подсвести, напоскон осветљених, зачуо тамне предачке гласове, а у маглинама небеским, напоскон блиским оку, угледао стару тајну”. Нашавши се у овако

неповољном положају, савремени песник је, по мишљењу Зорана Мишића, пожелео да оживи „у себи осећање историје, колективне судбине и свемирске саобразности” и то га је, кад је реч о српској књижевности, морало водити ка потреби да „прастаре митове” „поново открије у себи”. А морао је то да учини и из још једног разлога: „Да ми је ко рекао пре десет година, када сам устао у одбрану првих прогоњених текстова наших модерних песника, да ћемо морати да се успињемо до европског духа преко рушевина наших највиших поетских и духовних вредности, ја му не бих поверовао”. Посезање за митолошком подлогом националне културе, а та подлога увек води ка оним „тамним предачким гласовима”, ван сваке је сумње, најбоља одбрана од нихилизма, те „највеће разорне снаге нашег доба”. У одбрани од тог нихилизма, по мишљењу Зорана Мишића, најпре би требало да посегнемо за нашим народним епом: „Поклонили бисмо свом народном епосу оно место које му додељује Сесил Баура, стављајући га уз Хомерову *Илијаду*”. А чим се проговори о нашем јуначком епу, стиже се и до онога што је у самом корену тог епа – до косовског опредељења у коме су злонамерни, како каже Мишић, уз низ духовно-историјских дисквалификација, видели „ратнички мит једног ратничког племена”. Одбацујући такве интерпретације, Зоран Мишић ће рећи „да је косовско опредељење онај последњи, беспризивни одговор којим се одговара на питање о смислу човековог постојања. Видећемо да је то избор оног најтежег, напогубнијег пута, који је једини прави пут. Определити се косовски, то значи одрећи се свега што је варљива добит и лакома слава, напустити оно што је доступно за љубав недостижног, усхтети његошевски да буде оно што бити не може. То значи прихватити игру ко губи добија, погибијом домашити се победе, опкладити се на карту немогућег, једину која не пропада”. Конкретизујући своје схватање косовског опредељења, Мишић ће рећи да нас је оно „нагонило да се боримо за ’изгубљену ствар’, да се подижемо на устанак у тренуцима кад је цео свет веровао да нам нема спаса”, једнако као што косовски еп „не заснива се на освајачкој охолости, већ на поносу оних који су оружјем духа савладали освајаче”.

Премештајући расправу о косовском опредељењу у контекст далеко шири од националне историје и културе, Зоран Мишић ће рећи да је оно „највиши етички принцип који је, уручен нам од Грка, постао наше историјско искуство”. Као сегменте тог историјског искуства Мишић види све оно што се у нашој историји и култури догодило од кнеза Лазара до наших великих модерних песника, међу којима он издваја Лазу Костића, Диса и Растка Петровића. А пошто свако историјско искуство, с времена на време, пада у заборав и ми данашњи, каже Мишић, морамо да се вратимо косовском опредељењу: „Ако се данас присећамо косовског опредељења, то је зато што смо, у својој превеликој журби да се приближимо европској култури, заборавили да и наша традиција чини део те културе. Отварајући

се модерном свету, као да смо заборавили на себе”. И не само што смо „заборавили себе”, већ смо се обрели и у парадоксалном положају пошто „док ми данас жртвујемо традицију своје постојбине зарад европских узора, четрдесет година старих, Европа је већ давно почела да трага за прапостојбином читавог света”. Указујући на то да смо и ми у тој Европи „староседеоци”, да смо ми „они којима је Орфеј поклонио своју лиру”, Мишић ће рећи: „Тражили смо посреднике да нас приведу медитеранској култури, не увиђајући да се права култура не прима из посредничких руку, већ се узима са извора. А тај извор ми не морамо тражити по белом свету; он се налази на нашем тлу. И ми смо наследници медитеранског духа; он и данас живи у нашој старој књижевности, живописима и народном предању, у песничким текстовима Стевана Првовенчаног, Зидану Раванице и Сопоћанима”. Положај у који смо сами себе довели може бити и поучан: „Требало је да нам усаде осећање мање вредности да бисмо се излечили од њега”. А то лечење тече тако што ми морамо да „преболимо Рембоа да бисмо се усудили да одболујемо Бору Станковића”. На путу који је наша култура морала прећи било је великих стваралачких подвига које су извели пре свега они наши песници, од Бранка Радичевића до Бранка Миљковића. За њих Зоран Мишић каже: „Умели су да стару митологију испуне савременим духом, а националне симболе да уздигну до универзалног”.

Зашто се, у једној оваквој прилици, враћамо Стојану Новаковићу и Зорану Мишићу? Може ли се хоризонт њиховог духовног кретања довести у везу са нашим временом? Посебно ако се, примера ради, узме у обзир околност да је Стојан Новаковић био заговорник тзв. историјско-филолошке методе у проучавању књижевности, методе од које смо се ми данашњи проучаваоци српске књижевности, бар тако уображавамо, подоста удаљили. Ми историјско-филолошку методу сматрамо, под навалом свакојаквих нових знања, у свему несавременом појавом. Новија збивања која су у вези са нашом књижевношћу показују да они који се у расправу о нашој књижевности укључују мање или више непозвани, али у сваком случају без имало добре воље и увек имајући на уму политичке циљеве, никако не губе из вида да је књижевност једно од средстава „једињења растурених делова” нашег народа и зато се толико труде да они, посебно после великих геополитичких катастрофа, као што је распад југословенске државне заједнице, одређују границе српске књижевности и да преко својих експозитура у нашим редовима утичу на то како ће се одређивати садржај појма српска књижевност. А какво је њихово схватање појма српска књижевност видимо из настојања да се у школским програмима нађе што мање великих писаца који су рођени или који су деловали изван Србије, а такви су, рецимо, Петар Кочић, Владан Десница, Бранко Ћопић, на које се већ удара. Они, једноставно речено, не само што желе да освоје монопол на одређивање садржаја појма српска књижевност, већ се труде и да наметну

и интерпретацију појединих писаца и дела, посебно оних дела у којима се појављује релевантна историјска тематика. Исто тако, они желе да баш пи-сце преко којих се у глобалним оквирима једна књижевност препознаје, а такав писац је, кад је реч о српској књижевности, ван сваке сумње, Иво Андрић, изместе из те књижевности. Да се баш то жели да постигне добар пример је књига Рајнхарда Лауера, немачког слависте, *Поетика и идеологија*, објављена у издању београдске „Просвете” 1987. године. У тој књизи Лауер о Андрићу говори као о „југословенском нобеловцу” (стр. 133), док Крлежа увек остаје „један хрватски песник” (стр. 149). И кад је већ реч о Лауеру, он је 6. марта 1993. године у листу *Frankfurter Allgemeine Zeitung* објавио један памфлетски напад на поезију Васка Попе, видећи у њој песничку артикулацију српске националистичке идеологије и симболичку подлогу за политику која је, по његовом мишљењу, обележила деведесете године прошлог века, супротстављајући се грубо оној линији тумачења поезије Васка Попе коју је педесетих година прошлог века засновао Зоран Мишић.

Чини се да су сада много видљивији разлози због којих се у једној оваквој прилици позивамо на Стојана Новаковића и Зорана Мишића. Једноставно речено, и Новаковић и Мишић нам омогућавају да оно што, свако на свој начин, чине и Рајнхард Лауер и Радомир Константиновић поставимо у прави контекст. Добро знајући или само наслућујући оно о чему говоре Новаковић и Мишић, али водећи, далеко више, рачуна о уклапању у један идеолошки хоризонт, овако усмерени проучаваоци књижевности само тумачење књижевности стављају у службу одређеним идеологијама. Насупрот томе, Новаковић и Мишић воде рачуна једино о томе како да српска књижевност буде српска, укључујући се притом у све шире контексте и постојано остајући у хоризонту европских духовних токова традиција. У томе лежи најдубљи смисао онога што се и у сфери проучавања књижевности може звати традиција. А у томе лежи и налог да никако не кидамо своју везу са претходницима, ма колико нам се чинило да се они оглашавају из духовног хоризонта који није лако довести у везу са нашим временом. И проучаваоци књижевности морају имати снаге да, као и песници, овладају традицијом, посебно онда кад им је наметнуто много тешкоћа и кад смо остављени без било какве подршке.

Литература

Новаковић (2020): Стојан Новаковић, *Српска књија*, Бањалука: Центар за српске студије.

Мишић (1963): Зоран Мишић, *Реч и време 1, 2*, Београд: Нолит.

Radivoje Mikić
University of Belgrade
Faculty of Philology

TWO EXAMPLES AND THEIR STRENGTH, OR WHOSE IS SERBIAN LITERATURE

Summary: The paper analyses extracts from the texts written by Stojan Novaković, one of the first historians of Serbian literature, and Zoran Mišić, an important contemporary literary critic. The analysis deals with some issues which are crucial for understanding the notion of Serbian literature and the role of literature in Serbian culture. Furthermore, the paper highlights ideologically-based interpretations of Serbian culture and literature and their role nowadays.

Keywords: Serbian literature, philology, history, poetics, tradition, ideology, literary criticism.

НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ И ИДЕНТИТЕТСКЕ ПРОМЕНЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

У новим приступима народној књижевности у настави посебно се издвајају питања класификације и терминологије, феномен ауторства, процес усменог спевавања и традирања, сложеност рецепције и особености поетике усмених жанрова. Истичу се интернационални фонд мотива, специфичност сужејних модела народне књижевности, интертекстуалност и мултидисциплинарни приступ. Тумаче се појмови усмене формуле и формулативности као неки од најважнијих појмова у склопу усмене поетске граматике. У свим тим поетичким истраживањима не сме се сметнути с ума идентитетски карактер српске народне књижевности као „наше класике, једине и праве” (Васко Попа), као и специфичних улога које она има у настави и образовању, од естетске, етичке, спознајне, културолошке, до васпитно-образовне функције.

Кључне речи: народна књижевност, фолклор, идентитетске промене, жанр, терминологија, настава, српска књижевност.

Дело народне књижевности, као облик конституисања људске спознаје (Раденковић 2008: 9), као непоновљиви запис у времену (Сувајдић 2010), данас културолошки опстојава на премисама које су потпуно другачије од оних на којима су ове творевине настајале. Стога су питања жанра и терминологије, односа усмено–писано, феномена ауторства у усменој књижевности, односа књижевности и медија (Дебре 2000), појмова формуле и формулативности, сагледавања начина постојања усменог дела на нивоима „текста”, текстуре и контекста¹, те истицања улоге варијанте и

¹ Основна три нивоа анализе фолклора, *ѿексѿура*, *ѿексѿи* и *конѿексѿи*, увео је у фолклористичку науку амерички фолклориста А. Дандес (А. Dundes).

варијантности као диференцијалне црте усмене књижевности у односу на писану² важна питања када је реч о идентитетским померањима у српској књижевности у XX и XXI веку.

У светлу развијања нових научних дисциплина и појмовних области, као што су лингвогеографија, етнолингвистика (Сикимић 2005: 235–245), теорија комуникације, информатика (Еко 1973), семиотика, структурална антропологија; у складу са заснивањем антрополошке фолклористике (Антонијевић 2005: 245–251) и дискурсне лингвистике; са приближавањем студијама културе и свакодневне културне праксе (Микитенко 2021: 59), доћи ће и до нових тенденција у проучавању дела народне књижевности. Анализа „текстова” усмене књижевности у наставној пракси укључиће неминовно интердисциплинарни приступ и метатекстуална питања која се тичу специфичности усмене уметности речи, разматрања контекста настајања, модалитета трајања и усменог традирања, рецепције, феномена ауторства, те најширих културолошких аспеката проучавања (Пешић, Милошевић-Ђорђевић 1997; Самарџија 2008; Клеут 2003; Лома 2002; Љубинковић 2010; Пешикан Љуштановић 2002. и др.). Књижевноисторијски и књижевнотеоријски приступи народној књижевности и фолклору у XX и XXI веку убрзано ће се померати и приближавати знањима и искуствима когнитивне лингвистике, антропологије, етнопсихологије и других „граничних” научних дисциплина. Увођење термина „постфолклор” (Некљудов 1995: 2–4) и „анти-фолклор” (Головака-Хикс 2006: 219–240), који подразумевају проучавања урбаних културних феномена (Некљудов 2003: 5–24), породичних историја, причања из живота, СМС порука, тзв. фолклоризама и сл. (в. Ђорђевић Белић 2016; Петковић 2017, 2018) нужно ће имплицирати и корениту промену места и улоге народне књижевности у настави.

Уметнички критеријум за проучавање фолклора, према Н. Толстоју, могућ је само у одређеном смислу, међутим његова апсолутизација „оставља у сенци или потпуно искључује” дијалектолошки, ареални и структурно-типолошки прилаз фолклору и народној култури у целини, која представља „одређени систем погледа на свет и народних представа, систем жанрова и изражајних средстава, систем ритуалних функција и текстова, одређених и потврђених традицијом садржаја” (Толстој 1989: 13, према Микитенко 2021: 56).

Нове околности изискују и нова ишчитавања, херменеутички приступ интерпретацији дела, ситуирање у другачији културни или историјски контекст, што све на легитиман начин обогаћује дело новим и другачијим тумачењима, сагледавањима и критичком преоцењивању.

² R. Jakobson, P. Bogatirjov, „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva”, *Usmena književnost*, Izbor studija i ogleda, prir. M. Bošković-Stulli, Zagreb, 1971, 17–31.

Сложеног лексичког састава, древног постанка и тамног начина преношења, ослоњена на народну религију и митологију, са запретеним елементима обредне праксе и обичајних радњи у ткиву записаног текста, дела народне књижевности имају веома архаичну семантику. Реч је о умотворинама сложене симболике, чији је првобитни смисао често изгубљен у наталоженим слојевима усменог традицијског памћења. Отуда је у наставном процесу потребно предузети низ припремних методичко-методолошких радњи и поступака како би се ученицима приближила материја и грађа „отворила” за тумачење и проучавање. Свакој наставној јединици мора се приступити како из књижевнотеоријског, тако и методичко-методолошког и практичног наставно-образовног аспекта (Мркаљ 2008, 2011).

У историји српске књижевности, српска народна књижевност представља, онако како је то луцидно истакао Зоран Мишић, а делом епохално посведочили Васко Попа, Миодраг Павловић, Бранко Миљковић и други, нашу истинску, можда и једину класику. Темељ. Неизоставни део светске књижевне и културне баштине. Као што су то српски манастири. Као што су то Хомер, Данте, Толстој, Шекспир, Гете.

У знаменитом есеју *За мајерњу мелодију*, Настасијевић ће истаћи: „Егзотика је нешто горе него пресадити целу биљку на тле где не успева. Она је откинути пупољак у зачетку да би вештачки за ноћ процветао. [...] За биљку најплодоносије су могућности на родном тлу” (Настасијевић 1991: 42).

У оквиру теоријских приступа проучавању дела народне књижевности у основношколској и средњошколској настави посебно се истиче потреба за мултидисциплинарним приступима, који би укључили знања књижевне историје, филозофске херменеутике, теорије књижевности и повезали их са тумачењима историје, географије, историје религије, лингвистике, стилистике и сл.

У новим приступима народној књижевности у настави, када је реч о питањима класификације и прецизирању мерила за класификацију усмених врста, наглашава се да је објашњење порекла и међународне заступљености појединих врста у непосредној вези са „суштинским особеностима врста” (Пешић, Милошевић-Ђорђевић 1997). Истичу се интернационални фонд мотива, специфичност сижејних модела народне књижевности, компаративна перспектива. Тумаче се феномени усмене формуле и формулативности као неки од најважнијих појмова у склопу усмене поетске граматице (в. Лорд 1990: 21).

У новим приступима делима народне књижевности у настави ученицима се стидљиво предочавају и резултати оних научних дисциплина које улазе у најширу област фолклористике, као што су етнологија, антропологија, историја религије, митологија (Чајкановић 1994: I-5).

Ако се направи преглед заступљености дела народне књижевности у наставним плановима и програмима гимназија и средњих стручних школа од завршетка Другог светског рата до данас, видеће се да у избору текстова није било крупнијих померања.

Дијахронијски приступ упоређивању и самеравању наставних планова и програма у распону од преко шест деценија пружио је јасну слику развоја науке о народној књижевности у наставном и образовном процесу. Ако се пође од чињенице да су први, описни планови и програми, замењени веома брзо аналитичким, са наведеним наставним јединицама, уџбеничком литературом и школском лектиром прилагођеном узрасном нивоу ученика, из овог прегледа се може извести закључак да се од првих планова и програма до данас мало шта мењало када је реч о заступљености дела народне књижевности у настави, а посебно када се говори о научно-критичкој апаратури, књижевнотеоријском и књижевноисторијском приступу, инструментима стилско-језичке анализе дела, као и о интерпретативним методама и предвиђеним думетима ученичких постигнућа у овој области. Парадоксално је да су поједини аспекти проучавања дела усмене књижевности у настави, као што је компаративна перспектива, односно ниво књижевнотеоријских знања и обим стилистичких вежби, у наставним плановима и програмима из првих деценија после рата много снажније и обухватније заступљени него у савременим.

У првом послератном програму, под називом *Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1946/7. годину*, и поред тога што се не наводе наслови дела предвиђених за обраду у настави, снажно је испољена контекстуализација наше народне књижевности у европске и светске оквире; истакнут је углед међу страним ауторима (углавном у 19. веку); наглашен однос према народном стваралаштву других словенских народа; извршено је жанровско ситуирање у низ великих епских дела светске књижевности као што су *Еј о Гилјамешу*, *Махабхарата*, *Илијада* и *Одисеја*, *Слово о љуку Ијоровом*, *Песма о Роланду* (в. Дашић 2016: 30).

Наставни план и програм за 1948/49. годину (само за гимназију) садржи и дела која су предвиђена за наставну обраду. Сада већ прописује која дела треба обрадити на часовима. Садржаји везани за народну књижевност обрађују се током четвртог разреда и посвећено им је 45 од укупно 150 часова. У наставном плану и програму, сада већ четворогодишње гимназије, из 1965. године, народна књижевност се проучава у првом разреду, као и данас. Од уводних појмова, те разграничења усмене и писане књижевности, преко навођења одлика лирске поезије до које се стиже „анализом одабраних текстова из народне и уметничке поезије”, односно одлика епске поезије „анализом одабраних песама (и њихових одломака) из народне и уметничке поезије” (Исто: 35).

Наставни програм образовно-васпитној рада заједничке основе средње усмереној образовања, који важи за све ученике средњих школа након реформе средњег образовања 1977. године, поставља основе стању какво, у мање-више неизмењеном облику, затичемо и данас. Српскохрватски језик и књижевност има 140 часова, од тога је за наставу књижевности предвиђено 85 часова. Издвајају се тематске целине „Увод у књижевност”, „Усмена књижевност”, „Средњовековна књижевност”, „Хуманизам и ренесанса”, „Реформација и католичка реакција”, „Рационализам и просветитељство”, „Романтизам” и „Домаћа лектира” (Исто: 37).

У новијим уџбеницима доћи ће до видног осавремењивања појмовних и термилошких одредница области, у складу са актуелним тенденцијама науке о народној књижевности, при чему се издвајају особене одлике усмене уметности речи, контекст, модалитети постојања и трајања, али и најшири културолошки аспекти. Пре свега је унапређена област периодизације и систематизације грађе. Чини се да у плановима и програмима није запостављен ниједан поетички сегмент који наука о народној књижевности поставља у средиште интересовања: од питања термина и терминологије, преко односа усмено–писано и, у вези с тим, феномена ауторства у усменој књижевности, све до темељних теоријских анализа појмова формуле и формулативности, сагледавања начина постојања усменог дела на нивоима „текста”, текстуре и контекста, те истицања улоге варијанте и варијантности као диференцијалне црте усмене књижевности у односу на писану.

У процесу извођења, преношења и прихватања дела усмене књижевности посебна пажња се посвећује културолошкој промени рецепције и реципијента у односу на аутентични контекст извођења у епоси настајања, бележења и распрострањања дела. Савремени реципијент се у настави сусреће са делима усмене књижевности као са писаним текстом. Писана култура подразумева суочавање реципијената са текстом који је измештен из појмовних оквира текстуре и контекста. Чинови стварања, преношења и примања више се не одвијају синхроно, како је то у идеалној поставци усменог стварања и преношења дела, него су међусобно неповратно одвојени.

Када говоре о месту и улози дела народне књижевности у наставном процесу, планови и програми обухватају дела која, по својој уметничкој вредности, заслужују да буду уврштена у најзначајније домете не само домаће него и светске књижевности. Нове околности, међутим, изискују и нова ишчитавања, херменеутички приступ интерпретацији дела, ситуирање у другачији културни или историјски контекст, што све на легитиман начин обогаћује дело новим и другачијим тумачењима, сагледавањима и критичком процењивању.

Реформа образовања је дуготрајан и веома осетљив процес. Уз низ добрих реформских потеза, усвајање образовних стандарда, исхода, међупредметних компетенција, унутарпредметних корелација, савремених наставних метода и средстава, иновирању програма треба приступати на крајње предострожан, обазрив и деликатан начин.

Предлог новог програма наставе и учења за предмет Српски језик и књижевност рађен је у складу са *Законом о основама система образовања и васпитања* (циљеви и исходи образовања и васпитања, кључне и међупредметне компетенције, опште и специфичне компетенције за предмет Српски језик и књижевност, као и усвојени стандарди). Предмет Српски језик и књижевност једини није иновирани 2012, јер тадашњи сазив НПС-а није желео да прихвати измене без усвојених стандарда (позивајући се, управо, и на непостојање прописаног канона).

Приликом израде новог предлога програма наставе и учења за предмет Српски језик и књижевност, у обзир су узете и препоруке Министарства просвете, науке и технолошког развоја, које су утицале на одабир дела предвиђених за обраду у наставној пракси, као и на избор лектуре, а за чије спровођење је био задужен Завод за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије. За нас су посебно важне следеће препоруке:

1) Из програма избацити књижевна дела која садрже за ученике „узнемирујуће” садржаје (убиства, мучења, крв, патњу, страдање), на пример: И. Г. Ковачић, *Јама*; Иван Мажуранић, *Смрти Смаил-аге Ченџића*.

2) Избацити дела у којима се врши насиље над женама, децом, нејакима... (нпр. народна приповетка *Немуштини језик*);

3) Избацити дела која подстичу на родну неравноправност, као и она у којима се вређа верски или национални идентитет једног народа (в. Мркаљ 2022: 295–296).

У новим приступима народној књижевности у настави посебно се издвајају питања класификације и терминологије, феномен ауторства, процес усменог певања и традирања, сложеност рецепције и особености поетике усмених жанрова. Истичу се интернационални фонд мотива, специфичност сижејних модела народне књижевности, интертекстуалност и мултидисциплинарни приступ. Тумаче се појмови усмене формуле и формулативности као неки од најважнијих појмова у склопу усмене поетске граматике. У свим тим поетичким истраживања не сме се сметнути с ума идентитетски карактер српске народне књижевности као „наше класике, једине и праве” (Васко Попа), као и специфичних улога које она има у настави и образовању, од естетске, етичке, спознајне, културолошке, до васпитно-образовне функције. Издвојићемо неколико примера који то потврђују и који несумњиво представљају канонска дела српске (народне) књижевности.

1. Косовска епска легенда: косовски мит

Косовска легенда је у процесу (ре)конституисања српске нације несумњиво имала државотворни карактер. У предговору првој књизи српских народних песама лајпцишког издања (1824) Вук Караџић је истакао да „јуначких пјесама мало имамо старији од Косова, а од Немањића нема старије ниједне”, да би, даље, наставио сада већ чувеном реченицом: „Ја мислим, да су Србљи и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили, што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати”.

Као што се зна, „косовско опредељење” је синтагма која је посебно актуелизована у полемици између Марка Ристића и Зорана Мишића у часопису *Дело*, полемици која је једна од најважнијих у српској критици после Другог светског рата (Мишић 1963: 169–178).

У снажној дијахронијској линији „од Орфелина преко Његоша до Милана Ракића” развија се поетско виђење Косовског боја (М. Лесковац). О Косовском боју лирске записе оставили су највећи песници српског језика, Стерија, Његош, Јакшић, Змај, Лаза Костић, Дучић, Ракић, Црњански, Бранко Миљковић, Васко Попа, Десанка Максимовић, Миодраг Павловић, Бранко В. Радичевић и други.

Синтагма „косовски мит” је од почетка оптерећена одређеним идеолошким садржајем. Временом је синтагма „косовски мит” постала сигнал за различите идеолошки стигматизоване представе о народу „архаичне свести”, о „племенској патријархалној заједници”, о „традиционалном друштву”, о пережицима паганске религије, о претцивизацијском ступњу развоја. „Небеско царство” духа коме се приволео Свети кнез Лазар преиначено је у подсмешљиво-диглијски сурогат „небески народ”. Посебно је „косовски мит” актуелизован у доба стварања („васпостављања”) нововековне, модерне српске државе у Првом и Другом српском устанку, а потом и у другим метежним историјским збивањима у XX веку (в. Сувајџић 2021).

2. И после Косова – Косово

Епоху после Косовског боја народни певач памти у веома тамним бојама. Отуда потреба да се на различите начине повежу актери преломних историјских догађаја. У том светлу посебно је занимљиво предање које говори о Сибињанин Јанку као сину деспота Стефана Лазаревића. Културноисторијско предање о рођењу Сибињанин Јанка, које је Вук забележио у *Српском рјечнику* под одредницом „Сибињанин Јанко”, повезује

измишљеним сродничким везама два велика имена забележена у српској епској традицији, али и две епохе, два историјска раздобља.

Најстарију познату бугарштицу или део бугарштице о тамновању Сибињанин Јанка у смедеревској тамници деспота Ђурђа Бранковића забележио је 1. јуна 1497. године напуљски дворски песник Рођери де Пачијенца. Песму су, у част напуљске краљице Изабеле дел Балцо, у градићу Ђоја дел Коле, на југу Италије, отпевали неки Словени на гозди приређеној у њену част.

Омеђена историјском причом у вези са догађајима око Другог косовског боја (17–19. октобар 1448), односно временом бележења (1. јун 1497), песма је имала кратак век усменог преношења. Тим пре су чудесне одлике ове песме, складне и отмене, рукотворене са стилем и укусом, показатељ однеговане епске традиције и велике распрострањености усменог песништва код Јужних Словена. Све особине ове песме, њена формулативност, њен стил, њена лексика и њен тон, као и историјски подтекст, у потпуном су складу са епском традицијом, нарочито оном традицијом везаном за бугарштице (в. Сувајџић 2014: 12–13).

3. Косовски бој и Први српски устанак

У Вишњићевој државотворној визији акцентована су два преломна момента у историји српскога народа. То су Косовски бој и Први српски устанак. Већ је Владан Недић запазио да у Вишњићевој устаначкој поезији „одјекују косовски одломци”. Ваљда је једини разлог што Филип Вишњић ниједну своју песму није посветио Косову у томе што све његове песме певају о Косову.

Вишњић је певао са чврстом идеолошком концепцијом по којој Косовски бој и Први српски устанак представљају међаше свеколике српске историје. Ако бисмо се хтели ослонити само на сувопарну историјску грађу, на такозване чињенице, не би било тешко доказати да слепи гуслар у овоме није био у праву. Нити је српска држава пропала на Косову нити је обновљена у Првом устанку. Али је епски певач, у комплексном поимању сопствене прошлости и садашњости, грешећи у појединостима, погодио суштину. Косовски бој доиста није означио дефинитивну пропаст српске државе јер се она одржала у најтежим временима Деспотовине још непуно столеће. Али су на Косову створене све претпоставке за њен дефинитиван пад. С друге стране, иако је Први српски устанак у војничком смислу доживео потпуни слом, национална идеја васпостављања државе и рађања модерне Србије у европским оквирима претрајала је пропаст Устанка и постала историјска неминовност.

4. Вишњић и Његош

Филип Вишњић је певач пословичког исказа и мудре, језгровите речи. У његовој устаничкој епици очуване су руковети стихова које, својом вишезначношћу, попримају карактер народних пословица и изрека. Тиме се Вишњић као народни певач приближава најбољој уметничкој традицији епског песништва српског романтизма, пре свега чувеном драмском спеву Петра II Петровића Његоша *Горски вијенац*. Низ је стихова и израза који сведоче о истоветном духовном струјању:

Рани сина, пак шаљи на војску,
Србија се умирит' не може.

Кад устане кука и мотика,
биће Турком по Медији мука...

Друмове ће пожељет' Турака,
ал' Турака нигде бити неће...

Јер је крвца из земље проврела,
земан дош'о, ваља војевати...

Све барјаци кржави идоше
виш' Србије по небу ведроме.

(Филип Вишњић)

Коме закон лежи у топузу
трагови му смрде нечовјештвом...

Тврд је орах воћка чудновата,
не сломи га ал' зубе поломи...

Чашу меда јошт нико не попи
што је чашом жучи не загрчи,
чаша жучи иште чашу меда,
смијешане најлакше се пију.

Благо томе ко довијек живи,
имао се рашта и родити.

Младо жито, навијај класове,
пређе рока дошла ти је жетва.

Удар нађе искру у камену,
без њега би у кам очајала.

(Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*)

5. Орање Марка Краљевића: Стари Вујадин

Песма из Вукове збирке о орању Марка Краљевића је канонска песма српске усмене епске поезије. Испевао ју је непознати певач, а Вук ју је први пут објавио 1845. године. Има свега тридесет стихова, али је целовита и довршена. Заплет се гради на контрасту између Марковог епског лика, који подразумева четовање и борбу, и мајчиног захтева да епски јунак постане земљорадник и хлебодавац. Марко најпре слуша мајчине савете, што је у складу са основним принципима његове епске биографије, али ће до краја песме ипак остати епски јунак чија је основна делатност борба и заштита угњетених и немоћних.

Марко Краљевић оре царске друмове као обележје турске власти. Орање друмова Марка Краљевића показује да освајач у туђој земљи никада не може бити „свој на своме”.

У српској епској поезији јунак се одриче својих епских атрибута, коња и оружја, само у граничним случајевима: када умире, тј. одлази „да служи побољега господара – Бога истинога” (Змај огњени Вук, Марко Краљевић), или када одлази у калуђере, односно на Свету Гору.

У песми „Орање Марка Краљевића” пева се о два међусобно супротстављена света. Једно је свет четовања и насиља, окршаја и бојева; друго је слика мирног земљорадничког живота. Јунак доказује да у ратно доба ратник не може бити ратар. Али ратар може да постане ратник.

Старије и новије варијанте о јуначком орању Марка Краљевића пружају нам драгоцену сазнања о развоју једног епског модела у распону од два века: од најстаријег слоја епског певања, очуваног у варијанти из *Ерланџенској рукописи*, почетком 18. века, преко Вуковог записа у првој половини 19. века, новијих варијаната из Матице хрватске и поствуковских збирки епских песама на српском и црногорском терену, до најмлађег слоја епског певања у дугарским, македонским и румунским записима из 20. века.

У старијем слоју епског певања Марко је пре свега хајдук који живи од пљачке као начина привређивања. У песми непознатог певача из Вукове

збирке Марко израста у епски лик јунака-ослободиоца који брани родни простор од туђина, што је најбољи пример до које мере време и средина – свеколико национално прегнуће устаничке Србије с почетка 19. века – дају завршни печат обради једне теме. Једино је у Вуковој песми мотивација мајчиног поступка општељудска, хришћанска, гномски исказана: „Јер зло добра донијети неће”.

Прекрасна песма о трагичној судбини Старог Вујадина и његових синова, заробљених у Ливну, дата је из лирске перспективе, као својеврсна песничка „балада о очима”. Од девојке која проклиње своје очи јер је присиљена да гледа потресни приказ заробљених хајдука, до завршне поруке Старог Вујадина о „лажљивим очима” које су га „на зло наводиле”, одвија се ова изузетна епска балада о јунаштву на мукама, о несаломивости духа који се супротставља слепој сили. Беспрекорна у изразу, песма „Стари Вујадин” сведочи о изузетној ризници усмене речи коју су нам преци ставили на располагање.

Литература

Антонијевић (2005): Драгана Антонијевић, Антропологија фолклора – перспективе истраживања, у: *Етнологија и антропологија: стања и перспективе*, Зборник Етнографског института САНУ 21, главни и одговорни уредник Драгана Радојичић, Београд: Српска академија наука и уметности, 245–251.

Головака-Хикс (2006): I. Golovakha-Hicks, Demonology in Contemporary Ukraine: Folklore or 'Postfolklore'?, Bloomington: *Journal of Folklor Research*, 43/3, 219–240.

Дебре (2000): Режис Дебре, *Увод у медиологију*, Београд: Слио.

Дашић (2016): Милорад Дашић, *Народна књижевност у насавним џлановима и џројрамима*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ђорђевић Белић (2016): С. Ђорђевић Белић, *Посјфолклорна ејска хроника: Жанр на јраници и јранице жанра*, Београд: Чигоја штампа – Институт за књижевност и уметност.

Еко (1973): Умберто Еко, *Култура, Информација, Комуникација*, Београд: Нолит.

Клеут (2003): Марија Клеут, *Народна књижевност: фраментаи скрипти*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Лома (2002): Александар Лома, *Пракосово: словенски и индоевројски корени срјске ејике*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Поседна издања, књига 78.

Љубинковић (2010): Ненад Љубинковић, *Трајања и одговори. Сјудије из народне књижевности и фолклора (I)*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Лорд (1990): Albert. V. Lord, *Реваџ прича (1), Теорија*, Београд: Idea.

Микитенко (2020): Оксана Микитенко, Теоријско-методолошка парадигма савремене фолклористике: искуство Међународног славистичког центра, у: *Српски језик и књижевности данас – теоријско-методолошки аспекти истраживања, рецејџије и иревођења*, МСЦ, 50/2, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 55–67.

Милошевић-Ђорђевић (2011): Нада Милошевић-Ђорђевић, *Рагоси ирејознавања*, Нови Сад: Матица српска.

Мишић (1963): Зоран Мишић, Шта је то косовско опредељење: одговор на једно питање Марка Ристића, у: *Реч и време II*, Београд, 169–178.

Мркаљ (2008): Зона Мркаљ, *Наставно истраживање народних ириповедака и иредања*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Мркаљ (2011): Зона Мркаљ, *На часовима српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике.

Мркаљ (2022): Зона Мркаљ, О канону српске књижевности – методичка перспектива, *Даница, Српски народни илустрирани календар за једину 2022*, 29. година, Београд: Вукова задужбина, 293–303.

Наставни план и програм (1947): Министарство просвете Србије, *Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за школску 1946/7 једину. Српски језик и књижевности*, Београд: Просвета.

Наставни план и програм (1949): Министарство просвете Народне Републике Србије, *Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/1949. Српски језик и књижевности*, Београд: Знање.

Наставни план и програм (2011): *Правилник о изменама и дојунaма Правилника о наставном плану и програму за гимназију*, Просветни гласник LX/7, Београд.

Наставни план и програм (1965): *Наставни план и програм за гимназију у Социјалистичкој Републици Србији са објашњењем*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Настасијевић (1991): Момчило Настасијевић, *Есеји, делешке, мисли*, прир. Новица Петковић, Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: СКЗ (*Сабрана дела Момчила Настасијевића*, књ. 4).

Некљудов (1995): С. Ју. Некљудов, После фольклора, Москва: *Живая старина*, 1995/1, 2–4.

Некљудов (2003): С. Ју. Некљудов, Фолклор современного города, *Современный городской фольклор*, Редакционная коллегия А. Ф. Белоусов, И. С. Веселова, С. Ю. Некљудов, Москва: РГГУ, 2003, 5–24.

Пантић (1964): Мирослав Пантић, *Народне песме у записима XV–XVIII века*, Београд.

Петковић (2019): Данијела Петковић, *Јунак и сјже ејске песме*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Петковић (2017): Данијела Петковић (прир.), Постфолклор (I), *Књижевна историја*, LI/163, 9–82.

Петковић (2018): Данијела Петковић (прир.), Постфолклор (II), *Књижевна историја*, LII/164, 9–106.

Пешикан Љуштановић (2002): Љиљана Пешикан Љуштановић, *Змај Десидој Вук – миш, историја, њесма*, Нови Сад: Матица српска.

Пешикан Љуштановић (2009): Љиљана Пешикан Љуштановић, *Усмено у њи-саном*, Београд: Београдска књига.

Питулић (2018): Валентина Питулић, *Саздаге се бела црква: српско народно сиваралаштво Косова и Мејхохије*, Андрићград: Андрићев институт.

Раденковић (2008): Љ. Раденковић, Поглед на словенску фолклористику, у: Љ. Раденковић (ур.), *Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума*, Зборник радова са међународног научног симпозијума, Београд: САНУ, Балканолошки институт, посебна издања 101, 7–11.

Самарџија (2008): Снежана Самарџија, *Биографије ејских јунака*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Сикимић (2005): Биљана Сикимић, Изазов теренског рада – етнолингвистика или антрополошка лингвистика?, у: *Зборник радова Ејнографској инстџијуџа САНУ 21*, Београд: САНУ, 235–245.

Сувајџић (2005): Бошко Сувајџић, *Јунаци и маске*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Сувајџић (2014): Бошко Сувајџић, *Орао се вијаше*, Ниш: Филозофски факултет.

Сувајџић (2021): Бошко Сувајџић, *Кључ од Косова*, Београд: Албатрос плус.

Толстој (1989): Н. Толстой, Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры, у: Н. И. Толстой (ред.), *Славянский и балканский фольклор / Реконструкция древней славянской культуры: источники и методы*, Москва: Наука, 7–22.

Чајкановић (1994/I-5): Веселин Чајкановић, *Сабрана дела из српске религије и мишологије 1910–1924*, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Просвета, Партенон М. А. М.

Boško J. Suvajdžić
University of Belgrade
Faculty of Philology

ORAL LITERATURE AND IDENTITY CHANGES IN SERBIAN LITERATURE

Summary: New approaches to oral literature in teaching bring to the fore the questions of classification and terminology, the phenomenon of authorship, the process of composing and tradition, the complexity of reception, the specificities of oral genres and their poetics. The terms 'oral formula' and 'formulativity' also stand out in these approaches as some of the most important elements of oral poetic grammar. In all of these researches focused on poetics, the identity character of Serbian oral literature as "our classic, one and true" (Vasko Popa) should not be neglected, nor its specific roles in teaching and education: aesthetic, ethical, epistemological, cultural, educational functions.

Keywords: oral literature, folklore, identity changes, genre, terminology, teaching, Serbian literature.

ИСТОРИЈА КАО ИСХОДИШТЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ, КРОЗ ВЕКОВЕ И ДАНАС

У овом раду идентитет српске књижевности посматра се у светлу њене супстанцијалне парадигме – усмерености на историју и судбину народа, од Светог Саве до нашег времена. Начињен је пресек кроз књижевноисторијске епохе, у којем се показује да је етноцентричност трајно, субжанровско својство српске књижевности, проистекло из бића српског народа и његове „посебне осетљивости” за властиту историју. У другом делу рада указује се на појаве напуштања српске поетичке парадигме под притиском неоколонијалног наметања хибридног идентитета, који настоји да из културе и књижевности потисне српски национални префикс.

Кључне речи: српска књижевност, народ, традиција, историја, идентитет, промене, транзиција.

У познатој књизи *Пути српске књижевности* Јован Деретић као основно, супстанцијално својство српске књижевности види њену усмереност на народ – на његову историју и судбину. У том смислу, он говори о три њене примарне традиције: историјској, просветитељској и поетској (епској). Свака од њих, на свој начин, потврђује тезу о народу као исходишту српске књижевности, при чему је ослањање на историју њена „доминантна и одређујућа парадигма” (Николић 2019: 491). Српска књижевност је од својих почетака у средњем веку живела „као историја”, не само као основна тема, него и у дубинском присуству, као основно обликотворно начело.

Народ као исходиште српске књижевности

Усмереност на историју, или, можда, још боље – *сраслост* српске књижевности са националном историјом, не може се објаснити из саме

књижевности, тј. естетским, поетичким, књижевноисторијским кретањима унутар ње саме. Кроз књижевност се овде показује *народ као целина*, са свим својим идентитетским особеностима, у чијим темељима се од самих почетака види *да је историјска свест кључни фактор народности*, да у њој „пребива национална особеност” (Николић 2019: 376). Српски народ је, како каже Радован Самарџић, „врло рано изградио посебну осетљивост за властиту историју [...] и понео у себи претежак терет једног метафизичког сазнања [...] свог историјског бића” (Самарџић 1981: 353). Од самих почетака националне самосвести, у средњем веку, српски народ је у властитој историји видео нешто више од пуког смењивања година и догађаја, доживљавајући је као надвремено заједништво живих и мртвих, као чување непролазних, заветних вредности на којима почива људски живот.

У таквој историјској свести настала је народна заједница са заветним темељима, где сваки њен припадник зна да је историја народа *целина* у којој и он има своје место, односно свој задатак. Тако се родила свест о посебности народа и његове судбине, у којој су сви – од владара до себра, од војсковође до окорелог хајдука – видели нешто трагично и страдалничко, али и нешто узвишено, христовносно и христолико. Таква „осетљивост за властиту историју” ствара заједницу у којој живи мртвима *не дају да умру*, а мртви живима *не дају да забораве*.

Доживљај историје као целине, као „непрекида” сећања и судбине, одакле сваког припадника заједнице посматра неко надземаљско око, постала је срж националне свести, угаони камен идентитета. Та идентитетска црта пренета је као надвремени амблем и водени жиг у српску књижевност¹.

Измештање историје из хронолошког у заветно време, њено интегрисање у религијске представе и у свакодневну побожност, зачело се у српском народу још од времена првих Немањића и стварања српске државе и цркве. На самом почетку српски народ је своју државу („отачаство”) и своју цркву доживео као *дело светих људи*, хришћанских подвижника, који су своју светост показали делима и животима, а не проповедима и вештином проповедника. „Народ који је прихватио да лозу својих владара сматра светом и себе је, носећи то у свести, издвајао тиме што се теретио одговорношћу и таквим поимањем живота које води тананијем разликовању добра и зла” (Самарџић 1981: 345). Сећање на родоначелнике цркве

¹ Историјску свест као есенцијалну парадигму српске књижевности не треба мешати са историчношћу књижевности. Ради се не само о различитим него супротстављеним категоријама: *историчности књижевности* односи се на оно што је *променљиво у времену*, што условљавају историјске промене у својим одражавањима на жанровске, поетичке, стилске, естетичке... аспекте у синхронијским пресецима књижевне историје; *усмерености на историју* је надвремена, субжанровска и субпоетичка одлика, *сигналности у њромени*, *ејос* једне књижевности.

и државе стварало је у народу осећај поноса, али и једно дубље, „филозофско” прихватање своје историје и судбине, које непрестано враћа на почетак, где је једном за свагда задата мера људскости и честитости. Као што стоји у народној песми: „Све је свето и честито било / и миломе Богу приступачно”.

Наслеђе свете лозе Немањића, посебно светосавље као њен сржни и најсветлији део, припремило је српски народ за прихватање косовског завета, односно прихватање косовског пораза у духу хришћанства, или још боље – „епског хришћанства” (Владика Николај Велимировић), по којем је „земаљско замалена царство, а небеско увек и до века”. Ова христјанизована трагична самосвест чини језгро косовског завета, а сам завет постао је есенцијално језгро српске историјске свести, трајања и идентитета. Или, како рече Јустин Поповић, косовски завет је „наше народно издање Христовог јеванђеља”, уграђено у темеље нашег колективног бића. Целокупна српска историја, поготово њени преломни догађаји, на мање или више очигледан начин, носе у себи печат косовског завета², а са њим и ону особину, скоро мистичну везаност за историју и судбину народа.

Још у старој српској књижевности – житијама, повељама, службама – налазимо идеју о Србима као „Божјем народу”, али на другачији начин у односу на јеврејску представу о властитој изабраности. Та изабраност не јавља се као „израз нарочите пажње којом Бог издваја један народ међу другим народима и намењује му посебну улогу [...] Српски народ преко богоугодних дела својих великих ’мужева,’ ’светилника света,’ уздиже се духовно, у хришћанском смислу, и постаје узоран, ’савршен,’ ’Божји народ,’ ’Нови Израил’” (Деретић 2020: 250). Свест о изабраности властитих „мужева” и „светилника света”, а тиме и о изабраности властите историје и судбине, неће бити прекинута ни у дугим вековима турског робовања. Напротив, добијаће на снази и ширини, постајући својеврсни духовни заклон прогоњеног и угњетеног народа, „заседа” у којој се чека тренутак освете и истине. „Његова самосвест да се може сматрати славним јачала је с дужим трајањем историјских традиција: тако се он понашао до новијег времена, неким се тиме намећући, а код неких изазивајући злобу и мржњу” (Самарцић 1981: 346).

² „Видовдански атентат у Сарајеву умногоме се заснивао на обрасцу Милошевог косовског тираноубства. Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић и Трифко Грабеж видели су у аустроугарским војним маневрима и посети престолонаследника Франца Фердинанда Сарајеву, баш на Видовдан, намерну националну увреду [...] У истрази [...] Чабриновић је чак тврдио да је, попут оклеветаног Милоша Обилића, убиством тиранина хтео да скине љагу са свог имена, будући да су његов отац и он у Сарајеву били оптуживани да су аустријски доушници. ’Сутра је Видовдан. Сјећаш ли се Милошева завјета’ – писао је Чабриновић једном пријатељу, уочи 28. јуна 1914.” (Ковић 2019: 40).

Овакав доживљај властите историје био је вековима есенцијално језгро српске националне свести и није могао остати без одраза у књижевности, која је „главни орган просвете и духовнога живота, једна између најглавнијих покретних сила у животу оних народа који су растурени и малени” (Новаковић 2020: 5). Упућеност српске књижевности на историју народа добијала је током векова разне облике и стваралачке конкретизације, али, у бити, српска књижевност никада није престајала да живи „као историја”. Свест о историји као целини и „непрекиду” сећања, постала је трајно својство српске књижевности. Мењајући се у времену, она је апсорбовала нове стилове, жанрове, идеје, конвенције, али историја и судбина народа остајале су њено основно исходиште.

Таква је ушла и у 21. век.

Књижевноисторијски пресек који следи треба да покаже утемељеност претходних тврдњи.

Од Светог Саве до Андрића и Црњанског

Ова традиција траје од краја 12. века, када се српска књига издваја из словенске писмености и књижевности – и на језичкој и књижевној равни. На језичкој, формира се српска редакција старословенског, а на књижевној, у жанрове византијске хришћанске традиције утискује се нешто особено, окренуто српској историји, отачаству, народу. То се најбоље види у најважнијем жанру средњовековне црквене књижевности – хагиографији, где су приче о светим људима дате са много више биографских и историјских података у односу на византијски образац. Зато се, одавно, за овај жанр у нашој традицији одомаћио назив – биографија. Прича о светитељу, откривање светости његовог живота и страдања, увек је и хроника о народу, о преломним тренуцима његове историје. „Од свих књижевних врста она (српска књижевност) је неговала управо ону која је по својој природи била најуниверзалнија, заједничка свим хришћанским књижевностима, у којој је најмање локалног и националног – реч је о житију светаца, хагиографији. Али управо у тој врсти најснажније је проговорила српска парадигма, она се развила у централну форму наше старе књижевности, постала органон српске историје и српске политичке и књижевне индивидуалности, а да при томе није изгубила своја примарна, општехришћанска обележја” (Деретић 2020: 107).

У свести наших средњовековних писаца, као и у свести нашег средњовековног човека уопште, историја није прост збир пролазних догађаја – она је *јромишљу уређена и вођена целина*, где се историја народа види као део опште историје, у којој се јасно издваја пет прекретничких тренутака:

стварање света и првог човека, Адама; појава Исуса Христа, Спаситеља Света; појава цара Константина, утемељивача хришћанског царства; мисија Ђирила и Методија и почетак словенске књиге и појава Немање и Светог Саве као утемељивача српске цркве и државе. Почетак српске самосвести део је васељенске историје и више нужности. Историја српског народа одвија се на земљи, међу другим народима и државама, али њено исходиште и осмишљена су метафизички и библијски.

Све ово је потребно имати на уму да би се разумело зашто је „српска историја била главни предмет старе књижевности” и зашто се „њена слика плански изграђује, с осећањем унутрашњег јединства и тесне повезаности појава које се у њој нижу” (Деретић 2020: 106). Доживљај јединства догађаја пренет је са историје као предмета књижевности на књижевност саму, „у којој се писци настављају један на другог, као да пишу једну књигу” (Деретић 2020: 106).

Целосни доживљај историје пренет на доживљај књижевности, изграђен у средњем веку, најјасније се види у српској усменој књижевности, а поготово у њеном најважнијем делу – народној епској поезији. У суштини, српска народна епика је поетизована историја српског народа; она је непосредан израз народне душе, „наша класика једина и права” (В. Попа). Након пропасти српске средњовековне државе и пада у турско ропство, светосавска црква и народна песма заменили су отачаство и чували народносну свест. И не само да су је чували, него су је и јачали³, дајући јој нову снагу и достојанство. Близкост народа са утемељитељима његове цркве и државе, у косовској заветној традицији, утврђеној у време турске владавине, проширила се на све који су страдали у ратовима, дунама, крајинама, хајдучијама... У народној песми, сви они су сабирани у „светле врсте” бесмртника – чувара „народне светиње”, како је говорио Његош.

Етноцентричност као основна парадигма српске књижевности пренета је из средњовековне у народну епику, а са њом и религиозно-метафизичко поимање историје и народне заједнице, у понародњеној, епској интерпретацији. Идеја о царству небеском, култ мученика који се посвећује жртвом, заветно разумевање народа као духовног заједништва, култ предака – јесу најважније теме и мисли-водиље наших епских певача. Кнез Лазар, Милош Обилић и други косовски јунаци-мученици живе у епским јунацима из потоњих времена, а Косовски бој у свим дунама, хајдучијама,

³ У предговору за прво издање *Песмарице* (1814), Вук каже: „Но опет, при свему томе, они су Србљи, као робови будући, више до данас задржали свога национализма него ови амо у просвјештенем и слободном Царству: гди им је слободно правити своје цркве и на свом језику подизати школе и гди им ништа није забрањено што служи к просвјештенију једног народа” (Караџић 2014: 47).

ратовима⁴. Као што сви епски јунаци бију *једну биџку*, тако сви епски певачи певају *једну њесму*. Зато је епска песма постала најјаснији и најнепосреднији израз нашег колективног бића, квинтесенција наше историје, памћења, судбине. Или, како рече Вук: „Оваке [су] пјесне содржале, и сад у народу содржавају, негдашње битије српско и име” (Караџић 2014: 51).

Ово је потребно имати у виду да бисмо разумели зашто је усмено народно стваралаштво код нас добило статус *високе књижевности*, чинећи једну од три основне макроформације (средњовековна/стара, народна и нова књижевност). Главни разлог треба тражити у њој самој, у елементарној снази њене етичности, отменој једноставности, лепоти језика, естетској слојевитости и сугестивности, али и у етосу српске књижевности као такве. „Српска књижевност је по своме духу народна књижевност [...] Народна књижевност није само она која се тако именује, тај назив може се, иако у сасвим различитом смислу, применити и на друге две макроформације, на стару и нову књижевност” (Деретић 2020: 246). „Кључна реч” целокупне српске књижевности је – *народ*, а њено основно начело је *народно* и *колективно*. Свет појединца, судбина човека као аутономне јединке, човек по себи и за себе, у српској књижевности се ретко јављају у „чистом облику”, изван представа, сећања и искушења које намеће припадање колективу.

Почетак 18. века доноси велику промену у историји српског народа: византијски културни образац, на којем је настала и у којем је вековима живела култура и духовност српског народа, дошао је у директну везу са западноевропском културом. То је донело значајне, лако уочљиве промене у књижевности, архитектури, сликарству, просвети, обичајима и навикама... Али, темељна парадигма српске књижевности – њена упућеност на националну историју, није напуштена. То се види код најзначајнијих српских писаца с краја 17. и почетка 18. века: Ђорђа Бранковића, Орфелина, Рајића... То потврђују, свако на свој начин, и велики реформатори – Доситеј и Вук. Доситеј, додуше, прећуткује средњи век, мало га занима и народна књижевност, јер је његова пажња са прошлости усмерена ка будућности српског народа. У суштини, он напушта византијски модел културе, па и заветно разумевање историје, у којем је увек „нагласак на томе шта је било на почетку” (Деретић 2020: 116). Све што је било у прошлим вековима за

⁴ Тако Кочићев Симеун Ђак, описујући своје „мегдане” и „зулуме”, мало-мало па се „враћа Косову”: „Свирају борије, ударају таламбаси, прелијева се оружје и ођећа, а ми јездимо јасно и дикли, ко да смо на Косово пошли” (*Ракијо, мајко*); „За мноме, браћо! За мноме, ко се часним крстом крсти и чији су стари на Косову кости оставили за вјеру и отечество! – вичем ја ко рис, а обузело ме некакво снажно дрктање и огњевит мерак, те од велике силе поче ођећа на мени пуцати” (*Мејдан Симеуна Ђака*); „Сразише се двије војске силно и бијесно ко бирземаниле на брани косовској кад ми Срби, аој туго, изгубисмо силу и господство” (*Ракијо, мајко*).

њега је припрема за нешто што „тек треба да настане” (Исто). У Доситејејевом делу потпуно су се стопиле *историјска и просветитељска* традиција српске књижевности, а у Вуковом *историјска и њојска*. Доситеј је темељ нове српске књижевности градио у прихватању просветитељских идеја запада, Вук у народној поезији, у којој је видео најчистији израз наше националне индивидуалности, „огледало народног језика и духа” (Деретић 2020: 121).

Деветнаести век – „век народности”, појачао је и до тада изразиту етноцентричност српске књижевности, у делима песника: С. Милутиновића, Његоша, Бранка Радичевића, Јакшића, Костића, Змаја... Национална идеја, сагледана у „непрекиду” српске историје од свете лозе Немањића наовамо, постала је хипостаза свих тема, осећања и идеја српских песника. И кад певају о младости, девојкама, заласку сунца, вину, смрти..., они призивају „славну прошлост” и „косовске гробнице”, попут Бранка Радичевића у *Ђачком расјанку*: „Сунце јарко, та колико реда / тако тебе ја седати гледа! / [...] осети’ се српске царевине, / српске славе, српске госпоштине, / [...] Ао, сунце, као небо ово / тако беше црвено Косово”. Најдубљи продор у историјску свест српског народа и њен највиши уметнички израз дао је највећи српски песник Петар II Петровић Његош. Његове идеје народности и српске историје никле су у крилу романтизма, али нису романтичарске. У својој суштини, оне су трагичке и хришћанске, односно *џраичке на хришћански начин*. А то значи да је у њима трагичност као метафизичка одредница човека („Што је човјек, а мора бит човјек”) сливена са хришћанском идејом васкрсења/васкрсавања („Воскрсења не бива без смрти”; „Крст носити вама је суђено”). У Његошевом делу догодило се поетско озакоњење заветне историјске свести српског народа.

Двадесети век донео је радикалан отклон од колективног начела и окренуо се индивидуализму. Модернизам, с почетка века, и постмодернизам, у његовој другој половини, опирају се традиционализму у свим видовима, па и традиционалном доживљају националне историје. Али, вели Јован Деретић, „ни то ново схватање човекова положаја није истиснуло традиционално интересовање наше књижевности за колективну судбину народа. Оно је само том интересовању дало нове садржаје и омогућило сложене књижевне интерпретације. То показују више од свих два наша највећа писца 20. века, Андрић и Црњански” (Деретић 2020: 247). Може се рећи да епоха доктринарног индивидуализма, не само што није прекинула вековну усмереност српске књижевности на националну историју него ју је додатно утврдила, показујући да и у 20. веку, као и током целог свог трајања, своје највише и најаутентичније домете остварује кад је „закупљена колективном, националном судбином” (Деретић 2020: 263). На разне начине, ово потврђују и други велики српски писци 20 века: П. Кочић, С. Матавуљ, Ј.

Дучић, А. Шантић, М. Ракић, М. Селимовић, Б. Ђопић, Д. Киш, Д. Ђосић, М. Павић, Б. Пекић, В. Попа, М. Павловић, Д. Максимовић, М. Данојлић, М. Бећковић...

Важно је напоменути да усмереност на националну историју српску књижевност није затварала и одвајала од других култура и традиција. Напротив, отвореност за друго и другачије остала је њена стална особина. Као што је српски језик интегрисао у свој систем стране речи, из култура са којима се укрштао (грецизми, латинизми, турцизми, русизми, англицизми, германизми...), тако је и српска књижевност примала идеје, стилове и поетичке конвенције из других књижевности и прилагођавала их духу властите парадигме. То се најбоље види у систему жанрова које је српска књижевност током свог трајања преузимала из других традиција – византијске, старословенске, западноевропске: своју индивидуалност она није градила у стварању посебних, „националних” жанрова, него у спонтаном „посрбљавању” преузетих.

Напуштање српске парадигме

Појаве супротне темељним традицијама српске књижевности јавиће се у последњој деценији прошлог века, након драматичних националних пораза, запечаћених бомбардовањем Србије 1999. Све ово догађало се у амбијенту глобалних геополитичких и културолошких промена које и иначе нису биле наклоњене малим народима, идеји нације, националној традицији и историји, колективном сећању уопште. Порази које смо доживели на војном и политичком плану, удружили су се са притисцима који су долазили из невидљивог, хибридног рата којим се тихо, изнутра, разара национална свест, сећање и самопоштовање народа. Колонизатори су успели да у своју службу ставе политичаре од утицаја, велики део интелектуалне елите – универзитетских професора, редитеља, историчара, уметника, медијских посленика, политичких аналитичара, грађанских активиста, бораца и боркиња за све и свашта. У таквом стању ушли смо у 21. век. Доведени смо у позицију да се непрестано правдамо, извињавамо, кајемо, признајемо све што нам се припише. Прихватили смо улогу пасивног губитника, који чини све да своје меке окупаторе увери да није толико лош и дивљачан као што се прича, и да је зарад бољег гласа о себи спреман да се одрекне дела своје државе, језика, писма, историје, јунака, светиња...

То је, у кратким цртама, скица културног и егзистенцијалног амбијента у којем је у српском народу почео да буја аутошовинизам и ауторасизам, бесомучно каменовање историје, народа, „својости”.

У таквом амбијенту морала се, наравно, мењати и књижевност, па и историја као њена основна традиција. Суштина је у томе да су се на нашу књижевност, као и на књижевности свих окупираних народа, почели примењивати идеолошки и политички критеријуми, а не естетски и литерарни, на начин који је описао Едвард Саид у познатој књизи *Култура и империјализам*. У том дискурсу, рецимо, *Горски вијенац* се тумачи као „непосредан позив на геноцид” и „трајна шема етничког чишћења” (Булатовић 2017: 221). Његошева поезија доводи се у исту раван са Гарашаниновим *Начертанијем* (1844), *Меморандумом* САНУ (1986), или Милошевићевим говором на Газиместану (1989). Сличан идеолошки редуccionизам примењује се на све писце и дела наслоњене на темељне традиције српске поетичке парадигме, са јасним циљем да се умањи њихова вредност и утицај. Са друге стране, на разне начине, подстичу се и фаворизују писци који себе не виде у тој традицији, оглашавајући се из апстрактног, хибридног идентитета, који себе поставља изнад припадности народу⁵.

Медијска пажња и наклоност жирија, издавача и, што је најгоре – државних институција, окренута је писцима који се баве савременим темама – мултикултурализмом, родном равноправношћу, квир културом, политичком коректношћу, правима мањинских група, дезавуисањем родитељства и породичних вредности, денацификацијом и декултурацијом. Историјске теме пожељне су и „дозвољене” само ако се односе на „недавну срамну прошлост Деведесетих” (Антонић 2020: 143). Оне друге, са списка непожељних – Немањићи, Косово, Карађорђе, Балкански ратови, Гаврило Принцип, Велики рат, Битка на Кошарама... – могу бити прихватљиве само као предмет бласфеме, са циљем да се у њима покаже предисторија опште колективне поремећености, која ће своје праве учинке открити деведесетих – у Вуковару, Дубровнику, Сарајеву, Сребреници.

У делима ових писаца српска историја се представља као колективна патологија, неизлечива болест, лудило које храни само себе и непрестано производи нове несреће, своје и туђе. Ово би се могло поткрепити многим примерима, а ми, за ову прилику, издвајамо неколико цитата који илустрирају ово стање.

Пођимо од најсвежијег – Басариног романа *Конџраендорфин*, добитника НИН-ове награде за 2020. Аутор романа, преко једног свог јунака,

⁵ „Несумњиво постоји тенденција да српску књижевност репрезентују, у већој или мањој мери, припадници хибридне књижевности. У тој чињеници можемо препознати свођење статуса српске књижевности на постколонијалну књижевност [...] Исто тако, афирмација хибридне књижевности јесте имплицитна, али недвосмислена порука да је (српска) књижевност могућа једино као хибридна књижевност, дакле, без националног префикса” (Владушић 2018: 294–295).

даје овакву карактерологију (тј. дијагнозу) свог народа: „Не постоји ниједна наслеђена, акутна, хронична, системска полна ни душевна болест чија се дијагноза не може поставити нашем народу” (Басара 2020: 32). Ове речи стављене су – гле чуда! – у уста највећег српског писца, Иве Андрића. Је ли ово стваралачка слобода? Некаква слобода јесте: у њој се јасно види човек који се ничег не боји и не стиди. Па и нешто горе (има и горе!) – то је слобода оног који зна да се оваква писанија подстичу, промовишу, награђују... Да се нуде као пожељан пример „суочавања са прошлошћу” и искорака ка отвореном и слободном друштву.

У истом кључу српска историја је сагледана и у роману *Пас и конџирабас* Саше Илића, награђеног 2019. године истом наградом. Основна тема овде је управо она „срамна прошлост” из деведесетих. Из позиције либералног мислиоца, који је искорачио из магле националних митова, Илић сагледава Битку на Кошарама, рат у Босни и Хрватској, такмичећи се са собом у банализовању и гротескном изобличавању српске војске и народа као целине. Ево како у једној епизоди приказује збивања у Босни 1993, речима једног војника из приједорског гарнизона док одбија наређење за асанацију терена: „Јебеш такав посао... доста ми је убијања за 20 марака”. Овде није проблем што се о рату у Босни говори и на овај начин. Оваквих и сличних појава било је засигурно и на српској страни. Проблем је што се цела српска војска и цео народ гурају у ову слику.

Две године пре Илића, 2017, НИН-ову награду понео је роман *Лузитанија* Дејана Атанацковића. Измишљена земља, Лузитанија, земља вечитих лузера (губитника), метафорички представља Србију: она је „једна сићушна краљевина” која „зарад амбиција неколицине официра финансира убиство владара” једне велике империје и тако и себе и цео свет увлачи у епохалну несрећу. Улога Срба у Великом рату показује се као нешто срамотно, сулудо, патолошко, обучено у рухо лепе лажи о сопственој величини. Роман је, веле они који су га наградили, и написан да би разгрнуо ту лаж, да би показао невеселу, тамну истину без које нема оздрављења и напретка. У тој намери, онај легендарни говор мајора Гавриловића браниоцима Београда писац реконструише овим речима: „Један по један шмугнућете иза ове кафане... а после куд који”, „да осветлате образ народа тако што ћете изучити корисне школе и заувек се клонити војске и ратовања” (Атанацковић 2017: 142).

Додајмо овим примерима кратак навод из књиге *Човек из нехајиа* Горана Гоцића, коју Политикин Културни додатак најављује одломком у броју од 5. 6. 2021: „Егзистирамо поремећени [...] у једној култури која инсистира на властитим крајностима, која из својих неумерених светова стално откида крупне комаде депресије и егзалтације, скачући директно из слава у погроме, из оргија у покоље”. И све то, наравно, аутор повезује са нашом

„срамном прошлости”, са деведесетим, када смо запали у то „компулсивно-опсесивно”, „манично-депресивно стање”, које ће трајати „колико и деведесете, дакле, заувек”.

Шта се, заправо, догађа са српском историјом у огледалу њене књижевности почетком трећег миленијума? Могу ли се ове промене повезати са ослобађањем критичке свести и новооткривеним искуством слободе у „демократским променама”? Ради ли се о томе да писци који овако виде нашу прошлост и стварност говоре истину, а да они који против овога дижу глас, нису спремни да се са истином суоче, јер су навикли да живе у лажима и илузијама? Напокон, да ли је српска књижевност, таква каква је била кроз векове – етноцентрична, заглавана у историју и судбину народа – гушила критичку мисао и тежила стварању идеализоване, недодирљиве похвале српске историје?

Ко год има елементарни увид у „пут српске књижевности” од Светог Саве до данас зна да није тако и да је управо супротно. Српска књижевност је у свом основном хабитусу увек чувала критичку свест и дубину промишљања националне историје. Њен етноцентризам није је затварао у етнофилетизам и етнолатрију. То се јасно види код три наша највећа писца: Његоша, Андрића и Црњанског. У *Горском вијенцу*, у Колима, представља се српска историја од Косовског боја до краја XVII века, а први стихови у првом Колу гласе: „Бог се драги на Србе разљути, / на њихова смртна сагрешења”. Читава српска историја посматра се из „сагрешења”, дакле, из перспективе њене трагичности, сагледане у хришћанском духу. Зато је Његош „трагични јунак косовске мисли”, а она чини језгро српске историјске свести. И за друга два великана, слободније говорећи, важи исто: сваки од њих је, из своје позиције и на свој начин, сагледао трагичну бит наше историје. То судбинско и суштаствено у нашој историји Андрић тражи у вековима турске управе на Балкану, са фокусом на историју Босне, а Црњански у историјским маглама новије историје, након Велике сеобе на крају 17. века, када значајан део нашег народа постаје део Хабзбуршке монархије, у којој је тражио путеве и начине самоодржања. Али, српска историја ни у једној од три своје велике књижевне синтезе није глорификована и улешавана, напротив, свугде су показане и њене тамне тачке и путање, грешке и заблуде, трагични ломови и незацељене ране.

То се види и у нашој народној епизици, у којој се епски јунаци обраћају својим противницима са „богом брата” и плачу кад погубе „од себе бољег”, где хајдуци, које су турски зулуми отерали у шуме, знају да су им највећи непријатељ „лажљиве очи”, које су их „на зло наводиле”.

Српску књижевност одликује трагички доживљај властите историје, при чему извори и покретачи трагичности нису тражени само на страни непријатеља, него и у нама, можда, пре свега – у нама.

Узимајући националну историју као свој основни предмет, српска књижевност је, у својим најважнијим токовима, увек остајала отворена за критичко самоиспитивање, крећући се изнад пуког потврђивања и оспоравања, следећи универзално и општељудско, а не усконационално гледање на историјска и идентитетска питања. Односно, њена *српскост* није јој била сметња да српску историју сагледава у свим њеним слојевима и противречностима.

Парадигматичан је, у том смислу, поклич Милоша Црњанског из *Лирике Ишјаке*: „Сјајна прошлост је лаж”. Овакав суд о националној прошлости није изрекао било ко, него писац који је у својим делима досегао најдубље истине о нашем бићу и судбини; песник *Србије*, *Сџражилова*, *Сеоба*; ангажовани интелектуалац који је тридесетих година прошлог века у својим новинским чланцима позивао српску културну елиту на повратак „српском становишту”. Српство великог песника (за многе – велико-српство) није затварало у митоманство и глорификације националне прошлости – напротив, чинило га је осетљивим на свако свечарско, помпезно улепшавање националне прошлости. Он је знао да крупне (често празне) речи о славној прошлости заклањају голу, страшну истину о страдалном путу народа, улогу сиротиње „што на точку цвили” и брани своје име и биће. Као Гаврило Принцип, коме је испевао величанствену похвалу.

У чему се разликује „суочење са прошлошћу” данашњих „слободомних” српских писаца од вековне усмерености српске књижевности на историју народа? У својој примарној традицији, преко својих најаутентичнијих стваралаца, српска књижевност се оглашавала из свести о *једносџи* историје, књижевности, бића народа. У средишту те свести увек је била љубав за род, која, баш зато што је љубав, не поставља себи никакве границе кад говори о ономе чему припада и што воли.

А шта је ово данас? Пљување и ружење из рачуна, или нешто јаче и горе од тога – презир властитог народа без преседана?

Овде се, неминовно, јавља још једно питање: колики су домети и трајање овог ауторасистичког самопорицања? Јесу ли ово идентитетске или периферне и пролазне промене „пута српске књижевности”? Уверен сам да је у питању ово друго – пролазна криза од које ће се српски народ и српска књижевност одбранили снагом која их је чувала и у тежим временима од овог у којем живимо.

Литература

Антонић (2020): Слободан Антонић, *Демонијажа културе*, Београд: Catena mundi.

Атанацковић (2017): Дејан Атанацковић, *Лузијанија*, Београд: Бесна кобила.

Владушић (2018): Слободан Владушић, *Књижевност и коментари*, Београд: Службени гласник.

Басара (2020): Svetislav Basara, *Kontraendorf*, Beograd: Laguna.

Булатовић (2017): Борис Булатовић, *Оклеветана књижевност*, Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија.

Деретић (2020): Јован Деретић, *Пути српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.

Илић (2019): Саша Илић, *Пас и конирабас*, Београд: „Орфелин”.

Караџић (2014): Вук Стефановић Караџић, Мала прстонародна славено-србска пјеснарица, 1814, Предисловије, у: *Срби сви и свуда*, приредио Душан Иванић, Андрићград: Андрићев институт, 45–51.

Ковић (2019): Милош Ковић, *Завети*, Београд: Catena mundi.

Николић (2019): Ненад Николић, *Идентичности српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.

Новаковић (2020): Стојан Новаковић, *Српска књија, њени пројавци и читаоци у XIX веку*, Бањалука: Центар за српске студије.

Саид (2002): Едвард Саид, *Култура и империјализам*, Београд: Београдски круг.

Самарџић (1981): Радован Самарџић, Историјски карактер Срба, у зборнику: *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, Београд: Задужбина Иве Андрића.

Duško Babić

Maison d'édition „Srpska književna zadruga”

Belgrade

L'HISTOIRE COMME ORIGINE DE LA LITTÉRATURE SERBE, AU FIL DES SIÈCLES ET AUJOURD'HUI

Résumé: Dans cet article, l'identité de la littérature serbe est observée sous la lumière de son paradigme substantiel - de son orientation vers l'histoire et le destin du peuple serbe, depuis Saint Sava jusqu'à nos jours. Dans cette "coupe transversale" à travers les époques littéraires et historiques, il est montré que l'ethnocentrisme est une caractéristique permanente et un sous-genre particulier de la littérature serbe, dérivés de l'être même du peuple serbe et de sa "sensibilité particulière" à sa propre histoire. La deuxième partie de l'article souligne les phénomènes d'abandon du paradigme poétique serbe sous la pression néocoloniale qui impose une identité hybride cherchant à supprimer le préfixe national serbe de sa culture et de sa littérature.

Mots-clés: littérature serbe, peuple, tradition, histoire, identité, changements, transition.

КЊИЖЕВНЕ СЛОБОДЕ И ДРУШТВЕНЕ ГРАНИЦЕ У СРБИЈИ

У раду се критички разматра став о апсолутној слободи књижевног (уметничког) стваралаштва. Истиче се разлика између опште и књижевне слободе. У другом делу указује се на различите границе књижевног стваралаштва у антидемократским и демократским системима. У првима је реч о јавној власти а у другима читаоци, критичари, тржиште, културне институције представљају границе уметничкој слободи. У закључном делу подвлачи се тврдња да критика, осуда (одбацивање од стране појединаца и неких институција) књижевног садржаја у демократији не значи угрожавање слободе књижевног стваралаштва због чињенице постојања множине других издавача и културних установа. Оспорава се и тврдња о апсолутној слободи стваралаштва.

Кључне речи: слобода, књижевност, (не)демократија, друштвене границе.

„Истина је тајанствена, недохватна, увек је треба освајати. Слобода је опасна, и тешко је живети са њом као и у њеном одсуству” (Албер Ками, из беседе приликом уручења Нобелове награде за књижевност 1957. године).

Услови под којима је човек слободан свакако су *могућности избора* и његово *осињивање*. Тако схваћена слобода подразумева и *друштво-историјске* и *политичке границе* садржане у ограниченом броју могућности избора и последицама које прате сваки избор. А избор је повезан са одговорношћу. Нема слободе без одговорности.

Књижевне (уметничке) слободе су део општих слобода. Изабрана могућност стваралачке форме и теме треба да се *осињари*. Ствараоци, књижевници, непрестанце се суочавају са питањем границе коју поставља *слобода друја*, а то је друштвени оквир у коме су успостављају односи између појединаца, група, институција.

Тежња либералних мислилаца била је да ограниче права државе (јавне власти) према индивидуалним правима и слободама. Међутим, није реч

само о држави која може да ограничава слободу. Различите друштвене групе, верске или националне, могу да се јаве са захтевом за забраном дела које вређа њихова осећања и поглед на свет. Уредник или неко ко одлучује о уметничко-књижевном делу да ли га објавити или не, свакако је граница коју не поставља јавна власт.

За разлику од друштвене слободе у којој се избор повезује са могућностима и практичним последицама, при чему се истиче питање одговорности, у уметничком, књижевном стваралаштву ово питање се не поставља. Другим речима, одговорност у књижевном стваралаштву се усмерава на артистичку способност писца. У друштвеном животу одговорност је јавна, са јавним последицама, у књижевности је приватна. Писац је одговоран за вредност дела које ствара.

Књижевност и језик су друштвене творевине. Књижевност није само текст. Појам књижевности обухвата аутора, културну средину, друштво у коме живи, политички поредак, публику. Писац је друштвено биће, припадник одређеног друштвеног слоја. Читаоци су друштвена група. Између књижевника и читалаца посредују друштвене институције: издвачке куће, критичари, медији, професионална удружења, школе и универзитети. Изван друштва не постоји књижевност. Није под стакленим звоном, већ у сложеној друштвеној интеракцији (Аврамовић 2017).

Дакле, питање какав је однос између друштвене (политичке) и књижевноуметничке слободе поставља се на три начина: 1) да ли је књижевна слобода апсолутна слобода, 2) да ли је политичка неслобода увек била непријатељ књижевном стваралаштву, 3) где су границе књижевних слобода у савременом демократском друштву? Разуме се, однос између слободе и уметничког стваралаштва није исти у свим гранама уметности – у књижевности, музици, ликовним уметностима, позоришту или филму.

Какав је однос антидемократије и слободе књижевног стваралаштва? У једној традицији европског мишљења, коју је утемељио Платон а протеже се до тоталитарних режима XX века, књижевност (уметност) се доводила у висок степен зависности од државне власти. Политичка власт је инструментализовала уметничко стваралаштво, при чему се није застало на „идејној садржини” већ се прописивала форма и стилски правци. Све до XIX века веровало се да држава треба да контролише (цензурише) уметничко стваралаштво. Колико је у томе успевала?

Тоталитарни системи власти су правно, идеолошки и практично цензурисали књижевно стваралаштво са становишта пожељних политичких и уметничких вредности, при чему нису презали од јавних критика писца, судских прогона, па чак и физичких ликвидација. Међутим, спољашњи политички диктати нису могли да подвласте слободан дух писане уметничке речи. Књижевност је на политичке границе одговорила неисцрпним

богатством језика, стваралачких поступака, као и неухватљивим значењима језика. Тоталитарна власт може да укине све старе институције, али не може једну: језик и његове алегорије, симболичке системе, алузије, метафоре и метонимије. Естетска сврха књижевних облика је она уметничка пракса коју систем власти не може да поништи. Систем репресије само је нагнао писце да темељитије трагају за оним уметничким техникама којима ће доскочити идеолошким и политичким захтевима.

Књижевничко историјско искуство потврђује да су недемократски облици владавине, са становишта књижевности, били богат извор стваралачке имагинације. Парадоксална је чињеница да је у стваралачком погледу политика разних облика репресије над човеком и народима била, у неким примерима, плоднија од оне књижевности која се развијала у демократским системима. Аргумент за ову тврдњу није само у вредности појединих националних књижевних стилова и појединачних остварења, већ најпре у чињеници да је политичка историја људског друштва у знаку антидемократских система владавине: деспотије, тираније, апсолутне монархије, док се демократски системи као практични облици јављају пре 150 година.

Токвилова критичка запажања о америчкој демократији, у којој није било великих књижевних имена, колико их је било у аристократској Француској, може бити од хеуристичке вредности (Токвил 1990: 379–453).

Антидемократска политика националсоцијализма и стаљинизма (комунистичког социјализма) била је изазов за књижевну уметност. У књижевном отпору тоталитарној владавини, рођена су дела непролазне уметничке вредности попут књига *Доктор Фаустус* Томаса Мана, *Архипелаг Гулаг* Александра Солжењичина. Књижевна динамика после Другог светског рата у земљама реалног социјализма обрнуто је пропорционална политичком ограничавању слобода и права. (Подсећам на нека имена: Чеслав Милош, Милан Кундера, Ђерђ Конрад, Михаил Шолохов, Борис Пастернак, Леонид Леонов, Владимир Војнович, Ежен Јонеско, и ретко успешна генерација српских писаца у социјалистичкој Југославији.)

Стваралачки успешан отпор књижевности систему комунистичког социјализма може се доказати уметничким успесима српске књижевности у социјалистичкој Југославији. Разни облици политике као што су *йолићки догађаји* (Први и Други светски рат, Информбиро и Голи оток, стаљинизација после рата), *йолићке личности* (Стаљин, Тито), *йолићке идеје* (социјализам, нација, држава, грађанско друштво) *йолићко деловање*, били су једна од водећих књижевних семантема у српској књижевности. Једна квантитативна и квалитативна анализа књижевних остварења у раздобљу социјализма сигурно би показала да нема писца који бар у једној својој књизи није прихватио стваралачки изазов политике. Подсећам на неколико књижевних дела која су високо оцењена у стручној књижевној

јавности и широј читалачкој публици: *Време смртии*, *Трен 2*, *Кад су цветале њиве*, *Време чуда*, *Гробница за Бориса Давидовича*, *Књига о Милушину*, *Удистиво с њредумишљајем* (Аврамовић 2008).

Искуство успешног књижевног одговора на политичке границе који налазимо у српској послератној књижевности не упућује на закључак да велика књижевност мора да има политичка значења. Велика књижевност зависи од руке писца мајстора. Са књижевнотеоријског и књижевнокритичког становишта ништа не обећава да ће политичка књижевност бити и уметничка књижевност.

Дакле, антидемократски системи јавне власти јесу спољна граница књижевним слободама, али не успевају да спрече могућност слободног избора, остваривања и одговорности. Парадоксално, овај облик власти подстиче књижевну уметност на ново откривање света стварности, нове теме и мотиве стваралачког обликовања, на откривање нове форме, нових поступака остваривања естетских вредности.

Књижевне слободе у демократији – да ли су друштвене границе нестале? Друштвени живот у демократији одвија се на два нивоа: 1) систем процедуралних правила помоћу којих се доносе колективне одлуке и 2) ослобађање јавног простора друштва за мишљење и говор. За разлику од антидемократских система, у демократији нема забрана, цензура, прописивања избора животног стила и изражавања. Она рачуна са слободом мишљења, стварања и изражавања.

Демократија као *сиљашњи оквир* моћи не дефинише услове књижевног стваралаштва. Да ли је у таквом поретку књижевност досегла царство слободе? Наилази ли и она на неке границе своје слободе?

Књижевност не може да постоји изван друштвеног оквира у коме настаје. Друштвене услове књижевности препознајемо у животној биографији уметника, у установама које омогућавају или ометају књижевни рад, у материјалним и политичким приликама које утичу на књижевно стваралаштво. Текуће прилике у друштву могу бити изазов за стваралачки књижевни израз.

Где су границе књижевне слободе у демократији? Ако књижевно дело садржи више функција (сазнајну, вредносну, образовну, васпитну, хедонистичку, забавну, катарзичну) онда сваки читалац има своје право на начин читања. *Књижевну њудлику* током историје чиниле су различите категорије друштва. Некада је књижевна публика била искључиво из аристократских слојева и уметници су стварали за ту друштвену категорију. У савременом друштву књижевник може да ствара за све чланове друштва, да није мотивисан „референтном групом”. Ове разлике укључују и могућност одбијања или протеста против неког књижевног дела. У демократском поретку нема

политичке и идеолошке инстанце која би штитила забраном неке вредности. Али у овом систему власти делују друштвене групе аутономно организоване, као и разне етничке и верске заједнице које у складу са општим правима могу да критикују или да траже забрану неког књижевног дела. Нико не може да оспори право дела публике да чита на свој начин. Сигурно је једно – слобода књижевника да ствара судара се са слободом дела публике да одбаци, критикује или тражи забрану његовог дела (не тражи држава).

Између књижевног дела и читалаца посредује *књижевни критичар*. Свако књижевно дело подлеже критичкој оцени, у чему су најкомпетентнији они који се тим послом професионално баве. Критичар јавно излаже свој суд о делу и та околност може да утиче на пријем дела код публике и његову читаност. Ако је „дијаграм успеха једне књиге [...] углавном друштвена појава” (Велек, Ворен 1985: 124), онда је део те појаве и књижевни критичар који усмерава однос према вредновању одређеног књижевног дела. Има мишљења да он пресудно утиче на рецепцију књижевног дела.

Тржиште омогућава популарност али и профит. На књижевности се и зарађује. Издавачи књига не само да су љубитељи књиге, већ и људи који живе од издавања и продаје. Дакле, књижевно дело припада и пословном свету, а то може да постави границе стваралаштву. Увек постоји могућност посредника да зарад стицања профита занемари књижевну вредност. У таквим околностима књижевник се суочава са границама свог стваралачког избора: или ће остати доследан својој слободи или ће прихватити захтеве тржишта у демократском друштву.

У Србији се шири једно схватање улоге књижевности (уметности) које не подлеже никаквим ограничењима, а како видимо ни јавним критикама. Поплава вулгарности и порнографије шири се Србијом убрзано. Има оних који нас уверавају да је слобода начин да се угрожавају, заправо разарају моралне, националне и културне вредности које идентитетски значе појединцима, породицама, држави. Да ли јавност има право да заштити неке моралне, националне и културне вредности од оваквих књижевних слобода?

Та деструкција јавног морала је тако силовита да се морамо упитати да ли ће се избрисати разлика између примитивизма и цивилизације, стида и бруталитета, културе и нагона. Цивилизован живот се темељи управо на разлици јавног и приватног морала. Оно што могу да допустим себи у приватном животу мора бити моје право само до границе када почнем да угрожавам другог. Није реч о држави која својим инструментима може да ограничи слободу ширења неких књижевних дела (чак и у Енглеској се држава меша у ову слободу), већ о слободи публике да реагује и протестује на разне начине. Ми видимо да у свим областима друштва тече сукоб

присталица и противника одређених идеја, ставова, дела. Зашто би књижевно уметничко поље друштва било изузето?

Поред државе и јавности, у демократском друштву одређена права и обавезе имају и *културне институције*. Догађа се да неке културне институције не прихватају да одређена књижевна остварења ставе у своје програме. Да ли је то ограничавање слободе уметничког стваралаштва? Књижевно дело одбија издавачко предузеће. То је право институције, при чему се не затвара пут према другим издавачким кућама. Ако једна галерија скине изложбу због протеста публике (догодило се 2013. године, приликом излагања фотографија које приказују Исуса Христа у друштву ЛГБТ особа, да публика протестује; изложба је у Србији изазвала протесте и захтеве за забрану), да ли је то напад на „свети простор апсолутне слободе уметничког стварања”? Наравно да није. Слобода уметника судара се са слободом публике. Чињеница је да државни органи нису забранили нити цензурисали дела о којима је реч. То је право публике (и једне институције културе) да постави границе некој уметности која то, по оцени те институције, није. То је њена слобода одлучивања о уметничком делу. Оно што је битно у том чину свакако је чињеница да нису забрањена у другим институцијама културе. Демократски поредак карактерише плурализам културних институција, а то значи да различито гледају на вредности књижевних и уметничких дела. Ако бисмо забранили једној институцији културе да нека дела прихвати а друга одбије, онда не би било демократског поретка.

Дакле, друштвене границе слободе књижевности у демократији су друштвена свест и институције културе, аутор (самоцензура), књижевна публика, тржиште, књижевни критичар.

Да ли су друштвене границе књижевности у јавном моралу (обичајима, традиционалним вредностима)? Морал као део друштвене свести и норма друштвеног понашања утиче на књижевни и уметнички живот. У великом броју књижевних дела морал је део значењских структура, али истовремено је био спољашњи (читалачки) „цензор” рецепције. Историја књижевности бележи моралне критике дела и писаца. Царски тужилац подиже 1856. године оптужницу против писца роман *Мадам Бовари* због „повреде јавног морала и религије”. Овај и низ других примера показује да књижевност у друштвеном животу није ограђена кинеским зидом, већ је саставни део културе схваћене у ширем смислу речи.

Три српска примера.

Први пример. Народно позориште у Београду је одбило да стави на репертоар представу *Чудесни Синише Ковачевића*. Писац је то овако оценио: „Псовки има у оној мери колико је то у литератури нормално. Да ли ја у 21. веку морам да објашњавам свети простор уметничке слободе” (*Политика*, 27. октобар 2013).

Други пример. Позоришна представа *Кошћана*, редитеља Андраша Урбана, на 59. Стеријином позорју (Нови Сад, 2014) у извођењу суботичког Народног позоришта је типична политичка и национална увреда. Лајтмотив ове представе је реченица „Јебем ти Србију и мене у њој” (Јован Попов: „Србија и Срби, увек исти”, *Печаш*, бр. 323, 2014). Још једна сцена – на дан Ускрса, глумци седе и певају православну молитвену песму, а за то време мргодни Хаџи Тома обавља сексуални чин са својом женом. Или: на стихове Змајеве песме „Српска политика” глумац окружен осталим глумцима десном руком изводи вишеструке нацистичке поздраве; председник општине малтретира Коштанине родитеље, двоје глумаца на зиду исписују графит „Смрт Циганима”! Каква су то значења? Није ли то вређање националног достојанства? Може уметник да са својим присталицама виче колико хоће да је то уметност, право је публике или дела публике да у томе види чисту политичку инструментализацију позоришне представе.

Трећи пример. Роман Светислава Басаре *Конџраендорфин* (Лагуна, 2020). Једна велика група читалаца је у овом роману критиковала моралну, естетску, поетичку димензију. Жестока критика је подстакнута вулгарношћом и блађењима стварних, а не фиктивних личности наше културе. Критика је имала морални садржај. На другој страни, неки други читаоци су оценили да се у роману „пласира истина о нашим странпутицама”, а Филип Давид додаје „како другачије писати о нашој средини пуној примитивизма, лажи и лицемерја” („Поигравање стереотипима”, *Полишика*, 9. април 2021).

Поводом критике Басариног романа неки критичари (А. Јерков) тврдили су да „писац има апсолутно право на све ако напише одличну књигу” (а ако је рђава? – З. А.). Шта то значи? Да писац може да пише заштићен од критике и оспоравања са неуметничког становишта? Такав апсолутизам је немогућ. Али и читаоци имају исто право: апсолутно право на одбацивање такве књиге.

* * *

У светом *јпросјору айсолујних уметничких слобода* делују три артистичке струје: 1) стварање дела са естетичким идеалом, 2) ангажована уметност (уметност као критика друштва), 3) уметничка дела која инструментализују одређене политичке догађаје или личности, нацију, религију, јавне вредности. Поред уметничке критике, постоји и неуметничка – морална, политичка и друштвена (национална).

Књижевност није *морални* текст. То не значи да је искључена критика са становишта јавног морала. То је право критичара и читалачке публике. Није искључено да морална критика доведе до ограничавања уметничке слободе тако што ће се писци устручавати да обликују оне теме које су изазвале моралну критику.

Друга критика припада *йолийичком* пољу друштва. Заогрнута „свeтим простором слободe књижевност (уметност)” је слободна да критикује друштвене и политичке појаве, да инструментализује културноисторијско наслеђе (позоришна представа „Зоран Ђинђић”). Политичку критику која не долази из организација и институција, аутори дела спремно дочекују као „напад на слободу уметничког стварања” или као покушај цензуре. Није спорно да књижевник у свом делу може да уметнички тематизује критику друштвених појава у најширем значењу појма. Али критичар и читаоци такође могу да критикују „ангажована” значења дела.

Једна појава у књижевности измиче пажњи наше културне јавности. Има књижевника који се ангажују на два начина: уметнички и политички. Јавну критику свог дела именују као напад на уметност и уметника! Општа тврдња је да „прогресивни” уметници никада нису били миљеници власти, јер је та врста неконвенционалног театра, филма, књижевности, увек тежила да буде критичка и субверзивна. Теза о критичкој и субверзивној уметности отвара врата другој врсти критике према уметности. Напуштање идеала естетског подразумева борбу неестетских уверења, тврдњи, аргумената. Ако је стваралац по саморазумевању прогресиван, критичан, субверзиван, онда мора да очекује критику супротног усмерења. У супротном уметник би имао тапију на неку врсту истине. Та врста ангажоване књижевности настоји да се заодене ауром уметности, тобоже царство лепоте не може да се критикује. Али, то је провидна маска. Нешто неодрживо. То би значило забранити критичко мишљење о измештању дела из поља естетског и пребацавање на терен субверзивног. Када се неуметнички ангажују, без улажења у правац и квалитет њиховог јавног деловања, они се неизбежно суочавају са границама у читалачкој и критичарској рецeпцији. А ту већ излазе из приватне одговорности и улазе у поље оне јавне одговорности за своју реч.

* * *

Како да се друштво (институције и интелектуални слојеви) постави према књижевним делима која садрже увредe јавних моралних, националних и верских вредности? Како одговорити на субверзивност књижевног (уметничког) дела? Како да се постави према идејним струјањима, тачније где да постави своје границе мешања у књижевно стваралаштво (уколико нема те границе нема ни друштва, другости)? Постоји неколико одговора: 1) треба да подстиче праксу књигом против књиге, на неуметничке садржаје реаговати ваљаном критиком; 2) учествовање у јавним дебатама о таквој књижевности; 3) критички анализирати функционизацију друштвених и политичких значења књижевних дела; 4) јавна критика државног финансирања дела са наглашеном инструменталном функцијом

(одвратан *Српски филм* који је забрањен у Шпанији и Великој Британији финансиран је из буџета), што наравно не значи да треба да спречава материјалну подршку из других извора. Дакле, слободна расправа је доступна сваком учеснику у културном и књижевном животу, а у таквој расправи ништа није апсолутно.

Границе на које наилази слобода књижевног стваралаштва разумем на следећи начин. Књижевник увек има слободу да обликује своје дело. Али та слобода се у тренутку објаве дела у јавном друштвеном животу увек укршала, преплитала и сударала са слободама других људи и институција. Слобода књижевног стварања наилазила је у антидемократским и демократским друштвима на друштвене осуде, критике, забране. У првима је реаговала држава својим средствима. У другима се као граница појављују аутор, књижевна критика, тржиште, делови уметничке публике, институције и јавно мишљење. Дакле, може се оштро критиковати, осуђивати (одбацивати од стране појединаца и неких институција) уметнички садржај, а не бити против слободе стваралаштва.

Литература

Аврамовић (2008): З. Аврамовић, *Социологија и књижевности*, Београд: Рашка школа.

Аврамовић (2017): З. Аврамовић, *Социолошко читање књижевности*, Београд: Evro book.

Велек, Ворен (1985): R. Velek, O. Voren, *Teorija književnosti*, Beograd: Nolit.

Токвил (1990): A. Tokvil, *Demokratija u Americi*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.

Zoran Avramović

Scientific advisor (ret.)

LITERARY FREEDOMS AND SOCIAL BOUNDARIES IN SERBIA

Summary: The paper discusses the absolute freedom of literary (artistic) creation. The difference between general and literary freedom is emphasized. In the second part, different boundaries of literary creation in anti-democratic and democratic systems are pointed out. In anti-democratic systems, it is public authority that sets boundaries of artistic freedom, and in democratic systems it is the readers, critics, market, cultural institutions. It is concluded that criticism, condemnation (rejection by individuals and some institutions) of a literary content in democracy does not mean endangering the freedom of literary creation due to the fact that there are many publishers and cultural institutions. The claim of absolute freedom of creativity is also disputed.

Keywords: freedom, literature, (non)democracy, social boundaries.

ИДЕНТИТЕТ И „ПРЕВРЕДНОВАЊЕ” СРПСКЕ ФИЛОЛОГИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Циљ нашег рада је да представимо историјски аспект духовног и културног наслеђа Црне Горе, прије свега што се језика, писма и споменичке грађе тиче, те стање данас у Црној Гори. Наша грађа показује да се језик на свим просторима који су ушли у састав Црне Горе именовало као српски, да је Црна Гора баштинила кроз историју ћирилично писмо, које се такође именовало као српско, као и штампа, а у складу са тим је и споменичка грађа. Насупрот таквом наслеђу, последње двије деценије долази до покушаја „превредновања” свега онога што носи српски предзнак.

Кључне ријечи: српски језик, ћирилица, српско писмо, монтенегристика, превредновање, споменици, Црна Гора.

Све просторе који су данас у саставу Црне Горе одликује српско језичко наслеђе, које је, уз то, готово искључиво ћирилично. Данашња држава Црна Гора баштини различите просторе српске (Црну Гору, Брда, Херцеговину, Боку, Стару Србију), који су ушли у њен састав у различито вријеме, у не тако далекој прошлости. Сви ови простори унијели су у данашњу Црну Гору неку своју посебност, али им је свима заједничко и повезује их српско језичко, народносно, ћирилично наслеђе. Упркос таквом наслеђу, вишевековном, на којем је заснован историјски континуитет свих простора Црне Горе, посљедњих деценија званична Црна Гора се покушавала одрећи оваквог наслеђа, или га, што је још теже, фалсификовати и кривотворити (претворити у несрпско), превредновањем обезвриједити.

О наслеђу и историјском идентитету Црне Горе свједоче бројна документа. О томе илустративно свједочи књига Јована Маркуша *Црна Гора кроз историјска докуменџа. Народ, језик, црква, држава*, објављена у издању Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори. У књизи су сабрана

репрезентативна документа као непобитно свједочанство истинске Црне Горе, а то свједочанство је српско: и што се тиче народности, и цркве, и језика, и државе и њених симбола. Другачијих свједочанстава нема. Цјелина и пунота: народ, језик, црква и држава, заједно и као једно живе, прожимају се и употпуњују вјековима, једно друго обнављају и препорађају. То су три дијела једног цијелог. А то је историјски српски род и народ (који се тим именом и звао ходом историје и ходом докумената); српски језик и српска ћирилица (назив за писмо), и српски карактери (назив за штампана слова) тога народа и језика; и вјера: хришћанска, а православна и српска (како се именовала и именује). Иако је српско наслеђе кроз историју системски и намјерно уништавано, остало га је довољно за свједочење, толико да јасно и прецизно говори, ништећи све фалсификате.

Језик Црне Горе од искона до дана данашњега јесте српски, како својом суштином тако и својим српским именом, које је израз и исходиште суштине, писан писмом које се звало српским именом (српско писмо), тј. ћирилицом. И кад се за тим иде, ништа није изостављено, и ништа није додато, него је то једна лијепа и цијела истина. А то нам илустративно показује и документује Маркушева књига: *Мирослављево јеванђеље* (посвећено хумском кнезу Мирославу, брату Стефана Немање); *Тестиаменит Ђурђа Црнојевића* (за који се приликом превода на латински каже да је писан на језику српском); *Окѿоих* из штампарије Црнојевића; прилог из 1591. године у којем се каже да суду предају тужбу Јусуф-бег Крсмић и Паштровићи, а да је писана српским језиком и ћирилицом; писмо которског провидура Паштровићима (из 1601) у којем званични преводилац са романског наговјештава да документ писа „сарбски по заповиједи” (што значи да је званични језик у Котору био српски, а писмо ћирилица) (Маркуш 2021: 127–138); Јеролим Загуровић из Котора у *Појовору Псалтиру с ѿсљедованијем* из 1569: „Заврших ово дјело које се зове Псалтир на грчком, а на српском језику – Певац” (Стојановић 1986: 211); *Први срѣски дуквар* (из 1597), који је написао дечански инок Сава од Паштровића; протестно писмо црногорских главара млетачком сенату из 1722. у којем се, између осталог, каже да су „Ми смо хвалећи Бога цвијет от вјере и от закона правога грчаскога, језика и славнога јунаштва србскога”; документ из 1591. у којем стоји да је уговор предат ћирилицом на језику српскоме (Маркуш 2021); писмо Црногораца млетачком изванредном провидуру Пјетру Мању (1763) у којем се тражи да се молитве и литургије у Цркви Светог Луке врше „по својему природному језику славено-србскому” (Исто: 136); захтјев грбаљског кнеза Ника Тујковића из 1773. године да провидур шаље дописе на српском језику „јер добро знате да ми овамо не умијемо штит и разумјет друго слово него српско”; захтјев грбаљског кнеза Ива Љубиновића (из 1808. године) да вицеделегат Краљевине Италије шаље дописе преведене на српски језик, а не на латинском (Маркуш, у: Мачић 2011: 376–379).

Та се традиција наставља и у времену владавине Петровића. У документу владике Саве Петровића из 1746. године, који купује земљиште Хасана Ибрахимовића, на крају документа стоји: „Нашки, по српски писа поп Митар Рашковић, а турски писа Каплан ага Омерџеахић” (Маркуш 2021). У *Грлици, Календару црногорском за годину 1835, у Крајњој историји Црне Горе*, коју је написао Свети Петар Цетињски стоји: „Црногорци су славно-српског кољена, као и Херцеговци и Бошњаци, и прозвали су се тијем именом као и ови од мјеста у којему живе [...] Језик је све један што и херцеговачки с врло малом и готово непримијетном разликом, и мање је од овога опогањен турскијем ријечима” (Маркуш 2021). Године 1836. издаје се *Српски буквар ради учења младежи црквеном и грађанском читању* Димитрија Милаковића, у Митрополитској књигопечатњи. Године 1838. издаје се *Српска грамаџика састављена за црногорску младеж* Димитрија Милаковића, Част прва, у Црној Гори, у књигопечатњи правитеља црногорскога. Године 1867. даје се нови програм школа са предметом „читање српско и словенско”. Године 1868. издаје се на Цетињу књига *Прва знања за основне српске школе* (званични школски уџбеник), гдје стоји: „Црна Гора је сада књажевство [...] Црногорци су народ Српски” (Исто: 33). Године 1869. приређује се нови програм за четворогодишњу основну школу, у којој се у сва четири разреда учи српски језик као посебан предмет. У распореду предмета из 1876. на Женском институту на Цетињу написано је – *Српски језик*. Године 1897. издаје се *Српски буквар за први разред основне школе* Ђура Поповића и Јована Рогановића. У *Правовисном књижевном хезису* (1, 2. и 3. дио) 1899. године Ђура Поповића и Пера Мартиновића, наставни предмет је Српски језик. У *Земљопису књажевине Црне Горе за ученике III разреда основне школе* (написали Ђуро Поповић и Јован Рогановић, Државна штампарија Цетиње, 1895) налазимо: „У Црној Гори живе све сами чисти и прави Срби, који говоре српским језиком, а има их на 300 000 становника. Већином су православне вјере, а има нешто мало римокатоличке и мухамеданске вјере, али треба знати да смо сви српскога поријекла и српске народности” (Исто: 33). Године 1900. штампа се *Српска грамаџика за трећи и четврти разред основних школа у Књажевини Црној Гори*, коју је саставио Ђуро Шпадијер (К. Ц. Државна штампарија, Цетиње 1900). У *Закону о народнијем школама у Књажевини Црној Гори* (Цетиње, К. Ц. Државна штампарија 1907) стоји: „Члан 1. Задатак је народнијема школама, да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу”. У „Науци о гласовима”, у одјељку „Гласови и слова српскога језика”, пише: „У српском језику има 30 гласова”, а у одјељку „Шта је српска грамаџика”, између осталог, налазимо: „Српска грамаџика је наука, која нас учи, да правилно српски говоримо, пишемо и читамо”. У *Земљопису Краљевине Црне Горе за ученике трећег разреда основних школа*

школа (написали Ђуро Поповић и Јован Рогановић, Цетиње, К. Ц. Државна штампарија, 1911) стоји и: „Црном Гором влада Краљ Никола из славне српске породице Петровић Његош [...] У основној школи уче се [...] српска историја, српски језик”.

Српски је био службени језик и језик јавне и приватне комуникације у Црној Гори за вријеме Књажевине и Краљевине Црне Горе. „За razliku od Hrvatske i Slavonije, gdje su se u drugoj polovini 19. vijeka vodile borbe za naziv jezika, pa su u javnom i službenom optičaju bili različiti nazivi (hrvatski ili srpski, hrvatski), te Dalmacije, gdje su, pored italijanskog, u zvaničnim aktima sve češće pominjani i nazivi srpski ili hrvatski, odnosno srpsko-hrvatski, – u Srbiji i Crnoj Gori jezik je nazivan samo srpskim imenom, i pod tim imenom obavljao je sve funkcije književnog i službenog jezika” (Окука 2006: 44).

У књизи Јована Маркуша дата су бројна свједочанства из којих се види да се наставни предмет у школама звао Српски језик. Другачијих докумената нема чак ни двадесетак година и после Другог свјетског рата, назив предмета је: *Српски језик*. Уставно дефинисање језика (службена и јавна употреба у Црној Гори) после Другог свјетског рата дужи низ година није прецизно и једнозначно прописано и усаглашено: „Крајем 1945. уставотворна скупштина на Цетињу усвојила је Устав НР Црне Горе. Одредбама истог устава формално-правно није дефинисан назив службеног језика. Међутим, у десетом поглављу Народни судови, у чл. 113. дословно се каже: ’Поступак пред судовима води се на српском језику...’ На основу увида у школска свједочанства основних, средњих и стручних школа издатих у Црној Гори у послејератном периоду види се да је наставни предмет Српски језик и књижевност именован у школским свједочанствима без одреднице: хрватски” (Вукић 2006: 27). Тако је све до Новосадског договора (1954), откада се службени језик почиње именовати и као српскохрватски. „Назив и статус службеног језика у Републици није нормиран посебном одредбом ни у Уставу Црне Горе из 1963. године. Ипак, службени језик узгредно се помиње у десетом поглављу Уставност и законитост, у чл. 217. истог устава, у коме се, поред осталог, каже: ’Државни органи и организације које врше послове од јавног интереса воде поступак на српско-хрватском језику’” (Вукић 2006: 27).

У новом уставу СРЦГ из 1974. назив службеног језика експлицитно је дефинисан у чл. 172: У СРЦГ у службеној употреби је српскохрватски језик ијекавског изговора. До повратка вјековном називу службеног језика у Црној Гори дошло је након распада југословенске федерације 1991: *У службеној употреби је српски језик ијекавског изговора*. Међутим, новим уставом 2007. године уведена је сасвим неутемељена и неоснована формулација, ни научно ни историјски: *Службени језик је црногорски [...] У службеној употреби су још и српски, бошњачки, хрватски и албански*.

Постоје два издвојена кратка тренутка у времену, која су истргнута од свих вјекова у вези са именовањем језика као српског у Црној Гори, и то под управом окупаторских власти, а то су Први и Други свјетски рат. У Првом свјетском рату у Црној Гори окупатор форсира „хрватски” за назив језика у Црној Гори (Стојановић 2016). Једино се за вријеме италијанске окупације за вријеме Другог свјетског рата од италијанских власти почео провлачити и појављивати термин *линџа монџенеџрина*. Према томе, Црна Гора и њена политика посљедњих деценија се својим пројектима уклапала у окупаторске године. Надамо се да ће се таква политика урушити зарад добробити, вјековног континуитета и истинитости Црне Горе, која баштини српско наслеђе. А српство се, можемо рећи, највише потенцирало и баштинило у Старој Црној Гори, која је обухватала четири нахије.

Ћирилица се кроз историју на просторима докле је допирао утицај српског језика и, преко њега, писма, често називала – српско писмо. И никад другачије! То је уобичајен назив на штокавском подручју, а и у окружењу, уколико се писмо именovalo (и тиме назив прецизирао, у односу на нпр. руску, дугарску... ћирилицу, односно ћирилицу неког другог језика). За то имамо сакупљених и објављених близу сто примјера (са простора Рашке, Зете, Боке, Хума, Босне, Дубровника, Славоније, Цавтата, Задра, на млетачком, аустријском, турском... двору; у Ватикану, у записима Енглеза, Француза...) (Стојановић 2016: 169). Тако је, наравно, и на просторима Црне Горе. У овом погледу нарочито је значајна библиографија радова о Далмацији и Црној Гори издата на латинском у Млецима 1842. Тамо стоји да су књиге штампане на Цетињу српским словима („карактерима”). Годи не 1517. потврђује млетачки дужд Л. Лоредан тестамент Ђурђа Црнојевића на молбу његове жене Јелисавете (преведен на латински). На више мјеста стоји написано да је тестамент писан српски, преведен са српског итд. Али на једном мјесту пише да је „писан и потписан српским језиком и српским словима” (Милошевић 1994).

Надбискуп барски Андрија Змајевић, Пераштанин, написао је још 1675. године расправу гдје каже да жели „да он поучава само читати и писати са словима илирским српским, а да остави латинска” (Костић 1999: 61–73). „Архиепископ барски (католички) Вићентије Змајевић, наводи у нарочиту заслугу што је *извеждан у српским словима*” (Костић 1999: 61–73).

Веома рано појављује се и штампа за српску ћирилицу („србски карактери”, како је често називају, уколико је нешто штампано српским језиком). Најстарија српска књига штампана ћирилицом, *Окѣоих ѣрвоіласник* (1494/1495), само је 2–3 године млађа од најстарије ћириличне књиге, штампане у Кракову, у штампарији која је радила четрдесет година послје Гутенбергове. Штампарија је радила 1493–1496. године, из ње је изашло пет књига. Након ове, отварале су се штампарије којима су штампане књиге на српском

језику и ћирилицом на разним мјестима. Кроз вјекове је постојало више средишта српског штампарства, српска штампа се селила, тражећи и налазећи мјеста гдје се у колебљивим и тешким временима може наставити штампање и континуитет књига, прије свега за потребе цркве, али су ови подухвати и ширег културно-историјског и језичког значаја. За српско штампарство веома је значајан продужетак рада Вуковића штампарије у Млецима.

Бождар Вуковић Подгоричанин, године 1521, записује да је, видећи како други народи штампају своја „писанија”, пожелио да штампа „и наша српска, а такође и бугарска” слова (Јовановић 1994: 53). У *Појовору Молићвослову* из 1520. каже се: „Зажељех и наша српска слова [...] такође у типарима саставити” (Стојановић 1986: 140).

Вићенцо Вуковић син је и насљедник знаменитог штампара Божицара Вуковића. Вићенцо Вуковић, са ортаком, „тражи искључиву дозволу да штампа књиге језиком и словима српским (*in lingua et caractere serviano*) ради опште добробити народа и језика српског (*della nation et lingua serviana*)” (Јовановић 1994: 53). Добио је право штампања српских књига за 25 година; 1542. године уговара продају 32 књиге „српске штампе” (*stampe serviane*) у Шибенику (Пешикан 1994: 84).

Грбаљски кнез Нико Тујковић (1773. године) пише захтјев провидуру да шаље дописе на српском „јер добро знате да ми овамо не умијемо штит ни разумјет друго слово него србско” (Мачић 2020: 375)

Ћирилица се звала српским именом и за вријеме Петровића. Свима су познати Његошеви стихови (у посвети на књизи *Вукова Даница* из 1826. године): „Српски пишем и зборим, / сваком громко говорим: / народност ми србинска, / ум и душа славјанска”. Интересантни су и сљедећи примјери: „1838. и 1839. добива владика црногорски Петар II (Његош) неколико писама од босанског везира Вецид-Мехмед паше. У првом каже: ’Ја сам написао једну турску а једну српску, обе су једнаке’” (примјера овог типа имамо више, Ј. С.). Андрија Стојаковић из Трста анонсира штампање Његошевог *Шћейана Малој* у *Јујословенским новинама* које су тада, 1850. године, излазиле у Загребу. Каже да ће се дело штампати ’српским словима са самоучном буквицом” (Костић 1999: 61–73). Стефан Митров Љубиша (1870. године) назива ћирилицу „српским аманетом” (Костић 1999: 61–73). Године 1836. издаје се *Српски дуквар ради учења младежи црквеном и грађанском чиијању* Димитрија Милаковића, у Митрополитској књигопечатњи. У *Закону о народнијем школама у Књажевини Црној Гори* (Џетиње, К. Ц. Државна штампарија, 1907) стоји: „Члан 1. Задатак је народнијема школама, да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу”. И даље: „Српска граматика је наука, која нас учи, да правилно српски говоримо, пишемо и читамо”. У образложењу учитеља из Даниловграда, који

су 1916. године дали отказ на службу због увођења латинице (због чега су и ухапшени) за вријеме Првог свјетског рата, између осталог стоји: „Ћирилица је српска историја-артерија, аорта српског национализма” (Матовић 2014: 26).

Назив „босанчица” формиран је у 19. вијеку, из политичких побуда, са циљем да се знатан корпус српског језичког наслеђа и писмености називом прикрије и затамни, одвоји од своје матице и покуша подвести под нешто друго. Историјат појаве термина „босанчица” почиње 1889. године радом Ћира Трухелке *Босанчица, њринос босанској љалеоџрафији*, који супротставља босанчицу српској ћирилици, наводећи да их једино повезује заједничко грчко поријекло. Овакве пројекције, настале, засигурно, не без утицаја и везе са Калајевом политиком и увођењем босанског језика, васпостављене су нарочито у посљедњим временима, како од одређеног круга лингвиста са простора Босне тако и са простора Хрватске. У тим круговима се испољава иста намјера – одвојити ћирилично наслеђе БиХ од српског писма и језика. У прилог томе модификују на различите начине „првоуведени” термин „босанчица” („босанска ћирилица”, „босанска брзописна графија”, „босанско-хрватска ћирилица”, „хрватска ћирилица”, „западна ћирилица”, „босанско-далматинска ћирилица”, итд.), придајући му, у складу са произвољним називима, донекле различит садржај, али све са истим и једним циљем – да га одвоје од оног што је његов искон, а то је српски канцеларијски брзопис (који је настао на двору краља Драгутина, потом пренесен на западније просторе) (Стојановић 2016: 172).

У Црној Гори латиница је била „окупирала” све просторе (и сегменте), од имена фирми, кафана, ресторана, продавница. Према подацима које су 2011. године сакупили студенти *Студијској љроџрама за срџски језик и књижевност* по разним градовима Црне Горе, око 95% назива разног типа исписано је латиницом (мање од 80% у Беранама, око 90% у Пљевљима, до 98% на приморју). Све што је било у домену власти, њихових институција, било је само на латиници. Ситуација се благо промијенила у посљедње вријеме. И поред потпуне латинизације Црне Горе, први пут у историји појави се назив „црногорска ћирилица”, гдје се на латиници приговара због брисања црногорске ћирилице: „*давно започето брисање црногорске ћирилице, иако су на њој написана највреднија дјела не само Вјелопавлића него и сједе Црне Горе*” (*Vijesti* 10. 12. 2021). Термин је, наравно, измишљен, исполитизован, ненаучан, без било каквог покрића: и што се историјског именовања тиче и што се тиче садржаја. Него, фалсификати и неистине својина су монте-негринског пројекта, тако да ту више ништа не може зачудити. Документа која су овдје наведена говоре и свједоче.

Како нам показује споменичка грађа, рукописи и натписи, сви најстарији споменици који су са простора данашње Црне Горе, било у форми

било у садржају, повезани су са Немањићима и немањићком традицијом. На простору Хума настао је (крајем 12. вијека) највеличанственији српско-словенски рукопис, једна од најљепших рукописних књига свијета, *Мирослављево јеванђеље*, а у запису Григорија дијака стоји: „Ја грешни Григорије дијак, недостојни назвати се дијаком, украсих ово јеванђеље златом *кнезу великославному кнезу Мирославу, сину Завидину*”. У натпису (истог) хумског кнеза Мирослава (опет са краја 12. вијека), у престолној задужбини, цркви Светог Петра и Павла у Бијелом Пољу уклесано је: „У име оца и сина и светога духа. Ја *син Завидин*, именом раб Божији *Сшејан Мирослав*, кнез хумски, саградих цркву Светога апостола Петра”. У Будимљи налазимо Првослављев ктиторски натпис, садржајем из 1220. године (Манастир Светог Ђорђа, Беране, фреско-текст, позна реплика првобитног и уништеног натписа, крај 16. или прва половина 17. вијека): „Љета 6728. [тј. 1220], мјесеца јануара, 6. дана, престави се раб Божији *Сшефан жујан Првослав*, *син великој жујана Тихомира, синовац Свејој Симеона Немање* и хтитор мјеста овога, гдје је и његов гроб”. Са простора Зете најстарији сачувани споменици су: *Морачки најйис* (1252), *Најйис зейској ейискоја Неофиша* (1262) и *Иловички йрейис Закономйравила Свејој Саве* из 1262. (најстарији сачувани препис *Закономйравила Свејој Саве*). У *Морачком најйису*, једном од најљепших фреско-натписа, уписане су сљедеће ријечи: „Овај свети храм Пречисте Богородице Дјеве сазидах и украсих у име Успења, ја *Сшефан* син великога *кнеза Вука*, унук *Свејој Симеона Немање*. Ово би у вријеме благочестивог *краља нашеј Уроша*”. А у *Најйису зейској ейискоја Неофиша* из 1262. (Бока Которска): „Епископ зетски Неофит сагради храм овај у области Светога Михаила у дане богочастивог и богомдржавнога и светороднога господина *краља Сшефана Уроша*, сина првовенчаног *краља Сшефана*, унука *Свејоја Симеона Немање*”. *Номоканон* или *Закономйравило Свејој Саве* најстарији је сачувани превод познат и као *Иловичка крмчија*, настао на тиватској Превлаци, сједишту Зетске епископије 1262. године за манастир Св. Архангела Михаила. Преписао га је поп Богдан (Стојановић 2020: 185). Дакле, најстарији писани споменици са простора данашње Црне Горе свједоче Немањиће, што је преточено и потврђено и у документима. Ријечи саме собом говоре. Изван предочених споменика до овог периода, нема познатог писаног насљеђа са простора данашње Црне Горе. Ако се одречемо немањићког насљеђа, шта ће остати Црној Гори? А од одрицања је горе превредновање и кривотворење.

Насупрот цјелокупног насљеђа свих простора данашње Црне Горе у посљедње вријеме се покушава „превредновати”, односно обезвриједити све што Црна Гора носи и баштини, односно представити као несрпско, само црногорско. За веома кратко вријеме, почев од 2004. године, појављује се име за језик „црногорски”, Уставом из 2007. године проглашава се за службени, потом се томе прилагођавају школски програми, писци са

простора садашње Црне Горе (сви редом) добијају предзнак „црногорски”, споменичка грађа и историјско наслеђе се научно кривотвори, прилагођавајући се таквом пројекту. У томе се далеко одмакло на формалном плану, иако се суштина није могла промијенити.

Литература

Екмечић (2011): Милорад Екмечић, *Душо крећане између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд: Евро–Бунти.

Жерђива Аврамова (2013): *Жерђива Аврамова. Драма Викенџија Ракића*, приредили предговор и фототипско издање Ивана Марић и Дарко Антовић, Котор: Матица Боке.

Ивић (2001): Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јовановић (1989): Батрић Јовановић, *Црногорци о себи (од владице Данила до 1941)*, Београд: Слобода.

Јовановић (1994): Гордана Јовановић, *О језику старих српских књига, Пет векова српског шћамјарсћива, 1494–1994*, Београд: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Народна библиотека Србије, 53–60.

Костић (1999): Лазо М. Костић, *О српском језику. Вук и Немци*, Нови Сад.

Маркуш (2021): Јован Маркуш, *Црна Гора кроз историјска докуменћа. Народ, језик, црква, држава*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.

Мачић (2011): Љубо К. Мачић, *Грбаль, йоїлед на йрошлосћ и садашњосћ*, Котор.

Матовић (2014): Веселин Матовић, *Ђирилица и лајинојорица*, Подгорица – Никшић: Књижевна задруга Српског народног вијећа.

Милошевић (1994): Милош Милошевић, *Тесћаменћ Бурђа Црнојевћна*, Подгорица – Цетиње.

Окука (2006): Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Пешикан (1994): Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства, Пет векова српског шћамјарсћива, 1494–1994*, Београд: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Народна библиотека Србије, 71–218.

Ракочевић (1997): Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рају 1914–1918*, фототипско издање, Подгорица: ИТП „УНИРЕКС”.

Самарцић (2009): Биљана Самарцић, *Термин босанчица као заблуда у историјском развоју српског језика, Зборник радова са научној скуја „Наука и настаја на универзијетју”*, Пале.

Стојановић (2011): Јелица Стојановић, *Пуџи српској језика и њисма*, Београд: Српска књижевна задруга, Коло CVIII, књига 726.

Стојановић (2020): Јелица Стојановић, Светосавско и немањихко наслеђе у Црној Гори, и однос према њему данас, *Научни сасџанак славистиџа у Вукове дане*, 47/1, Београд.

Стојановић (1982): Љубомир Стојановић, *Сџари српски зайиси и најџиџи-си*, Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Књ. 1.

Чурчић (1994): Лаза Чурчић, Видови и огранци раног словенског штампарства, *Пеџи векова српској шџамџарсџива, 1494–1994*, Београд: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Народна библиотека Србије, 9–24.

Jelica Stojanović

Faculty of Philology in Nikšić

Department of Serbian Language and Literature

IDENTITY AND “RE-EVALUATION” OF SERBIAN PHILOLOGY IN MONTENEGRO

Summary: The paper analyses, from historical point of view, both spiritual and cultural heritage of Montenegro, i.e. language, alphabet, written monuments, compared to the way things stand in Montenegro today. The analysed documents have shown that the language used in Montenegro throughout history has always been named and considered as Serbian and that the alphabet used in official documents and press has always been Serbian cyrilic. Contrary to such a legacy, in the past two decades there have been attempts to replace the Serbian character of language and culture with the Montenegrin one.

Keywords: Serbian language, Cyrillic alphabet, Serbian alphabet, Montenegrin, re-evaluation, monuments, Montenegro.

О НЕКИМ ИДЕНТИТЕТСКИМ ПОЈМОВИМА У УЏБЕНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ¹

У прилогу ће бити речи о неким идентитетским подацима и појмовима у средњошколским уџбеницима. Реч је, по нашем мишљењу, о важним подацима и њиховим објашњењима. Консултоваћемо *Грамајику српској језика за гимназије и средње школе* Завода за уџбенике, али и новије уџбенике издавачких кућа Клет, Логос и Едука, за први и други разред средњих школа. Тако ћемо бити у прилици да видимо шта се нуди уз неке идентитетски важне термине из историје српског језика. Намера нам је, дакле, да утврдимо шта доносе средњошколски уџбеници о неколико идентитетских појмова.

Кључне речи: српски језик, идентитет, идентитетски појмови, уџбеници, средња школа.

Увод

У Српској књижевној задрузи одржана је, у мају 2014. године, научна конференција са темом *Идентитетски српској језика и културе*. Тада смо, у реферату и објављеном прилогу, говорили о *Језичком и националном идентитету у основној школи*.² У закључцима тога прилога истакли смо: „Још

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту „Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примена” (бр. 178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Радови са те конференције објављени су у часопису *Узданица* (јун 2015), год. XII, бр. 1. Објављено је петнаест реферата и Закључци научне конференције на укупно 184 стране текста. О значају Српског језика као наставног предмета посебно су говорили Р. Драгићевић (Драгићевић 2015) и М. Ковачевић (Ковачевић 2015). Важно је подсетити се да је у Тршићу (2020) одржана Прва интеркатедарска србистичка конференција и да је у целини била посвећена Статусу српског језика и књижевности у образовном систему. Објављен је

од основне школе ученицима се морају дати ваљана објашњења о националном језику и језичком идентитету, као што им се мора јасно развијати свест о државној и националној припадности” (Брборић 2015: 155). Разуме се да све то ваља радити уз поштовање специфичности и различитости других и њиховог идентитета, али то није могуће без неговања и поштовања сопствених језичких, културних и националних особености. Тада смо јасно истакли да то није на довољно пријемчив начин истакнуто и објашњено у уџбеничкој литератури за основну школу. Задатак овог прилога је да увидом и кратком анализом уџбеника за средњу школу, преко неколико идентитетских појмова, утврдимо какво је стање у основним, препорученим и одобреним средњошколским уџбеницима за Српски језик. Узели смо, по слободном избору, уџбенике четири релевантна издавача наше уџбеничке литературе.³

Одабрали смо следеће термине и проверили какав је њихов статус у консултованим уџбеницима: 1. **јужнословенски језици**, 2. **српски (српскохрватски) језик**, 3. **писма (ћирилица и латиница)**, 4. **Бечки књижевни договор**, 5. **Новосадски књижевни договор**. Задатак овог рада није да се бави квалитетом наведених уџбеника, већ само да се фокусира на одабране појмове и види како су они објашњени у свим наведеним уџбеницима. Завод за уџбенике има један уџбеник за сва четири разреда, док преостали издавачи имају посебан уџбеник из српског језика за сваки разред. Дакле, консултовали смо седам уџбеника:

1. *Грамаџика српској језика за ђимназије и средње школе*, Завод за уџбенике, аутора Живојина Станојчића и Љубомира Поповића;⁴

2–3. *Грамаџика – Српски језик и књижевности за први разред ђимназија и средњих сђручних школа и Грамаџика – Српски језик и књижевности за други разред ђимназија и средњих сђручних школа* издавачке куће Клет. Аутор уџбеника за први разред је Весна Ломпар, а за други разред Весна Ломпар и Александра Антић;⁵

и Зборник радова са те конференције (Статус 2021).

³ Одабрана четири издавача имају, по нашем сазнању и мишљењу консултованих сарадника и великог броја средњошколских професора, уџбенике који се највише користе у настави, и то већ неколико година.

⁴ Ово је званична средњошколска грамаџика више од три деценије. Прво издање из 1989. године било је са насловом *Савремени српскохрватски језик и кулџура изражавања* (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе) и штампано је у тиражу од 130.000 примерака. Од другог издања изостао је одељак о *Кулџури изражавања*, на четрдесетак страна текста, чији је аутор био Стеван Миџић. Од другог издања наслов уџбеника је *Грамаџика српској језика*. До сада је објављено укупно 17 издања.

⁵ Уџбеник за први разред је имао прво издање 2012, а за други разред 2014. године.

4–5. *Српски језик за први разред гимназија и средњих стручних школа и Српски језик за други разред гимназија и средњих стручних школа* издавачке куће Едука. Оба уџбеника потписују Душка Кликовац и Љиљана Николић;⁶

6–7. *Грамаџика српског језика за први разред гимназија и средњих стручних школа*

и *Грамаџика српског језика за други разред гимназија и средњих стручних школа* издавачке куће Логос. Оба уџбеника имају по три аутора. Драгана Ђећез Иљукић и Виолета Кеџман потписују оба уџбеника, док је трећи аутор за први разред Јадранка Милошевић, а за други Слађана Савовић.⁷

Увид у наставни програм

Кратким увидом у наставни програм за наше средњошколце није тешко утврдити да су циљеви општег средњег образовања дати опширно и уопштено, с доста фраза, без конкретизација и најчешће могу важити за целокупну популацију, и изван школе, а не само за средњошколце. За такав приступ можемо имати разумевања, то ауторима уџбеника и наставницима даје доста слободе, али их не ослобађа обавезе да идентитетским појмовима приђу озбиљно и одговорно, с пуно мере и осећања да је школа и образовна и васпитна институција. Наиме, у циљевима налазимо да је важно да средњошколци имају „свест о важности здравља и безбедности”, да су оспособљени за „решавање проблема, комуникацију и тимски рад”, као и да поштују „расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрасне равноправности, толеранције и уважавања различитости”, као и да развијају ненасилно понашање и нулту толеранцију према насиљу и низ сличних тврдњи које су, може се рећи, неспорне, али и општепознате. Чини се да се ово подразумева и да овакво и оволико истицање и није посебно нужно. Ипак, међу циљевима налазимо и оно што сматрамо важним за тему овог прилога, јер се каже да су циљеви средњошколског образовања и васпитања: „развијање личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање

⁶ Оба ова уџбеника су прво издање имала 2014. године, мада су ауторке ове уџбенике објављивале раније и код других издавача и са другим насловом. Нисмо поредили разлике издања Едуке из 2014. године са ранијим издањима истих аутора (*Језик и култура изражавања*) код другог издавача (Српска школска књига), где је трећи аутор уџбеника био и Живојин Станојчић.

⁷ Уџбеник издавачке куће Логос за први разред прво издање имао је 2013. године, а за други разред 2016. године.

српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине”⁸.

Ако погледамо наставни програм за **први разред** средње школе јасно се види шта је задатак наставе Српског језика и књижевности у средњој школи, а који се односи на историју српског језика, односно на термине и појмове које смо одабрали за предмет истраживања. То су у првом разреду, по програму, следеће лекције: Историја књижевних језика код Срба; Почети словенске писмености и стварање старословенског језика (Црноризац Храбар, *Слово о њисменима* – одломак); Књижевни језици код Срба до 19. века: српкословенски језик (Запис Глигорија Дијака у *Мирослављевом јеванђељу*), рускословенски језик, славеносрпски језик. Програм за **други разред** средње школе је још обимнији и он каже да ученици треба да стекну основна знања о почецима стандардизације српског књижевног језика и правописа у првој половини XIX века. То значи да треба да буду упознати најпре са реформом ћирилице Саве Мркаља, а потом и са Вуковом реформом језика, писма и правописа. Основне принципе Вукове реформе треба издвојити из Предговора *Српском рјечнику* из 1818. године. У оквиру ове теме наставу језика треба функционално повезати са наставом књижевности (мисли се на издања књижевних дела 1847, која потврђују победу Вукове реформе). Потом, ученике треба упутити на развој српског књижевног језика у другој половини XIX века и у XX веку, само у основним цртама. Посебно је истакнута тема *Историја српског књижевног језика* (карактеристике српског књижевног језика од реформе Вука Караџића до данас). Потребно је поменути да од 1991. године Срби напуштају термин *српскохрватски* језик и враћају се термину *српски* језик. У оквиру назива за друге језике настале распадом српскохрватске језичке заједнице, треба употребљавати термин *бошњачки*, а не *босански* језик (према препоруци Одбора за стандардизацију српског језика).⁹ Препоручује се да наставници упуте ученике на чињеницу да се језик данас посматра као самосталан према лингвистичким, али и политичким критеријумима, као и да предност треба дати научном (лингвистичком) приступу.

⁸ Сви цитати су преузети из званичног Наставног плана и програма. Наставни план и програм је службени докуменат, доноси га просветне власти, подложен је промени, али овде није било суштинских промена већ тридесетак година. Било је само мањих модификација.

⁹ Радује податак да се званични Наставни програм позива на Одбор за стандардизацију српског језика и његове одлуке. Посебно ако се зна да је Одбор свесрпско језичко тело и да су у њега укључене све релевантне институције Републике Србије, али и Републике Српске и Црне Горе.

Објашњења у уџбеницима

Задатак овога прилога, као што је већ речено, јесте да у складу са важећим наставним програмом за наше средњошколце понуди увид у основне појмове (термине), по нашем слободном избору, тј. да утврдимо њихов статус у уџбеницима: 1. **јужнословенски језици**, 2. **српски (српскохрватски) језик**, 3. **писма (ћирилица и латиница)**, 4. **Бечки књижевни договор**, 5. **Новосадски књижевни договор**.¹⁰

Консултовали смо и *Крајњу историју српској књижевној језика* Александра Милановића. Ево и због чега. У предговору приручника А. Милановића стоји: „Ова приручна књига представља скуп кратких одговора на питања шта је српски књижевни језик и какве су биле његова генеза и еволуција до данашњих дана. Намењена је ширем кругу читалаца, а првенствено средњошколцима и образованим лаицима” (Милановић 2004: 9).

Поседно ћемо се овде осврнути на *Грамајтику српској језика за гимназије и средње школе* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића. Она је у употреби више од три деценије, двадесетак година је била једини званични уџбеник, није имала конкуренцију других уџбеника. Одељак који се тиче историје нашег језика несразмерно је мали ономе што стоји у наставном програму. У овом уџбенику је за објашњавање јужнословенских језика, српског народног језика, српског књижевног језика, штокавског наречја и његових дијалеката остављен мали број страна. *Увод* почиње на страни 7, потом следи *Штокавско наречје и његови дијалекти* (10–12), одељци *Српски књижевни језик* и *Српски књижевни језик у XIX и XX веку* имају 12 страна (12–24). Дакле, уводни део уџбеника, до *Фонетике са основама фонологије*, има укупно само 18 страна текста, док је у преосталим уџбеницима томе посвећен неупоредиво већи број страна. Клетови уџбеници за први и други разред имају више од 90 страна, Едукини више од 80 страна, а уџбеници Логоса чак 130 страна.

Одмах се може поставити питање да ли се овај део наставног градива може пренети ученицима на 18 страна текста, а друго је питање да у тих 18 страна има одељака који говоре о великом броју важних података, поред оних које смо навели, што се може видети из поднаслова (*Језик дубровачке књижевности и књижевни језик у Босни до 19. века*, *Дрући књижевни језици штокавској наречја до 19. века...*), уз *Раслојавање језика*, које заузима четири стране текста. Дакле, трећина уводног дела уџбеника, непуних осам страна, говоре о историји српског језика и књижевном језику у 19. и 20.

¹⁰ У табелама ћемо доносити, уз име издавача, само неколико основних реченица које објашњавају истраживани термин, напомену да ли је то уџбеник за први или други разред, а страну на којој се налазе наведене реченице доносимо на крају текста у загради.

веку, а ту су и Вук и Даничић, и *Мирослављево јеванђеље* и Душанов законик, и Јован Рајић и Гаврило Стефановић Венцловић, и редакције и Захарија Орфелин, и прича о ћирилици, и да не набрајамо даље. То никако не значи да је уводни део боље објашњен у другим уџбеницима, али сматрамо да је ово недовољно у главној средњошколској граматици, која је три деценије била најважнија књига за усвајање језичких знања наших средњошколаца, па и знања из историје књижевног језика.¹¹

Јужнословенски језици у уџбеницима

Када је посреди јужнословенска језичка група, неспорно је да је она настала после расцепа прасловенске заједнице, још пре доласка на Балкан будућих Јужних Словена и да у њу спадају старословенски (први књижевни језик Словена), ту су још бугарски, македонски и словеначки. Остаје проблем именовања језика који су настали од српског и који је највећим делом двадесетого века именован као *српскохрватски/хрватскосрпски* (језик бивших истојезичних република). Неспорно је да је реч о лингвистички једном језику, који почива на вуковским основама, али се он деведесетих година двадесетого века „расточио” на националне језике бивших република, данас самосталних држава. Уџбеници и овом питању прилазе различито.

Уџбеници издавачких кућа Клет и Едука овде су „избегли” помињање и објашњење јужнословенске језичке групе и за тај поступак немамо разумевање (нема је ни у основном тексту уџбеника, ни у индексу појмова на крају ових уџбеника). Тим пре што се код истих аутора у уџбеницима за основну школу помиње јужнословенска језичка група. У *Грамаџици српској језика за основну школу* Душка Кликовац има поделу словенске језичке групе (Кликовац 2010: 13–14).¹² У граматици за осми разред основне школе Весна Ломпар помиње јужнословенску језичку групу, али не и језике који јој припадају. У *Грамаџици* Завода за уџбенике помиње се „јужнословенска заједница”, из које су се формирали „посебни народни језици

¹¹ Често се говорило да је Завод за уџбенике имао монопол над уџбеничком литературом у Србији. Појава великог броја нових издавача и уџбеника донела је велику неуједначеност и тиме смо добили нове потешкоће у реализацији наставе, али и на такмичењима и пријемним испитима. Мислимо да се и број издавача и број уџбеника по сваком разреду мора ограничити.

¹² Д. Кликовац овде каже да јужнословенској језичкој групи припадају српски / хрватски / бошњачки и наводи да ови језици имају исту дијалекатску основу и да се говорници „међусобно лако разумеју”, али да су језици проглашени различитим књижевним језицима (Кликовац 2010: 13–14).

– језици Срба, Црногораца, Хрвата и Словенаца и, на основама језика три наведена народа, много касније језик Бошњака, који су, и као књижевни језици, данас одређени националним предзнаком (нпр. српски језик, хрватски језик, словеначки језик итд.)”. Дакле, овде се говори о четири језика, нису директно именовани „бошњачки” и „црногорски”, али јесте „језик Бошњака” и „језик Црногораца”. У уџбенику Логоса за први разред јасно се каже да западној групи јужнословенске језичке заједнице припадају: словеначки, хрватски, српски и бошњачки језик, нема црногорског, а у уџбенику за други разред стоји: „Хрватски језик је јужнословенски језик, лингвистички гледано, са српским, бошњачким (босанским) и црногорским језиком представља један језик”. Овде је ствар посве конфузна и наводи нас на закључак да су два уџбеника избегла објашњења (Клет и Едука), а да су у друга два објашњења неуједначена. *Грамаџика* Завода за уџбенике „признаје”, на неки начин, српски, хрватски и бошњачки као засебне језике индиректно, и црногорски директно, а уџбеник Логоса наводи и црногорски језик. Основна одлика објашњења у уџбеницима је неуједначен приступ, па ће знање наших средњошколаца зависити од тога који су уџбеник користили.

Наставни програм овде каже да се наставници, самим тим и ученици, могу позвати на одлуке и мишљење Одбора за стандардизацију српског језика, а Одбор је о овоме изрекао јасан суд, у складу са ваљаним лингвистичким аргументима. Одбор се руководио искључиво лингвистичким, а не политичким критеријумима и став српске науке је јасан.¹³ Детаљнија објашњења у уџбеницима о одредници *јужнословенски језици* могу се видети у Табели 1.

¹³ Уџбеничко решење за начин представљања језика који чине групу јужнословенских језика дао је Одбор за стандардизацију српског језика. Најпре на упит Завода за уџбенике, а затим на упит Завода за унапређивање образовања и васпитања. Одбор за стандардизацију је – први пут 9. 6. 2010. године, а други пут 9. 11. 2020. године – упутио готово идентичан одговор, у коме се каже: „Од језика насталих распадом српскохрватског језика међу јужнословенске језика треба сврстати српски језик, а у напомени навести да овај језик Хрвати називају хрватским, Бошњаци босанским/бошњачким, неки Црногорци црногорским”.

Табела 1: Јужнословенски језици у уџбеницима¹⁴

Завод	Словенска језичка заједница у каснијем периоду распала се на три ску- пине: јужну, западну и источну, па смо добили три словенске језичке групе: јужнословенску језичку групу; западнословенску језичку гру- пу, коју чине: <i>пољски са кашуйским (и словинским)</i> , <i>чешки</i> , <i>словачки</i> и <i>лужичкосрпски</i> и источнословенску језичку групу, коју чине: <i>руски</i> , <i>белоруски</i> и <i>украјински</i> (7–8). У току историјског развитка, у кругу ју- жнословенске заједнице формирале су се две језичке заједнице. Прво, формирала се – западна језичка заједница, из које су се развили, као по- себни народни језици – језици Срба, Црногораца, Хрвата и Словенаца и, на основама језика три наведена народа, много касније (в. т. 52) језик Бошњака, који су, и као књижевни језици, данас одређени национал- ним предзнаком (нпр. српски језик, хрватски језик, словеначки језик итд.) (8). С обзиром на то, у другој половини XX века, тај (лингвистич- ки исти) језик прво се дели на две варијанте, одн. сада – од последње деценије XX века – на два стандардна (књижевна) језика – српски и хр- ватски. [...] Затим се као књижевни језици кодификују и варијанте које носе називе босански језик (одн. бошњачки језик) и црногорски језик, који су и службени језици у једном од два ентитета у БиХ, одн. Црној Гори, а народни и књижевни језици њихових носилаца и у целини што- кавских подручја (22).
Клет	-----
Логос	Код поделе словенске језичке заједнице јужнословенска језичка група се дели на западну и источну, у западној су словеначки, хрватски, срп- ски, бошњачки (1: 74). Хрватски језик је јужнословенски језик, лингвистички гледано, са срп- ским, бошњачким (босанским) и црногорским језиком представља један језик. Као мањински језик, у службеној је употреби у Војводини. Писмо хрватског језика је латиница [...] Бошњачки језик је јужнословенски је- зик којим говоре Бошњаци. Писмо бошњачког језика је латиница. Ко- ристи се у Санцаку. Бошњаци свој језик називају босански језик (2: 37).
Едука	-----

Српски (српскохрватски) језик у уџбеницима

Српски књижевни језик говори се данас у Србији, Босни и Херцего-
вини, Црној Гори, Хрватској и у српској дијаспори. То је у суштини Вуков
и вуковски стандардни језик, нормиран средином 19. века и тај језички
идиом је био прихваћен на подручју бивших истојезичних република пре

¹⁴ Уз *бошњачки језик* у овом уџбенику стоји напомена да га је признао Савет Европе 1992. године.

стварања прве Југославије, што се може сматрати својеврсним феноменом. Стварањем прве Југославије (1918), језик је преименован у *српско-хрвајско-словеначки*, а потом у *српскохрвајски* (*хрвајскосрпски*) и под тим називом дочекао је крај друге Југославије, у последњој деценије 20. века. Новонастале државе, бивше републике (Хрватска, Црна Гора), језик су преименовале националним именом, док је Босна и Херцеговина и даље остала подељена када је посреди назив језика. У Федерацији се језик зове *босански*, мада би тачније и прецизније било *бошњачки*, док Срби у Републици Српској, сасвим оправдано, језик зову својим именом. Истина је да Хрвати у Федерацији свој језик никада нису називали *босански* (*бошњачки*), већ искључиво *хрвајски*. Поред тога, имамо чудно објашњење и у званичним документима Босне и Херцеговине. Наиме, Бошњаци инсистирају да се језик зове *босански* (не *бошњачки*), а у Уставу Републике Српске стоји да се користе језици српског, бошњачког и хрватског народа.

У уџбеницима је приступ неуједначен, објашњења су различита и квалитетом и квантитетом. Заводова граматика каже: „језик припадника наше језичке заједнице” и тешко је рећи шта је то „наша језичка заједница”. Истовремено, у овом уџбенику, тј. у његовим последњим издањима, избегнуто је именовање језика који припадају јужнословенској језичкој групи. Тако налазимо објашњење: „Социолингвистички гледано, крај XIX и почетак XX века донели су појачане везе међу српским и хрватским писцима и јавним радницима, па тако и њиховим културама у целини, чиме се заједнички књижевни језик, којим се током већег дела XX века имао назив српскохрватски, одн. хрватскосрпски, богатио из разноврсних извора са целе територије на којој се говорило” (Станојчић, Поповић 2008: 20).

Клетов уџбеник каже да је термин *српскохрвајски* напуштен 1991. године и да су се Срби „вратили” термину *српски* језик, а да је код Хрвата „остао само назив хрватски”, а да се „назив бошњачки везује за Бошњаке”. Логосов уџбеник говори о језику Срба и Хрвата, те каже: „српски језик је полицентричан језик, тј. језик којим говоре различити народи и који има више стандардних варијаната”. Едукин уџбеник каже да „распадом Југославије” језике називају националним именом и прецизно истиче: „код Срба се језик није променио, док су у осталим учињене различите интервенције како би се они што више разликовали до српског”¹⁵.

Вреди поменути и мишљење А. Милановића, који не помиње као засебне језике ни бошњачки ни црногорски: „Српски језик, као и сви словенски језици, развио се из *јрасловенског језика*, који је такође хипотетичан. Сеобама из прапостојбине у три главна смера Словени су створили три

¹⁵ Све те интервенције су, углавном, на нивоу лексике и припадају категорији „козметичких”, а не суштинских интервенција. Можда бисмо овде наставнике могли упутити на књигу М. Ковачевића *Српски језик и српски језици* (Ковачевић 2003).

групе словенских језика: источнословенску (руски, белоруски и украјински), западнословенску (пољски, чешки, словачки, горњолужички, доњолужички) и јужнословенску (српски, хрватски, словеначки, бугарски, македонски и старословенски)” (Милановић 2004: 17).

И овде је основна карактеристика објашњења у уџбеницима неуједначеност, при чему мислимо да је најприхватљивије објашњење у уџбенику издавачке куће Едука. Детаљнија објашњења о називу језика (*српски/српскохрватски*) могу се видети у Табели 2.

Табела 2: *Српски (српскохрватски) језик у уџбеницима*

Завод	<i>Српски књижевни (сјандардни) језик</i> , као општи језик припадника наше језичке заједнице има два изговора – екавски и ијекавски, и заснован је на утврђеним фонетским, морфолошким, творбеним и синтаксичким обрасцима (20).
Клет	После 1991. године, српскохрватски је као термин за некадашњи заједнички језик престао да се употребљава. Срби су се вратили термину српски језик, код Хрвата је остао само назив хрватски, а назив бошњачки везује се за Бошњаке (2: 13). У Републици Србији, према Уставу, у службеној употреби су српски језик и ћирилично писмо. На подручјима Србије у којима живе припадници националних мањина у службеној употреби су, истовремено са српским језиком и писмом, језици и писма националних мањина (2: 46).
Логос	У другој половини 19. века књижевни језик Срба и Хрвата учвршћивао се радом књижевника, филолога, новинара, као и свакодневним говором школованих припадника оба народа. Тај језик је називан различитим именима – српскохрватски или српски, хрваткосрпски или хрватски. Због различитог историјског и културног развоја два народа, заједнички књижевни језик носио је одређена обележја којима се источна (српска) варијанта разликовала од западне (хрватске) (2: 19). Са становишта лингвистике (онако како граматика посматра језик) српски језик је полицентричан језик, тј. језик којим говоре различити народи и који има више стандардних варијаната (2: 34).
Едука	С распадом СФР Југославије, 1991. године, сваки народ почиње своју варијанту заједничког језика називати посебним националним именом – Срби српским, Хрвати хрватским, Бошњаци босанским (тачније би било: бошњачким), Црногорци црногорским – и израђивати га као инструмент сопствене националне културе. Притом, код Срба се језик није променио, док су у осталим учињене различите интервенције како би се они што више разликовали од српског. Ипак, иако су сви ти језици проглашени и признати за различите књижевне језике, они остају, са лингвистичког становишта, варијанте истог језика, будући да имају исту дијалекатску основу, исти (или готово исти) гласовни и граматички систем и заједничку основну лексику (2: 15).

Ћирилица и латиница у уџбеницима

О писмима српског језика доста је писано. Ћирилица је, нема сумње, прво и основно писмо српског језика, али је она стицајем различитих околности, нарочито после Другог светског рата, запостављена и маргинализована, свесно потискивана у јавној и службеној употреби. Тако је у другој половини двадесетог века ћирилица била потиснута на највећем делу српскохрватског простора. Суживот двају писама тако је значио фаворизовање латинице и склањање ћирилице. Тиме је српска култура претрпела велику штету и неправду.¹⁶

Објашњење у граматици Завода за уџбенике није јасно. Каже се да је у јавној употреби српски језик са ћириличним писмом, али недостаје објашњење о латиници. Клетов уџбеник каже да је „ћирилица прво и основно српско писмо”, али да се „служимо и латиницом”, Логосов уџбеник наводи да се у српском језику „употребљавају [...] два писма: ћирилица и латиница” и да је ћирилица основно писмо, тј. да има предност над латиницом. Овај уџбеник говори да Скупштина Србије одлучује о томе који ће језик и писмо бити у службеној употреби и да се то прописује Уставом. Мислимо да су ове информације мало неспретно изнете. У Едукином уџбенику налазимо тврдњу да имамо два писма и да је ћирилица обавезна у „службеној употреби (тј. у раду државних органа)”, док у „јавном језику (који обухвата школство, издаваштво, масовне медије, као и привредни, културни и политички живот) у употреби је и латиница”. Налазимо и објашњење да је ћирилица традиционално писмо и да се латиница користи код Срба од почетка „XX века, а нарочито од Другог светског рата”. Можемо рећи да однос ћирилице и латинице у уџбеницима није добро објашњен и да је приступ неуједначен, што се може видети у Табели 3.

¹⁶ У нашем Уставу (чл. 10) јасно стоји: „У Републици Србији у службеној употреби је српски језик и ћирилично писмо”. Забележени су и неуспешни покушаји законске регулативе, па се и даље ћирилица бори за елементарни опстанак и у образовној употреби.

Табела 3: *Ћирилица и латиница у уџбеницима*

Завод	Данас, у Републици Србији, као европској модерној вишенационалној заједници, у службеној, одн. јавној употреби је српски књижевни језик (екавског и ијекавског изговора), са ћириличним писмом, а службenu употребу и службени назив језика одређује Устав и прецизније – законски акти. Исто вреди и за писмо (графију). Такође, Уставом и законима осигурана је употреба и књижевних језика националних мањина (20).
Клет	Ћирилица је према Уставу Србије прво и основно српско писмо. Осим ћириличног, служимо се и латиничним писмом, али ћирилица има предност у службеној, јавној, просветној и културној делатности. Српска ћирилица је више пута реформисана, а свој данашњи облик добила је реформом Вука Стефановића Караџића. Вук се држао начела један глас – једно слово, те тако наша ћирилица има 30 слова (2: 33). И латинично писмо има 30 слова, али за ознаке <i>џ</i> , <i>љ</i> и <i>њ</i> двословне (<i>dž</i> , <i>lj</i> , <i>nj</i>) (2: 33).
Логос	Ћирилицу су крајем 9. или почетком 10. века саставили Ћирилови и Методијеви ученици. Она води порекло од свечаног грчког писма за велика штампана слова – унцијале. Свако слово ћирилице имало је своје име (име слова А читано је као „аз”, слово Б као „буки” итд.). Од имена њених првих слова састављен је назив азбука, који означава редослед слова у српској ћирилици. Азбуку је чинило 38 слова. Срби су у прво време напоре користили оба писма: и глагољицу и латиницу. Пошто су слова у глагољници била компликованија за писање него у ћирилици, глагољицу је с временом потиснула ћирилица. У 12. веку ћирилица је постала званично српско писмо. Данас су у Србији у званичној употреби два писма: ћирилица и латиница (1: 79). У српском језику употребљавају се два писма: ћирилица и латиница: Ћирилица је основно српско писмо. Званично, одредбом Устава, оно у Србији има предност над латиницом (2: 31). Крајем 19. и током 20. века, у време језичке заједнице Срба и Хрвата, многа дела српских писаца штампана су латиницом. Поред тога, дугогодишња употреба латинице у медијима, потребе савремене културе и развој нових информационах технологија учинили су да познавање и примена латинице у српском језику постане свакодневна употреба (2: 31).
Едука	Од XII века развија се српска ћирилица, различита од ћирилица којима су се записивали други словенски језици (1: 47). Српски језик се записује двама писмима – ћирилицом и латиницом. Ћирилица је по Уставу обавезна у службеној употреби (тј. у раду државних органа). У јавном језику (који обухвата школство, издаваштво, масовне медије, као и привредни, културни и политички живот) у употреби је и латиница. Ћирилица је традиционално српском писмо. Латиницом се Срби користе од почетка XX века, а нарочито од Другог светског рата (2: 22).

Бечки књижевни договор у уџбеницима

Бечки књижевни договор јесте догађај који се сматра, на неки начин, остварењем идеје илирског покрета. На том договору су били присутни, поред Вука и Даничића, петорица Хрвата (Иван Мажуранић, Димитрије Деметер, Иван Кукуљевић, Винко Пацел, Стјепан Пејаковић) и један Словенац (Франц Миклошич).¹⁷ Чињеница је да потписници нису били званични представници Срба и Хрвата, мада је ово било, на неки начин, верификовање и прихватање Вукових идеја и ставова. Цео текст договора би се могао свести на четири кратке тачке: 1. један народ треба да има једну књижевност, 2. један књижевни језик мора да изабере један дијалекат (изговор), 3. најбоље је изабрати ијекавски изговор за књижевни (јужно наречје), 4. може се писати и на другим дијалектима (изговорима), али правилно.

Заводова *Грамајника* каже да су илирци заједно са Вуком и Даничићем позвали српске и хрватске писце да пишу новим, вуковским типом књижевног језика, али не сведочи шта су прави закључци Бечког договора. Уџбеник издавачке куће Клет каже да је у Бечу договорено да „источнохерцеговачки дијалекат и ијекавски изговор буду основа за заједнички језик”, што је опет само део договора. У Логосовом уџбенику стоји да је реч о „неформалном састанку у Бечу, касније названом Бечки књижевни договор”, и да су „српски и хрватски интелектуалци закључили [...] да Срби и Хрвати треба да имају заједнички књижевни језик и правопис, будући да говоре једним језиком”. И ово је само део заједничког договора, без потпуног објашњења. У Едукином уџбенику се говори о „зближавању књижевних језика Срба и Хрвата”, а истина је да су Хрвати прихватили Вуков језички модел и тиме направили дисконтинуитет са тадашњом хрватском праксом и традицијом. Неупоредиво је прецизније и тачније тумачење које сусрећемо код А. Милановића: „У Бечу су се 1850. године представници српске и хрватске интелигенције сусрели на неформалном састанку, касније названом *Бечки књижевни дојовор*, и сложили око избора дијалекта за заједнички књижевни језик, као и око јединства правописа. Са српске стране овом састанку су присуствовали Вук Караџић и Ђуро Даничић” (Милановић 2004: 131). Сви консултовани уџбеници доносе информације о Бечком књижевном договору, а прецизније податке можемо видети у Табели 4.

¹⁷ Дотадашњи хрватски дијалекти, чакавски и кајкавски, потиснути су као дијалекти другог реда, а штокавски дијалекат је проглашен заједничким за Србе и Хрвате.

Табела 4: Бечки књижевни договор у уџбеницима

Завод	Књижевним договором у Бечу 1850. године, илирци Д. Деметер, И. Кукуљевић, И. Мажуранић и други, заједно са Вуком, Ђ. Даничићем и Ф. Миклошичем, позвали су српске и хрватске писце да пишу новим, вуковским типом књижевног језика (17).
Клет	У Бечу су се 1850. године састали Вук Караџић и његов следбеник и сарадник Ђура Даничић са представницима илирског покрета и дошло је до тзв. Бечког књижевног договора. Ту је договорено да источнохерцеговачки дијалекат и ијекавски изговор буду основа за заједнички језик. Тако ће се у појединим периодима овај језик међу Србима и Хрватима називати српскохрватски (хрватскосрпски), српски или хрватски (хрватски или српски) и сл. До прихватања екавског изговора шумадијско-војвођанског дијалекта као књижевног језика код Срба доћи ће тек 30 година после Вукове смрти (2: 12).
Логос	Године 1850, на једном неформалном састанку у Бечу, касније названом Бечки књижевни договор, српски и хрватски интелектуалци закључили су да Срби и Хрвати треба да имају заједнички књижевни језик и правопис, будући да говоре једним језиком. За основу заједничког књижевног језика Срба и Хрвата изабрани су штокавско наречје, источнохерцеговачки дијалекат и ијекавски изговор (2: 19).
Едука	Зближавању књижевних језика Срба и Хрвата допринео је Бечки књижевни договор, који су 1850. године потписали са српске стране Вук и Ђура Даничић, а са хрватске стране један број Гајевих присталица (2: 13).

Новосадски књижевни договор у уџбеницима

Новосадски књижевни договор је покушај да се нормативно усагласи заједнички књижевни језик у бившим истојезичним републикама. Потписници договора су били најпознатији српски и хрватски писци и лингвисти, али је тамо било и представника из Босне и Херцеговине и Црне Горе. Истина, тада није било заговорника посебног језика, нити неке варијанте у ове две републике. Видан резултат тога договора је израда заједничког правописа (*Правойис срѣскохрвајскоја књижевној језика*) и почетак израде заједничког речника (*Речник срѣскохрвајскоја књижевној језика*).

У *Грамаиџици* Завода за уџбеника уопште се не помиње Новосадски књижевни договор, нема помињања ни резултата тога договора, тј. заједничког правописа и заједничког речника. Одељак *Срѣски књижевни језик у XIX и XX веку* сведен је на једну страну уџбеничког текста (19–20). Уџбеник издавачке куће Клет наводи да је после договора у Новом Саду „званично усвојен *Правойис срѣскохрвајскоја књижевној језика* Матице српске

и Матице хрватске, који ће важити до деведесетих година XX века”, али нема других информација. Логосов уџбеник наводи како су се у Новом Саду „најзначајнији српски и хрватски писци договорили [...] да израде заједнички речник и правопис”, што је озбиљна материјална грешка. Наиме, тачно је да су најзначајнији српски и хрватски писци били учесници договора, али је посао око израде правописа и речника био задатак за језичке стручњаке, учеснике тога договора. Прецизније је објашњење у уџбенику Едуке, у коме стоји да је „најозбиљнији покушај да се развитак заједничког књижевног језика усклади” учињен Новосадским књижевним договором, 1954. године, који су потписали „најпознатији српски и хрватски писци и лингвисти”. Овде сусрећемо и податак да је после овог договора „усклађен” *Правойис* и „покренута” израда заједничког *Речника*. Детаљнија објашњења о Новосадском књижевном договору могу се видети у Табели 5.

Табела 5: Новосадски књижевни договор у уџбеницима

Завод	-----
Клет	После Новосадског договора 1954. званично је усвојен <i>Правойис српскохрватској књижевној језика</i> Матице српске и Матице хрватске, који ће важити до деведесетих година XX века (2: 12–13).
Логос	Године 1954. у Новом Саду најзначајнији српски и хрватски писци договорили су се да израде заједнички речник и правопис. Тај историјски догађај назван је Новосадски договор. Шест година касније, 1960. године, објављен је <i>Правойис српскохрватској (хрватскохрватској) књижевној језика</i> , који је прописивао равноправну употребу екавског и ијекавског изговора и оба писма – ћирилице и латинице (2: 20).
Едука	Најозбиљнији покушај да се развитак заједничког књижевног језика усклади на обе стране учињен је Новосадским договором, 1954. године, који су потписали најпознатији српски и хрватски писци и лингвисти. Као резултат тог договора усклађен је правопис и покренута израда речника српскохрватског одн. хрватскохрватског књижевног језика, који су радиле Матица српска и Матица хрватска. Хрватска страна је, међутим, убрзо иступила од заједничког књижевног језика. Матица српска је довршила <i>Речник српскохрватској књижевној језика</i> (у шест томова) (2: 14).

Закључак

1. После недовољног знања стеченог у основној школи, наши средњошколци неке важне идентитетске категорије могу стећи и у првом и у другом разреду средње школе. Постојећи Наставни програм нас на то упућује.

2. Увидом у уџбенике из српског језика у прве две године средње школе долазимо до закључака који брину. Неки од истраживаних појмова (*јужнословенски језици*, *Новосадски књижевни дојвор*) не налазе се у свим нашим уџбеницима за прва два разреда средње школе.
3. Посебно брине неуједначен приступ у уџбеницима. Наиме, тешко бисмо могли говорити о сличности у објашњењу истраживаних појмова, јер су разлике видљивије од сличности. Разлика је очигледна и у квантитету и у квалитету.
4. Неспорно је да су аутори, из нама непознатих разлога, избегли да ученицима понуде неколико основних појмова важних за језички и културни идентитет. Такав приступ уџбеничкој литератури не можемо разумети, нити објаснити. Посебно брине што су нека од понуђених објашњења „спорна”.
5. Задатак прилога није да куди уџбенике, већ да укаже на постојеће пропусте, с надом да се ово може поправити. Верујемо да је то обавеза и аутора и издавача у наредним издањима ових уџбеника.
6. Оправдано је да аутори уџбеника имају слободу у приступу, али та слобода мора имати ограничења. Важни идентитетски појмови морају имати место у уџбеницима и морају имати ваљана објашњења. То не сме бити спорно.
7. Држимо да ће садашњи и будући средњошколци брзо одрасти и да би добро било да им кажемо истину. То је наша морална, васпитна, али и образовна обавеза.

Уџбеници

Станојчић, Поповић (2008): Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамајшика српској језика за ђимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.

Ломпар (2012): Весна Ломпар, *Грамајшика – Српски језик и књижевност за ђрви разред ђимназија и средњих сђручних школа*, Београд: Клет.

Ломпар, Антић (2014): Весна Ломпар, Александра Антић, *Грамајшика – Српски језик и књижевност за друји разред ђимназија и средњих сђручних школа*, Београд: Клет.

Кликовац, Николић (2014): Душка Кликовац, Љиљана Николић, *Српски језик за ђрви разред ђимназија и средњих сђручних школа*, Београд: Едука.

Кликовац, Николић (2014): Душка Кликовац, Љиљана Николић, *Српски језик за друји разред ђимназија и средњих сђручних школа*, Београд: Едука.

Кецман и др. (2013): Виолета Кецман, Јадранка Милошевић, Драгана Ђећез Иљукић, *Грамајшика српској језика за ђрви разред ђимназија и средњих сђручних школа*, Београд: Логос.

Савовић и др. (2016): Слађана Савовић, Драгана Ђећез Иљукић, Виолета Кеџман, *Грамаџика српској језика за групи разред гимназија и средњих стручних школа*, Београд: Логос.

Литература

Брборић (2015): Вељко Брборић, Језички и национални идентитет у основној школи, *Узданица*, XII/1, Јагодина, 147–156.

Брборић (2017): Вељко Брборић, Место и улога српског језика као наставног предмета у образовном систему, у: *Српски језик и ћирилица данас* (ур. М. Ковачевић и А. Вранеш), Андрићград: Андрићев институт, 73–90.

Драгићевић (2015): Рајна Драгићевић, Нека питања организације наставе српског језика као важан фактор очувања идентитета српског језика и културе, *Узданица*, XII/1, Јагодина, 117–129.

Ковачевић (2003): Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ковачевић (2015): Милош Ковачевић, Српска политичка припомоћ промоцији тзв. 'босанског' језика, *Узданица*, XII/1, Јагодина, 63–76.

Милановић (2004): Александар Милановић, *Крајња историја српској књижевној језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Статус (2021): *Стајтус српској језика и књижевности у образовном систему*, Зборник радова са прве интеркатедарске србистичке конференције одржане у НОКЦ „Вук Караџић” у Тршићу, 19–21. јун 2020, Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања.

Veljko Ž. Brborić

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of Serbian Language and South Slavic Languages

THE WAY SOME IDENTITY CONCEPTS ARE REPRESENTED IN SERBIAN LANGUAGE TEXTBOOKS FOR SECONDARY SCHOOL

Summary: The paper deals with some notions regarding national identity as represented in secondary school textbooks in Serbia. These are very important notions and they need to be well explained. The analysis took into account the following textbooks: *Serbian Grammar for Highschools and Secondary Schools*, published by Zavod za udžbenike, as well as textbooks for first and second grade of secondary schools published by Klett, Logos and Eduka. The textbooks were compared based on how the notions are represented.

Keywords: Serbian language, identity, identity concepts, textbooks, secondary school.

ПОЗИЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У АТЛАСУ ПСЕУДОМИТОЛОГИЈЕ СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ

У раду се анализирају Басарине поставке о српском језику изнете у књизи *Атлас псеудомитологије* (2018) и констатује се да су оне сасвим произвољне, идеолошки искривљене, изнете без увида у релевантну литературу и најчешће потпуно погрешне. Већина Басариних поставки односи се на ток и резултате Вукове књижевнојезичке реформе, који се вреднују без анализе.

Кључне речи: Светислав Басара, аутошовинизам, Вукова реформа књижевног језика, Вукова реформа ћирилице.

0. Светислав Басара се преоријентацијом са књижевности на публицистику нашао на простору стварања тематски, стилски и жанровски недовољно профилисаних књига, међу које спада и *Атлас псеудомитологије* (2018). Књига се пре три године појавила у неубичајено великом тиражу од чак 10.000 примерака, и пратила је такође неубичајено велика реклама издавача за обимом невелико дело од стотинак страна малог формата и мале цене. Издавачи књиге су Службени гласник, угледна издавачка кућа са повлашћеном државном позицијом, и Институт за јавну политику из Београда, за који се на сајту каже да „osnovan je kako bi se sinergijom znanja i stavovaiskusnih stručnjaka i javnih aktivista formulisala nova nacionalna, regionalna međunarodna politika post-jugoslovenskog prostora. Promocijom javnog dijaloga i konstruktivnih rešenja IJP namerava da doprinese naporima država Zapadnog Balkana da postanu ravnopravni, pouzdani i progresivni partneri u evropskim integracijama i međusobnim odnosima”.

Корице књиге симболизују и вероватно централну тему књиге, а на њима је дата фото-монтажа на којој је Монализином телу додат Вуков портрет са брковима и фесом. Карикирани портрет централне личности српске историје у 19. веку, када се модерна српска култура суштински

профилисала, сугерише читаоцу и пре отварања књиге да је управо Вук Караџић главни протагонист модернога српског митоманства.

Чудновата структура дела без штампаног садржаја, на чијем се почетку налази полемика са историчарем Радошем Љушићем, а потом се теме нејасно гранају у различитим смеровима, допринела је да је књига, упркос громопуцателној реклами на истакнутим местима књижара, углавном прошла испод радара српске јавности, а нарочито испод радара наше лингвистике.

1. Басарино полазиште у књизи је *радикалан аутошовинизам*, који се од првих страна надаље кроз књигу непрекидно наглашава, а испољава се у различитим формама и напада при томе сва суштинска идентитетска српска обележја. По већ препознатљивим матрицама, очекивано је да су на удару највише „*nesuvisle teorije i (nepostojeće) prakse svetosavlja*” (90), односно „*kriptofašizam slovensko-pravoslavnog 'stila*” (90). Да не би било никакве дилеме око временске ограничености ове верске појаве настале у средњем веку, Басара аутошовинистички прецизно, додуше стереотипно, повезује суштину светосавског православља и са новијом српском историјом: „*Svetosavlje u suštini jedva da ima veze s pravoslavnim hrišćanstvom, ono je primitivna politička doktrina koja će poslužiti kao ideološka osnova za profašističke pokrete koji su u Srbiji uoči Drugog svetskog rata nicali kao rečurke posle kiše*” (91–92). Будући, дакле, да у „*Srbiji se sve događa isključivo na silu*” (3) и да све има континуитет, очекивано је стога, на пример, и „*masovno etničko čišćenje albanskog stanovništva*” (14). Сваки против Срба изнет став у књизи непотребно се понавља и варира много пута, а нарочито онај да је Србима већ урођено монструозно зверство и жеља за злочиначким крвопролићем, који произлазе из „*stanovišta srpske historiografije krvi i tla – koja je u Srbe duboko usadila naopaku veru da se sve značajno i veliko postiže isključivo nasiljem i krvoprolićem*” (73). Зато је, на пример, и Милошевић због Косова „*ne bi li ga na silu zadržao u Srbiji – zaratio s pola sveta i pred očima silesije satelita, televizija i čitave svetske javnosti – pokušao da ga masovnim proterivanjima stanovništva očisti od Albanaca*” (40). Отуда је, по Басарином мишљењу, оправданом бомбардовању НАТО снага претходила „*serija srpskih nepočinstava po ratištima širom Jugoslavije*” (48). И зато: „*Novija srpska istorija, pomislih, nije ništa drugo do stogodišnji rat protiv realnosti, u pogledu fanatizma umnogome nalik verskom*” (51).

Будући да још увек почивају у митоманском полумраку, Басара Србима одриче статус историјске нације, позивајући се на мишљење ауторитета Латинке Перовић да су „*srpske – kako ih Latinka Perović naziva – dominantne elite uvek pronalazile način – po pravilu nasilan – da srpski narod spreče da se iz mitomanskog polumraka uzdigne u visine istorijske nacije i da postane zajednica slobodnih ljudi, a ne srpskih višćelijskih organizama*” (20–21). Српска

историја, као историја искључиво насиља, ипак има и ретке часове без присила и терора, а те часове донели су Србима само југословенски комунисти: „Da, dobro se sećam da – osim možda u početku i u krajnje retkim slučajevima – za vreme komunizma nije bilo nikakvog prisiljavanja Srba da se odreknu srpske tradicije i 'svega što je srpsko' – sami su se Srbi masovno, radosno i plebiscitarno odricali od srpstva” (35). Радосно одрицање од сопственог идентитета и сопствене традиције, као јединствена појава новије историје, нимало не чуди Басару, па се том масовном веселом феномену више не враћа у својој књизи, а читаоце оставља у дилеми да ли је то заиста ишло без присиљавања. Могуће је да документована масовна послератна стрељања и хапшења по Србији, као и деценије политичког (комунистичког и социјалистичког) терора, Басара – вероватно под утицајем Латинке Перовић – не рачуна под присилу.

Данас, иако нису историјска нација, Срби јесу друштво које има елиту, али је у питању „mitomansko-megalomanska elita” (41). Однос Срба и српске елите је необичан: Срби „su valjda jedini u Evropi koji – umesto da ga ćuraju – u svom vrtu navodnjavaju, neguju i zalivaju korov, i koji – umesto da rade na afirmaciji visoke kulture – budalaštine i greške proglašavaju vrhuncem srpske duhovnosti” (21). У складу са наведеним, у делу *Айлас њсеудомитолоије* Басара наводи све „будалаштине и грешке” које други („митоманско-мегаломанска елита”) „проглашавају врхунцем српске духовности”. У ову категорију сврстана су заправо сва српска идентитетска обележја, почев од светосавља, преко обичаја, све до српског језика. Иако би читалац то очекивао, Басара нигде у књизи не каже шта заправо јесу „врхунци српске духовности”, јер за Басару их заправо очигледно и – нема.

2. У Басариним описима историје и садашњости српског језика, као вероватно централног идентитетског критеријума (судећи бар према Вуковом и вуковском моделу), никаквога научног метода нема, баш као ни при анализи српског друштва. Чињенице Басара нити наводи нити су му потребне, што и сам признаје, позивајући се додуше само на своју романескну праксу: „Тачно је да сам potpuno proizvoljno, oslanjajući se isključivo na imaginaciju – nipošto na dokumente, na koje ne dajem ni pet para [истакао А. М.] – u romanu opisao neke (krajnje fantastične) prizore etničkog čišćenja” (23).¹ На документе и научне чињенице ни у књизи *Айлас њсеудомитолоије*, која није књижевног садржаја, Басара такође не даје ни пет пара. Будући да не полази од било каквих докумената, а не полази ни од релевантне литературе о материји о којој не зна много или не зна ништа, логично је да код Басаре нема ни анализа, већ само унапред тенденциозно донетих

¹ Као опозицију овом имажинативном чишћењу Басара наводи „skorašnje etničko čišćenje koje su Srbi (ne svi, naravno) – mimo svake pameti – sprovodili u Bosni i na Kosovu takoreći juče” (23).

закључака са задатом тезом о којој ћемо више у закључку. На пример, када Басара поставља питање да ли је у време Вукове реформе неписменост заиста била „свеопшта”, смештајући и тај податак у категорију митологизације у оквирима српске науке, читалац његове књиге очекује позивање на неке податке, документа, анализе које показују или наговештавају супротно. Нарочито ако се узме у обзир да података о тадашњем стању писмености има много и да су општепознати.

Уместо података, Басара се у свом незнању позива на познату културну и научну мистификацију, а неки би чак рекли и фалсификат, тврдећи да је Венцловић написао „fascinantni ciklus pesama *Crni bivo u srcu*”, и то – веровали или не – „pisanom fonetskom azbukom možda fonetskiјom i bolјom od *Vukove*” (62). Чак и уколико оставимо по страни чињеницу да Венцловић никада није написао циклус песама *Црни биво у срцу*, што знају и средњошколци, намеће нам се неодољив утисак да је Басара у Павићевом издању видео веран графичко-ортографски одраз Венцловићевих рукописа, за шта студенти падају и испит из средњовековне књижевности и испит из историје српског књижевног језика.

Потом следе потпуно неутемељене тврдње да „procentat pismenosti међу takozvanim Srbima Prečanima verovatno je bio istovetan procentu pismenosti ako ne baš међу Nemcima, a ono sigurno међу Mađarima” (63). Без било каквог увида у структуру аустроугарског школског система, у коме мађарски језик јесте а српски није био прописан, овакве судове лако је износити. Увиђајући, уосталом, да је податке мучно тражити по библиотекама и књигама у њима, Басара, да би скратио себи овакве муке ума, елитистички и лаконски поставља реторичко питање које нико сем њега није јавно ни поставио у историји цивилизације: „Kakve, konačno, ima veze visina duhovnih potencijala nekog jezika s masovnoшću pismenosti?” (63).

Нажалост, када за некаквим подацима и посегне, Басара не уме да их пренесе, као у ситуацији када пореди Венцловићев и Вуков писани опус: „Nije, zapravo, bilo ničег stvarno revolucionarnog, pa čak ni novog, u njegovoj [Вуковој – прим. А. М.] azbuci i njegovoj borbi za narodni jezik. Čitavih sto godina pre njega, Gavril Stefanović Venclović piše – i to mnogo јasnije nego Vuk – na narodnom jeziku, iz čije je azbuke poizbacio, prema njegovom mišljenju, suvišna slovenska pismena, a uneo slova *ч, h i ђ*” (66). И због овакве реченице, у којој се временски погрешно лоцирају Венцловићева дела, и у којој се потом грешком наводи традиционална старословенска и црквенословенска графема <ч> место нове графеме <ц> – требало би Басара да зна – барем из два разлога падају прво бруцоши испит из старословенског језика, а потом и старији студенти испит из историје српског књижевног језика. Ово је књига препуна тешких материјалних грешака и сасвим промашених, неутемељених тумачења.

3. Басарини покушаји да српске књижевнојезичке процесе с почетка 19. века повеже са идеолошким процесима пролазе још горе од паралела Венцловић – Вук. Судаћи о појави „populizma i političkog nasilja u Srba”, Басара за генезу ових појава у 19. веку оптужује Милоша Обреновића и Вука Караџића, „jer se može osnovano pretpostaviti da Karađorđe ne bi potpomagaо Vukovu jezičku reformu (i politiku), iz koje se, nakon mnogih pseudomorfoza, ispilila 'jogurt revolucija' i vladavina Slobodana Miloševića” (13). На основу чега се може „основано претпоставити” да Карађорђе не би подржао Вукову реформу – то Басара не објашњава, али је неспорно да су све његове симпатије у књизи на страни бечког двора, а нити једна на страни српских устаника. Из те перспективе, а сасвим на хоризонту очекивања жељеног парадигматског читаоца који је уживалац европских фондова, предобра Аустроугарска је „za ono vreme, bila solidna, možda i najsolidnija evropska država, nadnacionalna monarhija koja je priznavala izvestan stepen kulturne, pa i teritorijalne autonomije svim priznatim narodima” (59), у којој су се незахвални Срби „u dodiru sa razvijenijom kulturom prosvetili, obučili se vojnoj i svim drugim veštinama, osnovali škole, počeli da pohađaju univerzitete, da dobijaju plemićke titule, da stvaraju solidnu književnost i likovnu umetnost” (73).² Басара, додуше, не пише ништа о српским верским слободама, о процесима покатоличавања и унијаћења православаца, о судбини Ђорђа Бранковића који спада међу Србе који су „почели да добијају племићке титуле” и о томе када и како су Срби добили и школе и штампарије – јер о томе ништа или не зна или не жели да изнесе.

Покушавајући да створи некакву идеолошку платформу за своје насумично изнесене судове, Басара неретко упада у контрадикторности. Иако је Аустроугарску описао као беспрекорну, просвећену и демократску државу која је гарантовала сва културна права свим народима, па и словенским, све се у тренутку из корена мења када из Басаре проговори позната мржња према Вуку и резултатима његове реформе: „Da li je to jezička i ortografska reforma, ili subverzija (smišljena u Beču) da se srpski narod pogruzi u tamu neznanja, da ga pretvori u beslovesno pleme koje u zimskim noćima, pored vatre, uz gusle, zapeva o podvizima junaka iz mitske prošlosti” (79). Откуда сада „субверзије” према једном словенском православном народу у тако дивној држави, у којој је до тада од 1690. године надаље само просперирао? На другом месту у књизи бечко деловање чак није одређено као „субверзија” већ као „стварна завера бечког двора”, у којој добровољно учествује и Вук Караџић, за разлику од Доситеја Обрадовића:

² Наспрам овакве просвећене и толерантне државе у Басариним сагледавањима стоји сплеткарењу и рушењу свега европски просперитетног склона Русија: „Slovenski narodi koji su – sabrani svi zajedno – bili većina u Monarhiji, u to vreme su počeli masovno da prihvataju ideje panslavizma koje su dolazile s teritorije zakletog austrijskog neprijatelja, Rusije” (59).

Istorijska je ironija da je rodonačelnik mitološkog, (pret)kulturnog obrasca, čije je kobne manjkavosti – doduše tek pod starost – sagledao i Slobodan Jovanović, Vuk Karadžić, imao priliku da se o svemu tome obavesti iz prve ruke, od Getea i drugih velikih nemačkih duhova, kao što je još veća istorijska ironija da su srpski istorici – inače veoma skloni otkrivanju izmišljenih zavera – propustili da primete (ili su приметили, па прецутали) да су Вукова jezička reforma i njene dramatične posledice plod stvarne zavere bečkog Dvora.³ Ali to je tema za neko drugo poglavlje. Zasad treba pomenuti da je i Vuk imao alternativu, Dositeja, ličnost kojoj je bilo jasno da u svetu u kojem se istorija zahuktava i koji postaje sve komplikovaniji, nećemo daleko dogurati udaranjem u plemenske tam-tamove i sanjarijama o izmišljenom sjaju srednjovekovnog carstva (21).

Басара нигде не тумачи контрадикторност у коју је упао, као што нигде не објашњава ни Вукове мотиве за учешће у бечкој „стварној завери”. Нарочито је занимљиво да Басара нигде не анализира ни концепцијске књижевнојезичке разлике између Доситеја и Вука, иако се на њих позива. У чему је Доситеј концепцијски Вуку био „алтернатива”? Најблаже речено, неочекиван је и Басарин суд да Доситеј не утиче на српско национално буђење (упркос, на пример, његовој песми „Востани, Србије!”), а још неочекиванији његов суд о Вуковим „сањаријама о измишљеном сјају средњовековног царства”, о којем Вук нити је писао нити је размишљао. Уосталом, протеривање црквенословенизама из стандардног језика, за којим је Вук посегнуо од 1818. године, пре је удаљавало актуелну српску културу од средњовековне но што их је приближавало. Басара ни овде, као ни током читаве публицистичке каријере, уопште не мари за чињенице следећи своје идеолошке поставке, и зато лако упада у неистине.

4. Потпуно су у Басариним сагледавањима искривљени и славистички темељи Вукове реформе. Басара је додуше добацио само до Вуковог добро познатог односа са Копитарем, у чије тумачење не уноси ништа ново у односу на општепознате податке и општеприхваћена тумачења:

U Kopitarevom projektu verovatno nije bilo zle namere; on je budućnost Slovena, sledstveno i Srba, video u katolicizmu i carskoj Austriji. Isto je tako pogrešno i Vuku – a teorijama zavere skloni autori to često čine – pripisivati bilo kakve zle namere. Vuk je verovatno proziraо Kopitareve krajnje namere, ali je – zaslepljen lukavstvom seljačkog uma i svojim skučenim obrazovanjem – поверовао да ће ствар преокренути на 'polzu naroda' (60).

³ Индикативно је да именицу *двор* у синтагми *дечки двор* Басара, мимо сваког правописног одређења, пише великим словом.

Морамо се дивити храбрости коју управо Басара показује оптужујући Вука за „скучено образовање”, али истовремено морамо и приметити ауторово константно непознавање српске историје, као када Копитара именује творцем много старијих идеја о покатоличавању и унијаћењу Срба.⁴

О каквом Басарином филолошком и лингвистичком незнању се ради, сведоче примери који би шокирали сваког друцоша србистике. Кренимо редом, бирајући само најочигледније омашке. Басара не зна основу српске језичке ситуације почетком 19. века: „U ono vreme, u prvoj četvrti XIX veka, u opticaју je bilo nekoliko mogućih srpskih jezika, a Srbi su – pod Vukovim (i austrijskim, kako smo pokazali) pritiskom – odabrali najgori” (85). Већ су средњошколци у првом разреду утврдили да су на улазу у 19. век Срби могли бирати само између два идиома, а не „неколико”: то су били само посрбљени славеносрпски (доситејевски) и српски народни језик. Рускословенски језик већ је остао везан само за српску цркву и нико више није с њим рачунао као са могућим језиком световне српске културе.

Даље, Басара тврди да је Вук изостављањем графема <я>, <ю> и <щ>, упркос томе што српски језик „naprosto врви od dvoglasa *ja, ju i št*” (67), утицао на судбину српске ћирилице и „doprineo njenom docnijem potiskivanju i priklanjanju velikog broja današnjih Srba latinici” (67). Читајући наведено, сваки друцош би се запитао шта је са осталим графемама које су овде морале бити на списку, а нису само зато што за њих Басари нико није рекао, а није добро прочитао ни литературу. Наиме, зар српски језик, на пример, „напросто” не „врви” и од „двогласа” *је*, односно од слова <е>? Такође, сваки друцош би се запитао и зашто су и како ове графијско-ортографске измене ћирилице касније, и то више од столећа касније, приклониле велики број Срба данашњој латиници, јер то заиста измиче логичкој обради, свакијој осим Басариној.

Басарин приступ темама из историје српског језика површан је чак и за критеријуме уредника данашњих српских таблоида. Тако он сасвим погрешно интерпретира и Вукове ставове „u pamfletu *Srbi svi i svuda*, tom programskom tekstu srpskog nacionalizma, začetku militarizacije srpske književnosti i pretvaranju srpskog jezika u oružje teritorijalne ekspanzije” (69). Судећи о тексту, очито, само према његовом наслову, Басара опет демонстрира своје незнање, јер Вук не износи никакав нови програм, већ само још једанпут понавља једнодушан став тадашње целокупне славистике да су сви штокавци Срби, став који је и сâм износио од 1814. па све до 1849. године, када је овај текст објавио.

⁴ „Kao odgovor na to pitanje, Jerneju Kopitaru je – pod snažnim uticajem De Mestra – na um pala zamisao da se problem može rešiti tako što će se Srbi pokatoliciti ili bar privoleti na uniju s Vatikanom” (60).

5. Басара, очекивано према свему досад изнетом, нема лепе речи чак ни за српски народни језик. Опет се опсесивно позивајући на „пет пара” (као и у случају потребе анализирања докумената), Басара упада у нову контрадикторност, која очито није само последица лошег стила писања:

Ali narodni jezik koji je Vuk ponudio kao alternativu isto tako nije vredeo ni pet para. Nesporno je da je narodni jezik trebalo da posluži kao osnova za stvaranje srpskog književnog jezika, ali Vuk je taj jezik, onakav kakav je bio, takoreći silom nametnuo kao standard, što je – kada je taj standard posle mnoštva peripetija prihvaćen kao dogma – za jedan dug period osakatilo i unakazilo ne samo srpsku duhovnost nego i stvarnost (70).

Ако, наиме, народни језик „није вредео ни пет пара”, зашто је неспорно да је требало да послужи као основа за стварање књижевног/стандардног језика? Да у питању нема ничег дубљег од Басариног незнања потврдиће нови цитат, у којем публициста констатује како „mnogo veću štetu napravilo je uprošćavanje gramatike i posledično gubljenje složenih glagolskih oblika, koji se, za razliku od reči – kad jednom umru – ne mogu ponovo oživeti, a najveću, verovatno i nepopravljivu štetu, nanela je apsolutizacija jednog primitivnog, populističkog pogleda na svet” (70). Губљење сложених глаголских облика??? Који су то сложени облици? Очигледно је да је нешто око неких глаголских облика Басара негде начуо, али није баш добро записао. Како је лако данас бити публициста!

То како је лако данас писати публицистику и наћи угледне издаваче за таква писанија показује и пример „анализе” имена „Todosija Marićevića, koji se zvaо Teodosije, ali koga su – zbog opštepoznate sklonosti Srba da sve *strano*, pa i imena, izvitopere i prilagode svom mentalitetu i svojoj fonetici – zvali Todosije” (29). Ох, злог ли српског народа, ужасног ли народног језика! Срби су чак, за разлику од других народа, вршили фонетску адаптацију речи страног порекла! Недопустиво и примитивно! Много је чак и ако је у питању Басарин хумор јер је тај хумор злонамеран и заснован на мржњи.

Зато Срби, по Басарином мишљењу, нису ни заслужили бољег реформатора од Вука. У мржњи према Вуку Басара не бира савезнике, чак ни ако стижу из редова представника „политичких доктрина које ће послужити као идеолошка основа за профашистичке покрете”, попут митрополита Стратимировића. Недоследност у ставовима и иначе не брине много Басару: „Na namerno sakaćenje i pretumbavanje azbuke kojom su napisane Biblija i svetootačke knjige Stratimirović je morao gledati kao na svetogrđe. I imao je dobrih razloga za to” (71). Вук, наравно, уопште није реформисао црквену ћирилицу, а Стратимировић је светогрђе видео у нечем другом, а не у

реформи грађанске ћирилице за коју нимало није марио. Али Басара ни за то не даје „пет пара“.

Басарин фокус, међутим, није на самоме Вуку, већ на резултату Вукове реформе, српскоме стандардном језику. А напад понегде мења перспективу, која престаје бити уско граматичка и постаје шира, културолошка: „Umesto da vojvođanski Srbi – kada je za to kucnuo čas – prosvete Srbe iz Srbije, potonji su – posle serije pogrešnih odluka i prihvatanja Vukove reforme – ponovo, iako ne do kraja uspešno, ponovo orijentalizovali prečanske Srbe i ponovo su se – svi skupa – okrenuli tamnom vilajetu koji su već jednom bili napustili” (74). Српском културном заостајању, дакле, узрок је језик који је био „примитиван” и „конфузан”: „Bilo je logično da iz usvajanja, standardizacije i apsolutizacije Vukovog primitivnog i konfuznog jezika i posledične apsolutizacije naroda koji njime govori, proizađu hajdučki avanturizam, nepromišljenost, konfuzija i vladavina samosvesnog, ali i samorazarajućeg primitivizma” (75).

Језик српски, по Басарином мишљењу, ипак се некако (не објашњава се како) опоравио од погубног Вуковог утицаја, а аутор чак уочава и директне корелације између „војвођанског” доситејевског славеносрпског с једне и данашњег језика с друге стране, не позивајући се додуше ни на једну међусобну сличност: „Jezik se, na sreću, s vremenom oporavio, tako da je danas možda i manje milozvučan, ali u svemu ostalom približno onakav kakav bi bio da je u XIX veku postignut kompromis o 'srednjem slogu” (85). То што у српскоме стандардном језику данас готово уопште нема лексичких славенизама ни трагова црквенословенске и немачке синтаксе, што би били најбољи (ако не и једини) докази наведеног књижевнојезичког континуума, па отуда овај суд потпуно губи на истинитости – Басару уопште не брине, јер је њему најмање стало до истине, а највише до идеолошког деловања на читаоца.

6. Читаоцима овога текста морамо скренути посебну пажњу и на Басарине „теоријске доприносе” српској графици и ортографији који проишле из његових тумачења која смо анализирали. Без икакве компетенције судећи о резултатима Вукове реформе ћирилице, Басара увиђа и истиче њене суштинске ограничености, којих „вуковци” дуго нису били свесни:

Konačno, da li je fonetika srpskog jezika tako 'savršeno' jednostavna, da li se baš svi glasovi koji u njoj postoje mogu ugurati u trideset Vukovih slova? Daleko od toga! Od insistiranja na toj besmislici odustali su i najzagriženiji današnji vukovci. Skretati, recimo, pažnju na to da je *e* – za koje je Vuk, naoko razložno, odredio jedan znak – u reči *lepo* jedan, u reči *gle* drugi, a u reči *nedelja* treći glas, danas izgleda kao basnoslovno cepidlačenje, ali se u tom odsustvu jezičkog sluha krije opasno slepilo za nijanse i fine i još opasnija duhovna lenjost (67).

Басара је овде на трагу револуционарног писма у којем би постојала посебна графема за сваки алофон у српском језику. Како је ово несумњиво апсолутна новина у светској лингвистици, идеја која до сада никоме није пала на памет па такво писмо још увек нема никакво термилошко одређење, могли бисмо га у част аутора назвати *басариницом* (аналогijом према терминима *ћирилица*, *јајевица* или *вуковица*), а на Басари је још само да нама који показујемо „одсуство језичког слуха” и „опасно слепило за нијансе и финесе и још опаснију духовну лењост” утврди бесконачан инвентар нових ћириличких или латиничних графема (како реформатор одлучи), те да нађе графijска решења за сваку од њих. Нека крене, саветујемо ми слепи и лењи, од свих графijских иновација за алофоне фонеме /e/, демонстрирајући сву суптилност при разграничењима нијанси, од чега је овај револуционарни теоријски допринос графiji и отпочео, па нека иде даље редом.

А колико је Басара овде супериоран у односу на слепог и лењог Вука, као и на безначајне Вукове следбенике у реформи попут Ђуре Даничића, још једном се показује следећим цитатом, у којем – додуше – ама баш ништа није тачно, али аутору звучи јако убедљиво и надмоћно:

Vuk, kao što rekosmo, za zvukovne (a i ostale) finese nije mario, samo se tako može protumačiti činjenica dostojna nekog komada apsurdna da reformator i tvorac 'najsavršenijeg pisma na svetu' dugo nije znao da u jeziku koji reformiše postoje glasovi *h* i *f*, koje je naknadno uneo. Tek nakon intervencije austrijskih lektora i mentora, kažu zli jezici (68).

Опет се показује да Басара Вукова дела из 1814. и 1818. или није читао или није могао да разуме, али му иронично увођење „злих језика” омогућава да позивањем на скривене „ауторитете” недовољно упућеном читаоцу замаже очи. О разумевању Соларићевих, Мркаљевих и Миловановљевих дела у којима се говори баш о судбини гласова *x* и *џ*, а са којима је Вук био одлично упознат, да и не говоримо, јер ни за њих (закључујемо аналошки) Басара не би дао ни „пет пара”. То га, наравно, не мора спречити да ипак реформише српско писмо и демонстрира супериорну суптилност у односу на Вука.

7. Басара је, у добро познатом маниру на који смо се током година навикли, уз своју књигу унапред припремио и реаговање на негативне критике. А потенцијални критичари из те перспективе заправо су углавном претенденти на место у Српској академији наука и уметности: „Aspiranti na status srpskih besmrtnika, међу њима је и Лјушић – и то ми је рекао зли језик – сами себи задају радну обавезу да јавно и на сав глас наричу над жалосном судбином српства, опаданјем nataliteta, потискивањем ћирилице и угроженошћу

srpskog jezika i da, uzgred, razotkrivaju antisrpske ljude i pojave” (22). Заслужено опште гласно ћутање о Басарином *Айласу њсеудомийолоије* не спречава нас ипак да изнесемо закључно мишљење.

Упркос своме незнању или баш захваљујући њему, Басара у овом делу руши све темељне идентитетске вредности српског друштва и српске културе, а нарочито је посвећен ружењу српскога и књижевног/стандардног и народног језика. У питању су већ препознатљиви рафали максимално излизаних и политизованих аутошовинистичких стереотипа о Србима, њиховом језику и култури, муниција је очекивано упакована у тобожњи хумор и иронију, као и у став о „књижевним слободама” чак и када није реч о књижевном тексту.

Басарина књига би се зато могла сасвим недвосмислено оценити као културни скандал, једноставно речено, првенствено због огромнога ауторовог незнања. А тек потом и због изражене мржње према сопственом народу, језику и култури. Тај скандал је прећутан у српској јавности, што може бити добро. Бобу, ипак, понекад треба рећи да је доб, да не би умислио да је поп. И за то постоји важан разлог: транзиција нам је по први пут у историји српске књижевности донела и у свету јединствен феномен – књижевнике који по задатку не воле матерњи језик на којем пишу, као ни његово основно писмо. И не само да их не воле, већ о њима пишу најнедостојније неистине. Они, по транзицијским правилима, „по дифолту” постају колумнисти у српским медијима (углавном са страним или тешко утврдивим капиталом), а потом своје текстове претачу у књиге хибридног стила и жанра, као и магловитог садржаја. Тиме су се ови писци нашли у опозицији са свим српским књижевницима који су као браниоци српског језика и писма били увек на првој линији културног фронта кроз историју, било да су то били као писци књижевнојезичких манифеста (Захарија Орфелин, Доситеј Обрадовић), као аутори језичких расправа (Станислав Винавер, Меша Селимовић, Милован Данојлић, Драгослав Михаиловић) или есеја (Иво Андрић). Сви су они увек били на страни нашег језика и нашег писма, и када су нападали и када су бранили поједина решења у њима. Наспрам њих сада су се нашли писци који се не стиде свога незнања, својих натегнутих идеолошких конструкција без аргумената, свога робовског менталитета и додворавања које може бити и треба да буде профитабилно. Ови писци се не гаде ни најјефтинијег политичког фразирања на нивоу предизборних скупова по месним заједницама, на пример констатације да „glavni tok srpske kulture se – umesto da usmeri pogled ka savremenosti i budućnosti – okrenuo ka prošlosti” (88).

Светислав Басара се, дакле, *Айласом њсеудомийолоије* доказао као предводник струје савремених нападача на српску (стандардно)језичку традицију. И за сâм крај, једна идентитетска напомена, чини се суштинска.

Као и обично, Басара није свестан апсурда у који је сâм упао: тамо где је најбољи у својим књигама, он пише најчистијим вуковским језиком. И то није питање ни његовог места рођења ни порекла. А до жељених Доситејевих или Стеријиних висина славеносрпске стилизације никада није додао. Ни близу.

Литература

Белић (1998): Александар Белић, *О великим сѣвараоцима* (прир. Александар Младеновић), Изабрана дела Александра Белића, шести том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ивић (1991): Павле Ивић, *О Вуку Караџићу* (прир. Александар Младеновић), Целокупна дела Павла Ивића, том IV, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић (1998): Павле Ивић, *Прејлед историје српског језика* (прир. Александар Младеновић), Целокупна дела Павла Ивића, том VIII, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Симић (1991): Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“.

Стевановић (1987): Михаило Стевановић, *Вук у своме и нашем времену*, Нови Сад: Матица српска.

Стојановић (1987): Љубомир Стојановић, *Животи и рад Вука Сѣеф. Караџића*, Београд: БИГЗ [фототипско/репринт издање дела из 1924].

Толстој (2004): Никита И. Толстој, *Сѣудије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.

Aleksandar M. Milanović
University of Belgrade
Faculty of Philology

THE STATUS OF THE SERBIAN LANGUAGE IN *ATLAS
PSEUDOMITOLOGIJE (THE ATLAS OF PSEUDO-
MYTHOLOGY)* BY SVETISLAV BASARA

Summary: The paper analyzes Basara's notions and tenets on the Serbian language as stated in the book *Atlas pseudomilogije (The Atlas of Pseudo-mythology)* published in 2018. The author finds Basara's claims quite offhanded, ideologically distorted, and lacking grounds based on relevant references, thus most often, totally wrong. Basara mostly refers to the process and results of Vuk Karadžić's language reform which he evaluates without any previous critical analysis.

Keywords: Svetislav Basara, self-chauvinism, Vuk Karadžić's language reform, Vuk Karadžić's reform of the Cyrillic script.

ОГЛУШЕЊЕ О СРПСКИ ЈЕЗИК

(о тзв. црногорском језику по утку Рајке Глушице)

Рад се заснива на анализи односа историје стандардизације српског језика и његових преименованих варијанти, међу којима се појављује и црногорски језик. Аутор овде показује на који начин се, после 30 година научних интервенција српских лингвиста, покушава да се тзв. црногорски језик у српској научној јавности покаже као жртва од стране српских „лингвонационалиста“.

Кључне ријечи: лингвистика, стандардизација, српски језик, историја језика, језичка еволуција, лингвополитика, „црногорски језик“.

1. Једно од значења глагола *оћлушићии се* у српском језику је *не хћиећии да чује, не усћиићии, не исћунитии (обавезу, чију жељу, молбу и сл.)* (РМС, s.v.). Чини се да ми се овај глагол сам по себи наметнуо да уђе у наслов овог осврта, када сам помислио да је некако у сродству с презименом ауторке, чијем ћу делу посветити мало пажње у овом обраћању. Наиме, ових дана сам на излогу Књижаре „Александар Белић” на Студентском тргу 5 у Београду, приметио наслов књиге *Crnogorski jezik i nacionalizam* у познатој библиотеци „XX vek”, као 243. књигу, под уредништвом Ивана Чоловића и у рецензији Ранка Бугарског. Ауторка књиге Рајка Глушица обојици се уљудно захваљује у Предговору с посебним нагласком да је „на *konačan oblik* књиге *veoma uticao dr Ranko Bugarski*” (8). Сама чињеница да се име једног политичког, а преименованог српског језика нашло на корицама књиге познате нам библиотеке, код читаоца, нарочито неупућеног, изазива знатижељу. Упућенији читаоци, којима је познат „реформаторски рад” Р. Глушице, могу се једино замислити, а и не морају, откуд познати српски лингвиста да обликује овакве садржаје. Но, то не потпада под интересе лингвистичке науке.

1.1. Р. Глушица нам у Предговору открива смернице својих истраживања под датим насловом у следећем наводу: „У Crnoj Gori je umjesto naučnog pristupa standardnom jeziku i njegoj kodifikaciji pobijedilo nacionalističko shvatanje jezika kao osnovnog identitetskog obilježja nacije i države. Zato se nije stalo na posebnom imenu i ustavom potvrđenom statusu službenog jezika, kao garantu i zaštiti od posvajanja i negiranja od većih i moćnijih nacionalizama iz okruženja, već se ušlo u konstruisanje razlika uvođenjem dijalektizama i arhaizama u standardnu jezičku normu i preuzimanje nacionalističkih mitova i poluistina za temelje nauke o crnogorskom jeziku da bi se ta različitost od drugih i dokazala” (6–7). Дакле, реч је о малом, црногорском национализму који се оглушио „о уставом потврђени статус” црногорског језика „и већем и моћнијем национализму из окружења”, тј. српском, који „посваја и негира” црногорски језик. Упростијење речено, малолетни црногорски језик се, ето, по речима Глушице, нашао уклештен између чекића и наковња српских и црногорских националиста, па му они не дају да одрасте већ га ометају у развоју. Мора се даље признати да је немогућ приступ овој врсти расправе без умирујуће дозе ироније, јер, једноставно речено, улазимо у расправу с нелогичностима, а то су основни квалитативи научности свих поборника другачијих имена српскога језика.

1.2. У наведеном одељку читамо да су црногорски националисти „ушли у konstruisanje razlika uvođenjem dijalektizama i arhaizama u standardno jezičku normu”, само остаје нејасно где је ту ауторка ове књиге Р. Глушица, главни поборник (ре)стандардизације тзв. црногорског језика, а која се међу првима залагала, и остала доследна у принципу увођења ликова дијалекатског јотовања у монтенегрински стандард, и то још од давне 1997. године. То би било значајно оглушење о чињенице. И то као прво. Друго, занимљива је ауторкина дефиниција термина 'национализам'. „Kad je fenomen nacionalizma u pitanju – обавештава нас ауторка – u literaturi možemo pročitati da se u demokratskim društvima on izjednačava sa primitivizmom, zaostalošću, mitomanijom, bolešću, a svako prevazilaženje nacionalizma smatra se napretkom, pa čak i preduslovom duhovne civilizacije. Nacionalizam je nešto opasno, i kao takav, smatra se problemom društva. Karakteristike nacionalizma su precenjivanje vlastite nacije ili rase, mržnja i preziranje drugih, lov na nevjernike i neistomišljenike u vlastitoj grupi, fanatizam i zločin. [...] Nacionalizam se zasniva na iracionalnosti i laži” (16). Истина, ауторка се ослања на више страних аутора, преко књиге Сњежане Кордић *Језик и национализам*, и како наш народ каже „наводи воду на своју воденицу”. Кад ово кажем, мислим да се наша ауторка, као бивши сербокроатиста и садашњи монтенегриниста, опет оглушила о основни лексикографски извор који би јој омогућио да не прави купусиште од лексикографске дефиниције. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, том 3, под одредницом *национализам* доноси основно значење: 1. *национална свест, родољубље,*

а под одредницом *националистѝа* значење 1. *човек са јаким националним осећањем, родољуб, ѝаѝириоѝи(а)*. Секундарно значење је *шовинизам/ шовинистѝа*. Даље, примарна значења су опримерена док су секундарна дата без примера. Зна се у лексикографској пракси шта то значи. Вероватно ово зна и наша ауторка, али јој је, без сумње, концепција књиге наметала другачији приступ, и то погрешан.

2. Пошто нас је упознала са општом дефиницијом национализма, наша ауторка сад у својим аналитичким подухватима прилази ближе теми и уводи нас у тамне вилајете језичког национализма и наводи: „У Crnoj Gori su najaktivniji i najizraženiji srpski i crnogorski jezički nacionalizam. Stoga ćemo ovdje predstaviti nacionalističke stavove i polemike oko crnogorskog jezika, na jednoj strani iz pera negatora crnogorskog jezika, srpskih lingvista nacionalista, i na drugoj, nenaučne konstrukcije o crnogorskom jeziku kao autohtonom i od drugih različitim jeziku iz pera crnogorskih nacionalista. I jedni i drugi smatraju jezik osnovnom odrednicom nacionalnog identiteta, pa prema mišljenju prvih isti jezik, srpski – dokazuje da su Crnogorci Srbi, a drugi smatraju da različiti narodi moraju imati različite jezike pa pokušavaju napraviti što više razlika između crnogorskog i srpskog, ali i drugih standardnih jezika nastalih na novoštokavštini. I kod jednih i kod drugih lični interesi, oportunistički, ali i ideološka limitiranost, prevagnuli su nad naukom, a naučni argumenti zamijenjeni su poluistinama, falsifikatima, mitovima i začinjeni nerijetko teškim uvredama i polemikama, kao i ličnim, navijačkim odnosom umjesto objektivnog” (22-23).

2.1. Управо нашој ауторки понестаје *објективностѝи* у доказивању сопствених хипотеза, што се одсликава из редова који следе. Етикеција носилаца српског језичког национализма обухвата све што је српско: „Nosioci srpskog jezičkog nacionalizma u Crnoj Gori su većina profesora sa Studijskog programa za srpski jezik i južnoslovenske književnosti na Filološkom fakultetu u Nikšiću i članovi Odjeljenja za srpski jezik i književnost Matice srpske – Društvo članova u Crnoj Gori, podržani od Srpske pravoslavne crkve (Mitropolije crnogorsko-primorske) i prosrpskih političkih partija i organizacija [...] Crnogorci su po nacionalnoj pripadnosti Srbi, pravoslavci su i vjernici srpske pravoslavne crkve i naravno, govore samo srpskim jezikom i tako ga oduvijek nazivaju. To su temeljni postulati srpskog nacionalizma u Crnoj Gori” (23-24). Да би оснажила своје „темељне постулате”, ауторка прелази на опримеривање својих етикеција, па то илуструје нпр. тврдњама Драгољуба Петровића да „u Crnoj Gori, makar za poslednje dvije hiljade godina drugoga naroda nije bilo osim Srba, ni drugoga jezika osim srpskoga” (24), као и Јелице Стојановић и Драре Бојовић: „Crna Gora, njeno narodno i jezičko biće, toliko su ukodirani u srpski jezik i ćirilicu kao njegovo izvorno pismo da se nikada nije, na lingvističkoj ravni, govorilo čak ni o nekoj posebnoj varijanti srpskoga jezika u Crnoj Gori” (25). Другим речима, ауторка не поседује аргументе којима

би се супротставила налетима „језичких националиста” и тако нам оставља непоткрепљене произвољности сопственог мишљења. Следи покушај да сопствене тврдње оснажи прелазећи на критику *Слова о српском језику*. *Слово* је настало у тешким временима за српски народ у целини и имало је за циљ да јавно предочи јужнословенској говорној, језичкој и културној јавности докле сежу границе српског говорног, језичког и културног простора. Са садржајем *Слова* су, међу српским лингвистима, полемисали управо они лингвисти који су „заборављени” на потпис, а било је ту и нелингвистичких разлога. Но, о томе другом приликом. Са ове дистанце се може рећи да је *Слово* испунило сврху настанка.

2.2. Преко *Слова* наша ауторка критикује „националистичке” тврдње професора Милоша Ковачевића, једног од највећих, ако не и највећег живог српског лингвисте. А те тврдње поткрепљује наводом: „Srpski jezik, dalje tvrdi Kovačević, danas egzistira pod nesrpskim imenima: hrvatskim, bosanskim i crnogorskim, što znači da jedan jezik – srpski (nekadašnji srpskohrvatski), drugi narodi nazivaju nesrpskim imenima: hrvatskim, bosanskim i crnogorskim. Smatra da je srpski policentričan jezik i da se ostvaruje kao srpski jezik i srpski jezici ili njegove varijante hrvatska, muslimanska i crnogorska [...]”. Ауторка већ у следећем пасусу исправља „погрешне” Ковачевићеве „лингвонационалистичке” ставове и каже да „ni prema lingvističkim, ni prema bilo kojim drugim kriterijumima, ne možemo poistovećivati policentrični srpskohrvatski jezik sa srpskom varijantom toga jezika i tu srpsku varijantu stavljati u hiperonimski odnos nad ostalim trima varijantama srpskohrvatskog jezika. Odlike policentričnosti ima standardni srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik i kao takav se određuje od nastanka teorije policentričnosti i klasifikacije jezika na monocentrične i policentrične, tj. to je standardni jezik kojim govori više naroda i više država sa prepoznatljivim standardnim varijantama, srpskom, hrvatskom, bosanskom i crnogorskom pri čemu se ni jedan od njih ne može smatrati jezikom, a druge – varijantama toga jezika” (26–27). Овај ауторкин навод на први поглед звучи учено као одговор српском „националисти” професору Ковачевићу, али до убедљивости самога навода зјапи празнина. Наиме, ауторка нам је остала дужна одговор на једноставно питање: како, кад и од чега је „склопљен” српскохрватски/хрваткосрпски језик. Није ваљда настао, како сам негде записао за тзв. црногорски, од „веље амебе”. Свако ко је и завирио у историју српскохрватског стандардног језика, зна кад су Хрвати, по сопственој изјави, „пригрлили” српски језик. Друкчије речено, пре језичког брака између Срба и Хрвата у српскохрватском језичком имену, постојао је полицентрични српски језик на простору од Книна до Скопске Црне горе и од Котора до Суботице, односно од Кулина Бана до данашњег дана. Све то може јасно доказати и просечан апсолвент на србистици, па и да није Србин и српски националиста.

3. Етикета српског националисте није заобишла ни Вука Караџића. Вук је тако морао бити прозван преко Ковачевићевог навода да је „ne samo smatrao nego i dokazao, što je i prihvatila sva učena Evropa, da su svi Srbi štokavci, ali istovremeno i da su svi štokavci Srbi, a to znači da je štokavsko narječje svojom cjelinom srpsko pa je i književni jezik koji je na osnovu tog narječja Vuk kodifikovao takođe etnički samo srpski” (26). Оповргавајући ове тврдње, наша ауторка ништи језичку теорију нације. Ову су теорију, наводи ауторка, прихватили Вук Караџић, илирци и филолози тога доба, а касније је прихваћена у Краљевини Југославији да би се на њој градила југословенска нација. Даље следи да Вук запоставља „ostala etnička obilježja, različite istorijske sudbine, narodne tradicije i njihovo svođenje na jezik kao jedini narodnosni znak [...] što ga je dovelo do zablude da su svi štokavci Srbi” (29). Вукову „заблуду” ауторка поткрепљује закључцима из политикантске књиге Славка Вукомановића *Језик, друштво, нација* из 1987. И пре скоро четврт века када се појавила, ова књига је изазвала, најблаже речено, подзорење лингвистичке јавности, тако да је ни тада нико није узимао као релевантну. Овде пак наново израћају стамене речи Радосава Бошковића да „нико није ућарио ко је Вука исправљао” – па неће ни наша ауторка са својим библиографским изворима.

4. Да би некако мозаички употпунила оквир за слику српских „лингвистичких националиста”, ауторка наставља анализу, боље рећи инат, са новинским и часописним насловима. У општој хајци на српски језик и његово ћирилично писмо, и када је у Црној Гори, где је политика преузела улогу кодификатора новог језичког младунчета под именом црногорски језик, и када је било јасно да устави и закони преузимају улогу научне компетенције, скоро сви лингвисти пореклом из Црне Горе и Херцеговине нашли су се под лупом јавности. Свако је на свој начин реаговао на позиве за научне скупове, округле столове, трибине, предавања, интервјуе. Већина се нашла пред дилемом како разумети потезе да се српски језик декретом преименује, а то до тада није било познато у историји светске лингвистике. „Čitava jedna biblioteka bi se mogla napraviti od knjiga, zbornika radova sa skupova, okruglih stolova, tematskih brojeva časopisa i pojedinačnih radova i članaka u novinama u kojima se 'naučno' dokazuje da crnogorskog jezika nema, niti može biti, ponekad primitivno vrijeđajući sve one koji drugačije misle i obavezno pozivajući se na: struku i nauku, istinu i tradiciju, književnost, pretke, vjeru, a nerijetko i samog Boga [...] Dovoljno je pročitati naslove pojedinih radova, pa da se zaključi kako autori uvredljivo i psovački a ponekad i sa mržnjom govore o crnogorskom jeziku i samoj mogućnosti (inače potpuno legitimnoj, naročito posle svih društveno-istorijskih promjena i događaja na južno-slovenskom prostoru nakon ratova, raspada Jugoslavije i naraslog srpskog **nacionalšovinizma** - истицање М. III.) da se u Crnoj Gori službeni jezik nominuje crnogorskim”. Ето, сад су српски лингвисти, по оцени наше ауторке, постали

и националшовинисти. Оно што пада у очи из датог навода је и визуелно предочено да је прилог *научно* у синтагматском споју дат под наводницима, што ће значити да у читавој тој библиотеци, коју ауторка апострофира, нема научних чињеница. Тако испада да умне главе српске лингвистике, које су својим радовима обележиле крај прошлог и почетак овог века, не познају научне чињенице и научну методологију. Ауторка прозива следеће српске ауторе, лингвонационалисте, и скреће пажњу на њихове наслове: Драгољуб Петровић, *Језик са чакћаром, Обесјамећени језик у црнојорском уставу, Авейлук без лијека*; Драго Ђушић, „*Црнојорски језик*” *вражија рабоба, О изв. црнојорском језику, Авейина линјивисћика сћворила црнојорски језик*; Михаило Шћепановић, *О језику црнојорскоме, Црнојорски жијови и јобацкуљска јамеј*; Милош Ковачевић, *Језик и линјивисћички дудуци*; Бранислав Брборић, *Поријекло, домейи и одмейи линјивисћичке монјененјисћике, Тијоизам и језикословна дукљанисћика*; Драга Бојовић, *Црнојорски језичко-менћални инжењеринј*, и низ других.

5. Ауторка је имала лепу прилику да уради лингвостилистички осврт на поменуте наслове уместо што је све ауторе стрпала у вагон **националшовиниста**. Српска стилистика је новинским насловима дала довољно простора и општепознато је да је функција наслова пречица до читаоца. То судим из личног искуства, јер наслове који се јављају уз моје име, мада су адекватни, дао је вероватно уредник. Знам добро да сам текст под насловом *Црнојорско име срјској језика* дао професору Мирољубу Јоковићу, који га је објавио у часопису *Рашка школа*. Колико је тај текст касније прештампаван, нисам пратио. Такав однос је био и са низом интервјуа које су наши лингвисти давали по потреби и позиву.

5.1. Пажњу треба обратити на завршне редове поглавља *Срјски језички национализам*. То је у неку руку и главна окосница ове књиге, јер ту ауторка експлицитно износи своје методолошке поставке о опстанку свог чеда именованог као *црнојорски језик*. Ауторка закључује: „Ugroženost srpskog jezika u Crnoj Gori proističe iz činjenice što to nije jedini naziv za sve četiri varijante policentričnog srpskohrvatskog jezika, a najviše što postoji lingvonim crnogorski jezik kao ustavna kategorija, ali što postoji i Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na Filološkom fakultetu na kojem se naučno utemeljeno izučava i promovise crnogorski jezik, književnost i kultura. Kad bi se sve to nazvalo srpskim, ugroženost bi nestala kao rukom odnesena” (40).

5.2. Дакле, *варијанба јолицентјиричносћи и устјавна катјеторија* су угаоници на које наша ауторка ослања своју грађевину, свој „лингвоним црнојорски језик”. Показали смо, а то је показала и она „библиотека” коју помиње наша ауторка, а коју су српски лингвисти оставили као одраз језичког политиканства у Црној Гори и у коме је наша ауторка од почетка

активно учествовала, да је српски језик полицентричан, и да су остали именован од њега отуђени језици, како би рекао Драгољуб Петровић, његови „заперци”. Добро би било да се наша ауторка и њен уредник замисле над чињеницом или питањем да ли постоји на кугли земаљској иједан лингвиста који је старији од сопственог језика, а његови родитељи од сопствене нације. Овде престаје мој осврт на ову књигу и поводом ње, јер остала поглавља представљају унутрашњу деобу колача бивших чланова Савјета за стандардизацију црногорског језика, и расправе поводом тога – између Рајке Глушице и Аднана Чиргића. Њихове компетенције су биле довољне да им Граматику и Правопис ураде Хрвати. Ко зна, можда ће се ускоро, за „добробит монтенегристике”, и помирити. Наш народ за све ово има коментар-оцену: *Које очи чине ње и њедају*.

Литература

Бојовић (2011): Драга Бојовић, Црногорски језичко-ментални инжењеринг, *Окџоих*, 1-2, Подгорица, 79–96.

Бојовић (2015): Драга Бојовић, Методе потискивања српског језичког идентитета у Црној Гори (перспективе и излаз), *Српски језик и ћирилица основе српског идентитета*, Подгорица, 26–31.

Глушица (1997): Рајка Глушица, Нека колебања у нашим правописним приручницима у односу на ијекавску норму, *Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, Подгорица: ЦАНУ, 249–256.

Ковачевић (1999): Милош Ковачевић, *У одбрану језика српског – и даље*, Београд: Требник.

Ковачевић, Шћепановић (2001): Милош Ковачевић, Михаило Шћепановић, Товари лингвистичких несувислости, *Српски језик* 6, Београд, 621–649.

Ковачевић (2003): Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, Београд: СКЗ-БИГЗ.

Ковачевић (2003а): Милош Ковачевић, Језик и лингвистички дудуци, *Свевиће* 7, Никшић.

Ковачевић (2015): Милош Ковачевић, Актуелно стање српског језика – пут ка губљењу српског идентитета, *Српски језик и ћирилица основе српског идентитета*, Подгорица, 188–205.

Кордић (2009): Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux.

Петровић (2003): Драгољуб Петровић, Обеспањени језик у црногорском уставу, *Свевиће* 7, Никшић.

Петровић (2005): Драгољуб Петровић, Аветлук без лијека, *Распаће језика српског* 2, 13–16.

Петровић (2006): Драгољуб Петровић, Језик са чактаром, Зборник радова *Српски народ у новом устави Црне Горе – Уставни јеноцид над Србима*, Подгорица: Српско народно вијеће, 123–130.

Петровић (2015): Драгољуб Петровић, Затирање Срба у Црној Гори или цртице о сердарским и несојским временима, Зборник радова *Српски језик и ћирилица основе српској идентитетности*, Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа, 233–247.

РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика*, Нови Сад: Матица српска.

Стојановић (2011): Јелица Стојановић, *Пућевима српској језика и ћирилице*, Никшић: Издавачки центар Матице српске – Друштво чланова у Црној Гори.

Стојановић (2011а): Јелица Стојановић, Српски језик у Црној Гори у огледалу лингвистике и политике, *Окџоих 1-2*, Подгорица, 55–78.

Ђорић (2005): Божо Ђорић, Злоупотреба једног лингвистичког термина, *Шести лингвистички скупи „Бошковићеви дани”*, Подгорица: ЦАНУ, 21–28.

Ђупић (2003): Драго Ђупић, Црногорски језик, вражја работа, *Свевиће*, 7, Никшић.

Ђупић (2004): Драго Ђупић, Аветна лингвистика створила црногорски језик, *Свевиће* 19, Никшић.

Шћепановић (2003): Михаило Шћепановић, О језику црнозборскоме, *Свевиће* 7, Никшић.

Шћепановић (2005): Михаило Шћепановић, Црногорски жигови и побацкуљска памет, *Расиће језика српској* 2, Никшић.

Mihailo M. Šćepanović

University of Belgrade

Faculty of Philology

THE NEGLECT OF THE SERBIAN LANGUAGE

(on the so-called Montenegrin language according to Rajka Glušica)

Summary: The paper is based on the analysis of the relationship between the history of standardization of the Serbian language and its, as Dragoljub Petrović would say, sprouts, among which the Montenegrin language also appears. The author shows here in what way, after 30 years of scientific interventions of Serbian linguists, the so-called Montenegrin language is represented as “endangered” in the Serbian scientific public by the Serbian and Montenegrin nationalists. The paper proves that this book would be more adequately titled *Montenegrin language = nationalism*.

Keywords: linguistics, standardization, Serbian language, language history, language evolution, linguo-politics, “Montenegrin language”.

НАУЧИТЕ ПЈЕСАН, ТО ЈЕ ИЗБАВЉЕЊЕ: ИЗВЕШТАЈ СА ПРВЕ ЛИНИЈЕ ФРОНТА

Рад који читалац има пред собом лично је сведочење професора српског језика и књижевности са двадесетседмогодишњим искуством рада у Гимназији у Чачку. Питања наставне методологије, лектире и лексике налазе се у средишту овог излагања. Нарочита пажња је посвећена губитку читалачке пажње и сиромашењу лексике код ученика данас, што је плод тријумфа технике над човеком, то јест онога што се назива „дигитална деменција”.

Кључне речи: лектира, лексика, техника, дигитална деменција.

Уместо увода

Да унапред кажем: ово није научни текст. Нити је писан на тај начин, нити се на тај начин опрема. Нема ни фуснота. То је сведочење о нечему што се, већ дуго, дешава са нашим ђацима, са децом, једином будућношћу коју имамо. И то у школама. И то на часовима српског језика и књижевности. Наши ђаци, наиме, губе додир са светом књижевних дела, који бива замењен светом дигиталне виртуелности. Уз то, ђаци нам губе, све више, општењску ширину, и речник им је све оскуднији. Узроци су разни, али главни, пресудни узрок јесте и биће тријумф технике као, по Освалду Шпенглеру, тактике целокупног живота, тријумф технике над животом самим, над човештвом као таквим. Победнички поход електронске слике кроз умове наше деце води ономе што се, већ одавно, зове дигиталном деменцијом.

Ово је, да поновим, лична прича човека који од 1994. предаје српски језик и књижевност у Гимназији у Чачку: донедавно, улазио је са дневником у учioniцу (сада је у школе уведен електронски дневник, знамење нарочите врсте лажног прогреса у образовању), а и сада, у непосредном додиру са ученицима, настоји да им понуди ону врсту сазирања културе коју, ако желе, могу понети са собом у свет, да им буде попудбина. И даље верујем да има смисла радити у школи. Запамте они, понесу, макар реч, реченицу, слику, мисао. Пре петнаестак година, бивши ђак ми је причао о сусрету са нашим чувеним тумачем књижевности, Драганом Јеремићем,

који је пустио сузу кад је чуо да је његов саговорник у свом гимназијском школовању читао *Фауст*. Гетеов *Фауст* је, упркос свим разарањима про-свете, и даље у лектири.

Ово је моја прича о професорском (умало да напишем: профетском; уосталом, у доба слома културних вредности, учитељ постаје пророк истине као незаборав) труду међу ђацима. Оглед искуствени, ако ме разумете.

Рад са ђацима: изазови и одговори

Двадесет седам година рада у школи јасно ми говоре о томе да не постоји књижевно дело које се може свести само на једну интерпретативну методу. Али, ако волиш оно што читаш, и оне са којима читаш, све су ти методе на располагању.

Софоклова *Антигона* у првом разреду Гимназије: ученици добију основне појмове о настанку жанра, а у први план улази драмска повест о трагедији Едиповића и болу сестре због брата. Али, има ту још нечега, о чему се може и што вреди рећи... Жарко Видовић описује античку трагедију као оду у славу жртве која је утемељила заједницу. Тако су Атињани у театру сазирали човекољубиви титанизам Прометеја, који је отео ватру боговима и дао је смртницима. Три дана су славили, идући у позориште као што ми идемо на литургију (Есхил је био Аполонов свештеник): *Прометей вайроноша*, *Оковани Прометей*, *Ослобођени Прометей*. И Софокле, Аполонов свештеник, написао је *Антигону*, о девојци која се жртвује зарад божанских закона који не могу бити укинута пуким наредбама смртника. Аристотелов појам „катарзе” свакако има религиозну подлогу. Рецепција *Дон Кихота*, временски слојеви тумачења: прво је то пародија на витешке романе, у доба кад ватрено оружје замењује мач и копље, и кад се Сервантес подсмева застарелом витезу од Манче; у 19. веку, Дон Кихот је племенити витез, носилац „светског бола” који настаје из сукоба срца са светом (и Достојевски на радном столу држи попрсје Пушкина и фигурицу Дон Кихота, а кнез Мишкин је својеврсни „вitez тужног лика” у свету пуном зла). Већ у двадесетом веку, Радован Зоговић, соцреалистички песник, Дон Кихота представља као фашисту у авиону, а професор светске књижевности на Филолошком факултету у Београду, Александар Илић, пита се шта би било да је Дон Кихот, као Стаљин, имао тенкове. Па онда пример Станковићеве приче „У ноћи”, која се обрађује у трећем разреду Гимназије. Њој се, наравно, може приступити из перспективе читања зрелог реализма који прелази у модернизам. Пред нама је песник „жала за младошћу”, онај који узвикује „Старо, старо ми дајте!”. Истовремено, прича се може тумачити у митолошком кључу: сува и неплодна земља – нероткиња Цвета (која није крива за своју неродност, неплодан је стари Јован, за кога су

је удали), Стојан, оличење плодности и младости која је увела јер се није остварила у љубави, сав његов ерос сублимиран у појање од кога Цвета постаје толико „болна” да се Јовану, кад вода почне да натапа земљу, учини да је она трудна. И тако даље: многоразличност методолошких приступа саставни је део рада са ученицима, и књижевност даје толико лепих повода да се тај плурализам упражњава. Има, наравно, мисаоно тромих часова, кад су и ђаци и професори поспани и никакви; али, када се ђаци одазову, час, с професорске стране, може да личи на плес.

Деца епохе мобилних телефона све теже читају и разумеју. Пажња им је испрекидана и никаква. Зато их треба уверити да књига коју ће имати у рукама значи нешто у њиховом животу: „Боље је да читате о болу Ане Карењине због развода него да га преживљавате једног дана; свако значајно дело је 'пакет' искуства који може постати животна попудбина”. Или, пре читања *Хамлета*: „Родитељи су вам сјајни, воле се. Отишли сте на студије као најсрећнији јединац на свету. Изненада, отац, права људина, умре, мајка се, одмах после сахране, преуда за стрица. Како би вам било?”

Идући тако, од часа до часа, трудећи се да у ученицима пробудимо оно што је неопходно, ми се, истовремено, надамо да ћемо победити у „рату овом који сећање брише”, научивши „пјесан” (Миодраг Павловић).

А онда су, 2020, ударили на лектуру. Као да су ме, у мочварним мрчавама нашег реформаторства, чули како своје ђаке уверавам да треба да читају класике.

Ликвидације у лектури

Уклањање Десанке Максимовић из школских програма било је само врх леденог брега пропасти просвете у Србији. И она је ове што је изгоне из лектуре већ описала у својој песми „У ропству”: „Некад смо сви знали јасно, / од најнеписменијег сељака / па до господе и деце њине, / шта је родољубиво и часно, / и шта треба да чине / потомци негдањих јунака. // Не могу да познам народ чије су певали врлине / песници од Бранка до сада. / Српско стадо мало / све до последњег руна / разбило се и ошугало. // Постали смо земља / робова и потказивача и стокатних зеленаша. / Пуне су нам улице сада поштованих зликоваца, / а затвори невиних робијаша. // На леђима као да грбу / носим од бола и стида, / и улицама кад идем, / као да ми блато баца / поглед охолих странаца / у лице, и сваког дана / вео ми се по вео скида са ругоба наших рана.”

Као да пре поезије Десанкине нису уклонили Софоклову *Антијону* из лектуре за први разред гимназија... А то су учинили јер деца не смеју више да имају моралне оријентире.

Ствари су много дубље и трагичније но што је само прича о песникињи Десанки Максимовић. Ево записа из мог педагошког дневника, као и непотпуног списка „ликвидираних” из 2020. године: „Нема више епске песме ’Бој на Мишару’ (није замењена ниједном песмом из истог циклуса). Разлог? Вероватно политички некоректни стихови: ’Србија се умирити неће’. Спев *Осман* Ивана Гундулића, Србина из Дубровника – не сме да се зна да је српска историја једна од кључних Гундулићевих тема, и да је један од најважнијих ликова у *Осману* управо Сунчаница, кћи старца Љубдрага из Смедерева, потомка српских деспота. Кликтава химна младости, ’Ђачки растанак’ Бранка Радичевића, такође је уклоњена, али и ’Јелисавета, кнегиња црногорска’ Ђуре Јакшића јер шири ’некоректну’ мисао да је историја Црне Горе – српска историја. Уклоњен је спев Ивана Мажуранића *Смрти Смаил-аге Ченгића* јер у њему се пева о борби за крст часни и слободу златну, и тема је српска, иако је Мажуранић Хрват (да нам се бивша браћа не увреде). Домановићев ’Вођа’ је избачен, претпостављам због тога што можемо, сваки дан по десет пута, да га гледамо на телевизији. Не сме да буде ни сатиричне Змајеве песме ’Јутутунска јухахаха’, јер краљ из те песме, Балакаха, неодрживо личи на – погодите кога. Нема више ни *Народної йосланика* Бранислава Нушића, јер је Срета Нумера, главни организатор избора у корист владајуће странке код Нушића, заузет данашњим предизборним кампањама. Уклоњен је *Бакоња фра-Брне Симе* Матавуља, да се не би знало о постојању покатоличених Срба на нашем Медитерану, и да би се остварило оно о чему је писао професор Ломпар – све српско треба свести на србијанско; то јест, Матавуљ, Андрић, Селимовић не могу бити српски, пошто нису србијански писци. Зато је, у необавезну лектуру, стављен и роман Владана Деснице *Прољећа Ивана Галеба*, иако је то један од најбољих српских романа, а сам Десница потомак Јанковић Стојана, српског ускочког вође. А тек Кочићев *Јазавац њед судом*, генијални обрачун са окупаторско-колонијалном аустроугарском квазикултуром? Зар Давид Штрбац да се руга ’евроатлантским интеграцијама’ и да се спрда са ’главатом господом’ из Беча? Па је избачена и Ракићева песма ’Наслеђе’, сигурно због стихова који указују да су песнику, иако европски образованом и отменом, и даље важни херојски преци који ’умираху ћутке на страшном кољу’. Нема Пандуровићеве ’Родне груди’, ваљда због стихова: ’Ал’ и сада кад су сви видици сиви / Кад видимо јадну вредност свију ствари, / Кад су нам сви људи немили и криви, / А срушени вере старински олтари, – / Једна лепа нежност још у нама живи: // Нежност према земљи и родноме крају / Чијим нам је дахом дух некада плењен, / Где и сада звезде истим сјајем сјају, / Исти ветар дува плодан, неизмењен, / Исте шуме, цвеће и мириси трају’. Нема Исидорине *Госпа Ноле*, величанствене химне људској доброти.

Нема више ни Горанове ’Јаме’, јер она говори о злочинима усташа, а ми, напредни, знамо да то и нису били неки злочини, с обзиром да је

Хрватска и у ЕУ и у НАТО, што је и главни циљ наших евроинтеграција. Избачене су и песме Васка Попе, 'Каленић' и 'Манасија', јер у првој се песник поистовећује са анђелом-ратником на фресци, који држи мач у руци, пошто нам свагда прете 'туђе сенке', а у другој иконописац у Манасији слика више лепоте него што 'коњица ноћи', 'Алах ил илалах', може да уништи, и види слободу с оне стране петвековног ропства. Нема више ни усмених прича о Светом Сави. У необавезну лектуру су гурнути дубровачки петраркисти, поезија Момчила Настасијевића (највећег нашег лиричара 20. века), романи попут *Каг су цвешале њикве* Драгослава Михаиловића и *Раних јага* Данила Киша. Страховит злочин учињен је према *Башии сљезове доје* Бранка Ћопића, чиме је нестала са обзора наше деце поема људској доброты оличеној у деди Раду. Само једна песма Војислава Илића, претече нашег модернизма... Нема Ракићевог 'Долапа'... А шта рећи за избацивање Ћосићевог *Времена смрти*? Или поема Матије Бећковића? Избачен је сатирични, 'антикорупцијски' Тогољев *Ревизор*, као и драгоцени 'мотивациони говорник' Хемингвеј (*Сћарац и море*). Нема више дивне 'Романсе месечарке' шпанског (а нашег) генија Лорке. Избачена је поезија Рилкеа, Блока, Цветајеве, Аполинера. Је ли то 'европеизам' ка коме стремимо? Мени је жао и Прешерновог 'Сонетног венца', јер је то песništво 'со соли' јужнословенског романтизма; да и не говорим о Ујевићевој 'Колајни', својевремено писаној чистом екавицом, а трајно најчистијој поезији нашег језика...

Вратили су, веле, Десанку Максимовић. А шта је са осталима?"

Тако сам записао прошле године.

После протеста стручне јавности и свих добронамерника који су схватили шта се збива, ликвидација класика је заустављена и избацивачи су се, бар привремено, смирили. Али, ево, на основу цендер-идеологије и Закона о родној равноправности, спрема нам се нова пошаст – чишћење књижевности од „родних стереотипа”. Нови комунисти/киње кренуће у поход на све – од *Еја о Гилиамешу* до Достојевског. Немојте сумњати у то!

О „Вечери на шкољу” као странај песни

Да одмах, после лектуре, пређемо на „трагедију ђачке лексике”.

Један од предуслова смрти лексике је доминација технологије над свим областима људског живота и рада. Технолошка опседнутост процесом уместо садржаја руши сав мисаони и етички свет на коме је човечанство заснивало своје постојање. Технологија је, с обзиром на то да је стално усмерена ка „усавршавању”, у директној супротности с традицијом. Традиција више не може да опстане. У доба Томе Аквинског, схоластичка теологија је своје методе примењивала на област науке, и гршила; данас технологија

хоће да замени теологију, и да принцип „ново је увек боље” уведе у друштво, које се тиме из корена чупа. Тајне људскости своде се на техничка питања поверена „експертима”. То, наравно, има утицаја на нашу децу.

И тако, после урагана дигитализације, имамо искушење с којим се у учioniци суочавамо: искушење онемелости, искушење све веће убогости лексичког фонда међу ђацима којима предајемо.

Пре но што приступим Шантићевој „Вечери на шкољу”, са свом лепотом њене еуфоничности и експресивности, проверавам које су речи непознате ученицима трећег разреда друштвено-језичког смера Гимназије у Чачку. Био сам запањен кад сам схватио шта је нејасно трећацима! Наравно, реч „пук” за обичан народ им не може бити јасна, осим ако се не сете *Горској вијенца* и тумачења Његошевих стихова: „Пучина је стока једна грдна”. Али, кад видите да они не разумеју ни „пучина плава спава” (морска пучина!), ни „хрид”, ни „трне” (мисле да то има везе са трњењем у руци или нози, а не са утрнућем Сунчеве светлости), или да не схватају да је инфинитив од „дршће” – *дрхѡаѡи*, а да инфинитив од „ишту” није „иштати” него *искаѡи*, ствари постају озбиљније. И професор мора да се забрине.

О једној анкети

На крају школске 2019. године, дао сам матурантима тест (наравно, био је анониман, и нисам га оцењивао) да бих проверио какву лексику баштине. Тако сам могао сазнати да је, у њиховој свести, „кицош” – отпадник или онај који збија непријатне шале, чак и циција, да је „својта” – родбина наше родбине или да је својта ближа породица, а родбина даља, да је „рмпалија” човек који много ради, или ради без резултата или је пак неуредан, а воли да пије и слави, да су „ђаконије” „беспотребни предмети”, или неке ствари ситне попут наруквица, чак „глупости”, да је „светковина” домовина или су то манастири и цркве, да је „штуро” наштину, да је „стамен” безосећајан и окамењен, да нам је дозлогрдио онај који нам је дошао главе.

Често им није била јасна разлика између жагора и жамора: „Жагор је бука, жамор је тишина”. Или: „Бучнији је жамор. Жагор представља дечију грају”. Или: „Не знам значење ових речи, али мислим да је жагор бучнији”.

Било је и духовитих одговора. Рецимо, рмпалија је велики, груб и јак човек, који једном руком диже трактор, а другом мења гуму. Или: „Брђанин из Чајетине”. Жамор је кад разговор утихне, а жагор кад се распламса.

Деца су углавном знала значења речи (благородан, целац, кусати, штуро, родбина, својта, рмпалија, светковина, ђаконије, ружити, баштина, поткопавати, кицош, погреб, дозлогрдити, жамор, жагор, стамен), али је било и много неодговореног. Рецимо, реч „целац” нико није знао шта значи.

Уместо закључка

И ово сам већ негде записао.

Зидару је лако: кад му је њешико, куће зида. / Лекару још лакше: када је болесџан, људе лечи. / Мени је најџеже, љубави моја чистиа – / мене у јатиима најуџијају речи.

Тако је певао наш велики Брана Петровић, пореклом из Бјелуше код Ариља, темељно из Слатине, престонице детињства његовог, а близу Заблада Дисовог. И ових дана ни о чему не мислим толико колико о Браниним стиховима. Они ми не дају да тонем у дремеж навикнутости на кружење апсурда у коме живимо, крећемо се и јесмо.

Као професор књижевности, улазим у учионице у којима седе наша лепа и паметна деца, која ће, авај, углавном да се одшколују у својој земљи, па да, јатимице, крену у бели свет за црним хлебом који неонски сија. А Србија да опусти, да нема ко у њој да живи, осим стараца и старица у реду за гробље. У јатима одлазе наши птићи, деца наша, али има још један бол: у јатима нас напуштају и наше лепе и паметне речи. И то не само у иностранству, где се забораве јер се ретко кад користе. Него, овде, у Србији, одлећу у неповрат чудесне речи овога језика. Не само што се међу младима мало читају књиге, и не само да се мисли електронским сличицама и емотиконима, званим *смајлићи*, него је нестао и читав свет у коме су многе речи биле саморазумљиве, пошто без њих није било стварности. Ако већ годинама нема тромесечне снежне зиме, како ће деца знати за реч *целац*, која сведочи о снегу без пртине? Ако нема деде и бабе да живе како се живело, неће се школарци сетити ни *џраја* (рођен 1969, гледао сам свог деду у Кулиновцима код Чачка како затрапљује јабуке и крушке). Или, како ми прича колега који припрема матуранте за пријемне испите: збуни се ђак кад треба да избаци уљеза из низа – *ковач*, *сиавач*, *џливач*, *корбач*, јер није чуо за *корбач*, пошто одавно нема *кочијашења*. У низу *учиџељица*, *насијавница*, *васиџачица*, *сијајалица* ђаку ни *сијајалица* није за избацивање – то је, сматрају будући студенти, жена из „кол центра” која спаја таксисту са муштеријом. Човек гледа речима, а не очима. У хемијској лабораторији ја сам слеп, јер не знам шта је који инструмент и чему служи. Немам речи да гледам по лабораторији. А у библиотеци ја, књишки мољац, нисам слеп: свуда је путоказ до путоказа. Зар је случајно да новонастањени, кад се преселе из родног краја, прво именују брда, шуме и воде, па тек онда граде куће? Ко ће живети у свету онемелости?

Време је да, како знамо и умемо, почнемо велику борбу за речи. То ће бити једна од кључних битака за будућност наше деце, једину будућност коју имамо.

Vladimir R. Dimitrijević
Highschool in Čačak

REVOLUTION IN EDUCATION: REPORT FROM THE FRONTLINE

Summary: The article is a personal testimony of a Serbian language and literature teacher with twenty seven years of experience of work in the Highschool in Čačak. The questions of teaching methodology, reading and students' vocabulary are in the focus of the analysis. Special attention is paid to the lack of reading attention in today's students, due to the triumph of technology, more precisely of what is called the 'digital dementia'.

Keywords: reading, vocabulary, technology, digital dementia.

ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ЛИЦА У ДЕКОНСТРУКЦИЈИ ЈАВНОГ ДИСКУРСА У СРБИЈИ

Предмет рада јесте учешће категорије лица у обликовању јавног политичког дискурса у Србији. Корпус чине усмене изјаве представника власти поводом еколошких проблема који су изузетно актуелни од 2021. године. Анализираћемо преваходно употребу првог лица једнине и првог лица множине са аспекта референта, транспарентности информације и емотивног учинка. Закључује се да говорници чешће употребљавају прво лице множине, и то као средство постизања референцијалног амбигвитета, чиме говорник, улогом коју себи даје у дискурсу, замагљује своје улоге у реалном животу. Тиме се јавни дискурс преусмерава са објективног информисања ка „деконструисаном“ дискурсу у којем се не препознају одговорности и надлежности субјеката.

Кључне речи: категорија лица, јавни дискурс, политички дискурс, прво лице једнине, прво лице множине, инклузивност, ексклузивност.

Уводне напомене

Категорија рода је граматичка категорија која је претходних година привукла велику пажњу због нових законских решења. Иако су научне институције највишег нивоа и велики број еминентних лингвиста скретали пажњу на неодрживост наметнутог „родно сензитивног језика“²; законске

¹ Реализацију овог истраживања финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/ 200140).

² „Поглед на свет, систем културе или друштвени систем нису условљени пуким постојањем или непостојањем одређених граматичких категорија, те се они стога не могу ни мењати њиховим увођењем или инсистирањем на доследности њихове употребе.“ (*Језик родне равноправности*, Институт за српски језик САНУ)

одредбе ипак предвиђају ову обавезу.³ Поводом доношења овог закона, јавност је имала прилику да прати саопштења, дебате, медијске наступе представника министарстава и стручњака различитих профила.

Међутим, још једна категорија – категорија лица, односно употреба лица у јавном дискурсу, и то у контексту комуникације извршне власти са јавношћу, заслужује да буде размотрена. Како „политички дискурс обухвата епидеиктичко, тј. церемонијално, и делиберативно, тј. дебатно обраћање, што значи да је његова улога убјеђивање и постизање консензуса” (Вуковић 2014: 214), у фокусу наше анализе јесте управо одабир и прагматичка улога употребе лица у процесу убеђивања грађана. С обзиром на то да „у савременом друштву постоји консензус око многих вриједности” (Исто: 214), у раду анализирамо језичке стратегије представљања ставова о једном од тематских оквира око којег у Србији није постигнут широки консензус, односно питања око којих су се, посебно од почетка 2021. године, у јавности водиле оштре полемике. Реч је о екологији у најширем смислу, те, специфично и у нашем корпусу доминантно, о издавању дозвола и започињању истражних радњи за експлоатацију литијума, бора и пратећих елемената на територији Србије. Како припадници политичког врха у својим обраћањима јавности највећим делом оспоравају захтеве „друге стране”, у овом делу рада ћемо укратко представити контекст и ток догађаја који су релевантни за разумевање позиција и опонирања у изјавама представника власти, а у чијем обликовању велико учешће има употреба категорије лица.

Консензус по питању заштите животне средине, као питања опште друштвене вредности, ни са једне стране није оспораван. Међутим, приступ политичког врха (који инсистира на енергетској транзицији и стабилности, али и на профиту и ревитализацији државе и друштва) супротставља се приступу дела компетентних научника, Српске академије наука и уметности, мештана угрожених подручја и појединих опозиционих партија (који инсистирају на неодрживости „зеленог рударења”, останку грађана у својим местима боравка и ревитализацији еколошки, социјално и економски прихватљивих делатности).

У време одржавања научног скупа у Српској књижевној задрузи (јун 2021) ова актуелна тема била је присутна у јавности, али је већ у септембру исте године, због активности и поборника и противника рударења

³ У члану 6, став 17, Закона о родној равноправности дефинише се родно осетљив језик као један од кључних појмова Закона: „Родно осетљив језик јесте језик којим се промовише равноправност жена и мушкараца и средство којим се утиче на свест оних који се тим језиком служе у правцу остваривања равноправности, укључујући промене мишљења, ставова и понашања у оквиру језика којим се служе у личном и професионалном животу.”

литијума, заоштрена. Њено присуство у медијима, на политичкој сцени и уопште у јавном животу кулминирало је у децембру 2021. године због противљења дела грађана законима који уређују експропријацију и институт референдума и народне иницијативе. Промовисана је као једна од примарних тема сукобљавања власти и опозиције, да би, после парламентарних и председничких избора у априлу 2022. године, била у великој мери скрајнута. Томе су пресудно допринела дешавања у Европи (рат у Украјини), али и изјаве политичког врха да је пројекат „Јадар” (који је био пред реализацијом) укинут.

Корпус, дакле, претежно обухвата усмене изјаве политичара које су везане за ову тему, уз изјаве везане за проблеме који су у јавности перципирани као повезани с њом, као и изјаве везане за енергетику и заштиту животне средине уопште. Корпус укључује конференције за штампу, интервјуе и телевизијске емисије – дакле, усмене изјаве председника државе Александра Вучића, министра рударства и енергетике Зоране Михајловић, премијера Ане Брнабић и министра за заштиту животне средине Ирене Вујовић. Министри или представници министарстава надлежних за пољопривреду, водопривреду и шумарство и за бригу о селу нису се у медијима директно оглашавали поводом ове теме, док се министар за екологију ретко и посредно изјашњавао о овим питањима. У корпус смо укључили и оне сегменте изјава које нису директно везане за овај тематски оквир, али су даване поводом еколошких питања и питања везаних за истраживања и експлоатацију литијума. Такви искази углавном су у функцији илустрације одређених ставова, релација у друштву или деловања институција.

Према Славујевићу (2007: 11), у политичком комуницирању најчешће се преплићу три функције: политичко информисање, политичка едукација и социјализација и политичко убеђивање. Међутим, он наглашава да се основна функција политичког убеђивања, па и сазнајних и информативних елемената, готово исцрпљује у скупу „сложених и трајних комуникацијских процеса који се предузимају са циљем да се људи увере у исправност, корисност, прихватљивост и сл. одређених политичких садржаја” (Исто: 11). Дакле, у тежњи да формира ставове јавности, политичко убеђивање „циља на сва три елемента структуре става: на рационалну, сазнајну компоненту, на вредносну, односно емотивно-афективну, и, најзад, на мотивациону, односно вољну или акциону компоненту” (Исто: 11). У том циљу, „структуре моћи претендују на то да означавају одређене дискурсе као ’истините’, насупрот осталим и тако остварују предност у означавању стварности” (Пешић 2011: 329). Имајући у виду ове циљеве политичко-убеђивачког дискурса, у раду анализирамо функцију категорије лица у обликовању улога говорника у дискурсу.

Теоријске основе

Полазећи од поставке да је употреба личних заменица једно од основних језичких средстава којим политичари усмеравају перцепцију публике о (не)припадању групи, Tyrkkö (2016) спроводи дијакхронијско истраживање политичких говора у периоду од два века (1800–2000). Закључује да је до значајне промене у употреби лица дошло двадесетих година XX века, те да је то последица експанзије мас-медија као канала преношења порука. Како је, наиме, публика постајала све бројнија и разноликија, језик политике морао је, макар по површинском утиску, бити све инклузивнији. Стога се озбиљан заокрет у политичкој реторици одликује померањем са *ја*-фокуса на *ми*-фокус, и то уз видно инклузивну семантику која сугерише припадност говорника што широј групи. Доминантна употреба првог лица множине истакнута је и у анализама говора појединих савремених политичара (в. нпр. Chimbarange et al. 2013: 279; Acton, Potts 2014: 26–27). Истовремено, међутим, задржава се потреба за наглашавањем опозиције *ми* (политичка организација, сарадници, истомишљеници) – *они*.⁴

Међутим, и Tyrkkö (2016) и други аутори истичу својеврсни парадокс: реторичка „погодност” личних заменица у политичком дискурсу је управо у њиховом референцијалном амбигвитету, што омогућава говорнику неку врсту флуидног, непотпуно одређеног идентитета у којем се представља као представник колективитета политичке или владајуће заједнице али и као онај који наступа у име публике (Wales 1996: 59).

Управо се овим питањима бави анализа парламентарних дебата у немачком Бундестагу (Rehbein et al. 2021). Студија показује да се првим лицем множине реферише на низ различитих колективитета (држава, влада, чланови парламента, политичка партија, геополитичке групе супранационалног нивоа као НАТО или ЕУ, групе људи дефинисане социјалним варијаблама, групе појединаца, чланови више политичких или социјалних група), све до националног (према Wales (1996): ‘patriotic we’) и генеричког значења (пр. „И за сто година ћемо се сећати тога”; в. и: Allen (2007)). Показано је и да представници странака на власти најчешће говоре у првом лицу множине, што аутори тумаче њиховом припадношћу највећем броју група (странка, парламент, представници власти итд.) те је њихов избор

⁴ Вуковић (2014: 214) даје, на основу актуелне литературе, преглед бројних карактеристика политичког дискурса на различитим језичким нивоима. Међу тим карактеристикама издваја се и употреба заменица, те се примерима из интервјуа са Андријом Мандићем (емитован на РТЦГ 2007. године) опримерава дихотомија *ми/они* са циљем категоризације и поларизације, нпр.: „Ми смо дали све од себе да се Црна Гора уреди и да се у Црној Гори сви помире...”; „Они су сада успјели да нађу неколика политичара да им то прође”.

колективних идентитета највећи. И Mykhaenko (2019) показује да политичари интенционално употребљавају личне заменице како би у датом тренутку упутили на своју припадност једној од група, али и утврђује да одређену групу (дакле, прво лице множине) бирају како би себе представили у позитивном светлу.

У том смислу, Подбој (2011) издваја референте на које се односи заменица *ми* у једном говору Јадранке Косор.⁵ То су: „хрватски грађани опћени-то”, влада односно Хрватска демократска заједница и „саборски заступници”. Инсистирањем на заменици *ми* говорник позива грађане и посланике да се придруже њеним напорима, те „распоредује одговорност коју имају она и њезина влада”, док употребом заменице *ја* „говори о својој солидарности с грађанима Хрватске, истиче дакле своје позитивне особине и моралну супериорност, а то имплицира следеће: сви који се супротставе њезиним мјерама нису суосјећајни и морално су дискредитирани. Но када мора споменути тешку економску ситуацију, користи замјеницу *ми* [...] и на тај начин отклања фокус са себе” (Podboj 2011: 130–131).

Истраживање (Stănculete 2019) рађено на корпусу говора двојице премијера који су приближно истовремено обављали ту функцију (румунског, Адриана Настасеа – говор из 2000, и британског, Тонија Блера – говор из 1997) показује да доминантна употреба заменице *ми* или заменице *ја* указује на различиту усаглашеност ставова говорника са самом идејом и филозофијом демократије. Како се наглашава, Блер употребом првог лица множине покушава да, колико год је могуће, нагласи функцију тима у којем сви имају своје дужности и којем и он сам припада (Stănculete 2019: 134). Супротно томе, у употреби првог лица једнине у говору румунског премијера ауторка утврђује потребу за истицањем себе као појединца и доносиоца одлука у први план. Издваја се више семантичких и прагматичких импликација, међу којима су следеће: употребом заменице *ја* истиче се погрешно деловање политичких опонената, отвореност, искреност и одговорност говорника, те негативан однос према претходном (социјалистичком) систему. Употреба, далеко ређа, првог лица множине, упућује на то да је говорник ипак вољан да део одговорности подели са члановима свога тима (Stănculete 2019: 128–130).

⁵ Говор је одржан у јулу 2009. године на седници Хрватског сабора, поводом преузимања функције премијера. После Санадерове оставке, у условима појачавања економске кризе и неповољних околности по своју странку (Podboj 2011: 130), Косорова је говор одржала у изузетно деликатном моменту. Та чињеница чини употребу заменица у овом говору посебно интересантном за анализу.

3. Анализа корпуса: резултати и дискусија

Полазећи од приказаних теоријских основа и методолошких решења примењених у ранијим истраживањима, а на основу претходне анализе корпуса, издвојене су као најфреквентније и најрелевантније, употреба првог лица једине и првог лица множине. Овај примарни критеријум класификације примера биће, нужно, праћен и упућивањем на конфронтирања трећег лица првом, као и издвајањем других релевантних стратегија говорника као што су градација, понављања и сл.⁶

3.1. Прво лице једине

У корпусу, који смо одредили у уводном делу рада, највише је исказа председника Републике Србије Александра Вучића, чиме се репрезентује и учесталост његових изјава везаних за дати тематско-проблемски оквир. Управо у његовим изјавама најчешће је и говорење у првом лицу једине, чији је један од ефеката сигнализирање преузимања велике личне одговорности и присвајања одређених механизма државничког одлучивања и институционализоване акције:⁷

(1) *Морам да видим у складу са законом како то иде, ја мислим да би највише права имали да се питају они који тамо живе.* (А. Вучић, 4. 6. 2021, конференција за медије)

(2) *Ако буду радила електрична возила у Србији, што сам им већ *ћредложио*, у висини од четири стотине педесет хиљада возила годишње... Онда вам је јасно да је Србија на некој*

⁶ Показује се да је корпус ових средстава веома сличан и у јавном дискурсу савремених америчких политичара: понављање као средство интензификације, проксималност („близу”, „ускоро” и сл.), дистрибуција и фреквенција („свуда”, „увек” и сл.), употреба компаратива и суперлатива, квантификација (Breeze 2019: 157–165). Сви ови елементи присутни су у примерима које у раду наводимо.

⁷ И у другим истраживањима јавних обраћања политичара истиче се да првим лицем једине говорник показује сопствени ауторитет и личну одговорност, посвећеност (Alavidze 2017; Karapetjana 2011:43; Håkansson 2012). Тиме се креира слика о говорнику као добром политичару: „When the IE [interviewee = интервјуисани политичар] is creating a picture of self as a good politician, s/he uses ‘I’ to construct the different facets of being a good politician. ‘I’ is used with different types of verbs reflecting these different faces of the individual politician. Of these verbs, there are a large number of uses of ‘I’ associated with verbs which express the actions of a politician. These actions are typically associated with things that politicians do in the course of their job and they range from actions which are specific to a particular role to more general actions associated with being a politician. However, what is significant about all these uses of ‘I’ is that the IE is constructing a picture of self as a good politician” (Bramley 2001: 74).

другој планети у односу на данашње. (А. Вучић, 4. 6. 2021, конференција за медије)

(3) *Ја немам проблем са тим да кажем да нешто нисам добро видео или да сам нешто превидео, а ја знам да људи добро разумеју и колико се трудим и колико се борим, и да виде напредак Србије који је толико очигледан, који је толико јасан, који на крају крајева потврђује Европска унија, све светске финансијске организације, али грађани могу да се окрену око себе и да виде мостове, путеве, пруге, болнице, музеје, тврђаве, све обновљено и све се ради.* (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(4) *Био сам двадесет шест – двадесет седам пута на територији Лознице и Крупња. Изградили, урадили, док је тај који је продао земљиште Рио тинту уништио Вискозу лозничку. Највећу фабрику у којој је радило 12000 људи, да људи знају. Па продао земљиште то што је опљачкао од народа, продао земљиште Рио тинту, узео паре па позива на протесте *прошив мене.* (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)*

Наведени примери показују да председник Србије првим лицем једине истиче индивидуални, лични труд, своју посвећеност и ангажованост као појединца, бригу за поштовање законских процедура. У примеру (3) овај аспект је интензификован паралелом „ја се трудим [па се види] напредак Србије”, док је у примеру (4) из активне позиције говорник прешао у пасивну позицију онога против кога се (опет лично) протестује.

Личне активности говорника у далеко су мањој мери истакнуте првим лицем једине у изјавама других политичких актера, што јасно упућује на њихову позицију дељења одговорности у доношењу одлука и предузимању важних државничких корака. У конкретном друштвено-политичком контексту, када се председник Републике ограђује од одлука Владе али их прихвата због реакције грађана, председник Владе прибегава првом лицу једине. Осим уводних сегмената (означених подвлачењем) којима се изражава емоционално-афективни однос према датом стању и најава онога што ће бити речено, премијер ће првим лицем једине недвосмислено себи приписати доношење одлуке за коју је била надлежна Влада:

Немам речи којима бих описала лицемерје странаца који финансирају ове организације и ове протесте. И да будем потпуно јасна, о овоме сам разговарала и са неколико амбасадора и исту ову поруку сам им јренила. Коначно, још једном да кажем који су разлози зашто сам донела овакву одлуку и савила штачку на овај јројекат. (А. Брнадић, 20. 1. 2022, конференција за медије)

Поред приписивања одговорности и доношења одлука себи, прво лице једнине је и у функцији одрицања одговорности, што смо забележили у следећем примеру:

(5) Разговарали смо да уђу и да нас спасу... Зато што морају да погасе део железара, део челичана по Кини, ваљда због чистог ваздуха у шта се ја *недовољно разумем, ја вам искрено кажем, а шио би ме шио и занимало*, то је њихов посао, то је њихова ствар. И они имају налог своје владе да шире по Европи свој посао, ми смо им добри пријатељи, најбољи пријатељи (А. Вучић, РТС 1, 19. 12. 2020)

Употребом првог лица једнине председник државе упућује поруку да се дистанцира од политичара, и то на два различита начина: од политичара уопште и од политичара супротстављених опција (опозиције или некадашње власти). Првим типом опонира политичаре уопште себи као председнику грађана, некоме ко жели да слуша „обичан народ”, чиме себе изузима од свих осталих који се баве политиком. Тако манифестује лични ауторитет путем репрезентације сопственог односа са „народом” с једне, и односа према „елити” с друге стране (упор. Levonian 2019). Додатно, у примеру (9), а у складу са позицијом „стајања на страни обичног народа” коју заузима поводом повлачења предлога Закона о експропријацији, председник Републике Србије остварује потпуну дистанцу у односу на политичке противнике изјавом да их он лично неће коментарисати:

(6) *Ја не желим да слушам ње политичаре*, ни српске ни бошњачке, који би само да злоупотребљавају, да узму неки поен за себе, све то по страни оставите, од *обичних људи* сам добио. (А. Вучић, Интервју, РТС 1, 12. 1. 2022);

(7) *Ја нисам политичар* који би да стекне поене (А. Вучић, Интервју, РТС 1, 12. 1. 2022).

(8) *Јер не желим да њоворим* о политичарима који су злоупотребљавали протесте, који хоће своје политичке каријере да граде на нечему што је *народна мука и народни њроблем*. Они ме не занимају, као што сам *њоворио*. Али се *обраћам људима који су били забринути*, чак и неки од њих који нису хтели да ме виде а *са којима сам разјоварао*. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(9) Новинарка: Друго питање, пошто је стигло саопштење из Иницијативе Крени–промени, Саво Манојловић рекао је да су захтеви испуњени али је потребно да се све формално-правно заврши до петка, после чега би уследило славље на Тргу републике у 14 сати. Сад моје питање...

А. Вучић: *Ја не коментаришем имена и не коментаришем организације. Све ће бити формално-правно завршено и пре тога.* (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(10) *Ја сам разговарао око тога са председником Владе неколико пута и мислим да је мој став поједино рационалан, нећу да улазим у све пољитичке расправе.* (А. Вучић, РТС 1, 12. 1. 2022, Интервју)

Други начин на који се председник Србије употребом првог лица једине дистанцира од политичара јесте модел који се од претходног разликује по степену ексклузивности. У њему сада „на другој страни” нису политичари уопште, већ само они који су чинили претходну власт или су му супротстављени по политичкој оријентацији. Дакле, за разлику од претходних примера („ја и народ : политичари уопште”), у наредном типу реализује се опозиција „ја : противничке политичке опције”:

(11) Водитељ: Шта Србија треба да ради по питању литијума који има?

А. Вучић: *Веома ми је мучно да оговарам људима који су довели Рио тинто, који су мењали законе по жељи једне фирме, који су им то бар формално дали да раде за цабе, а ко је од њих узимао паре,*⁸ *ми то данас не можемо да докажемо... [прекиди у покушају да и један и други саговорник нешто каже] То никада нисам у стању да исправим. То никада нисте у стању да исправите. Зато што је неко некада донео закон 2006. године, нови Закон о рударству који је цео направљен у корист Рио тинта. Дакле Закон је прављен за Рио тинто. И управо због тога и због начела континуитета од истражних права до права експлоатације, они имају одређена права и потраживања према држави Србији. *Ја знам да је тешко разговарати о услови­ма...* (РТС 1, 12. 1. 2022, Интервју)*

(12) *Видите, ја сам човек који мислим да сам највише љуша обдишао готово сва места у Србији. Има их неколико у којима нисам био. На подручју Лознице и Крупња био сам, кад већ говорите, у неким селима. Сви остали мислим од четрдесет пете године наовамо нису били укупно два пута. Од четрдесет пете године наовамо. Или три. А ја сам био преко двадесет шест или двадесет седам пута. Двадесет и шест или двадесет седам пута званично. Званично. Само у та два места. Трудно се, љомајао око поплава.*

⁸ Сигнали позиције ЈА издвојени су курсивом, док је реферисање на опоненте обележено подвлачењем.

Још ужи круг ексклузивности Вучић постиже употребом првог лица једнине када своје идеје и напоре супротставља својим најближим сарадницима и политичким савезницима: председници Владе, министри-ма, државном апарату и администрацији. Оваква конфронтација, која је и експлицитно препознатљива, па тиме и маркирана граматички и дискурзивно, донекле је неочекивана. Међутим, може се претпоставити и да се ради о промишљеној стратегији у којој се одлучује да се пред изборе на све начине заштити и „обичном народу” приближи Вучић, као експонент странке и коалиције на власти. У том смислу и председница Владе и министри преузимају улогу криваца за све што је спорно за широки круг грађана. Стога је употреба првог лица једнине у овом контексту, са издвајањем председника државе и носиоца изборне листе, сигнал ексклузије појединца у односу на читав сараднички тим око њега, што показују следећи примери:

(13) Догодило се нешто да, у жељи, како сам разумео људе из Владе, да донесу најбољи могући закон којим ће да реше те проблеме експропријације, они су донели закон у којем је једна ствар за мене била посебно проблематична од самог почетка а то су рокови који се дају сопственику непокретности, дакле... Било земљишта, било куће, било које непокретности, дакле да мора да прихвати одлуке Управе прихода. Рокови за жалбу који су били ужасно кратки. то је пет плус три дана и тиме сте уствари исцрпили све могућности [...] Стварно мислим, као што сам рекао и први пут, да су ти рокови суманути (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(14) У Закону о експропријацији сам нашао још ствари које нису добре. Видео сам једну сталну манију министара да се мешају у све и да себи преузимају одређене надлежности чак и тамо где не мора да их буде и где не треба да их буде. Дакле није њихова намера била било шта са Рио тинтом, само је њихова намера била да буду још важнији и да могу брже и лакше да реше одређени проблем. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(15) И зато дих волео да људи у Влади Србије, они који су уморни не морају да буду министри. Али да оно мало још колико им је остало док трају мандати, да то време проведу слушајући људе. Слушајући људе, а не себе. И реагујући на захтеве људи и испуњавајући захтеве грађана. [...] Колико сам се пушта љушио, сведоци су ми моји пријатељи у Председништву, рекао бих и Ана и сви други. Безброј пушта сам се љушио због тога што нисмо објаснили људима ствари око лечења деце. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

Није реткост да у том ексклузивитету Вучић на себе преузме и одређену „кривицу” и истакне да је, супротно свим претходним сигнаlima инклузивности са народом, једини заступао одлуке и решења који нису наилазили на одобравање грађана. У оваквим случајевима интензификује ефекат употребе првог лица једине лексемама *једино* и *једини*, на пример:

(16) А. Вучић: Зашто данас они који верују у тај пројекат причају о томе да ће да доведу и фабрику за литијум, али и фабрику за аутомобиле, да ће да имају по педесет милијарди. У томе је разлика.

Водитељ: То сте Ви, Ви говорите да ћете довести...

А. Вучић: *Ја сам једини. Ја сам једини* који данас сме да каже да мислим да би то било боље решење за њих уколико би студије биле добре. Људи не мисле тако? Ево нема проблема, Влада ће то да укине. (РТС 1, 12. 1. 2022, Интервју)

(17) *[Б]ио сам једини* који се залагао за Колубару Б, *једини* који је инсистирао и на овоме што градимо у Костолцу триста педесет мегавата... (А. Вучић, ТВ Пинк, 13. 7. 2022)

Једна од најексплицитнијих секвенци у којима се лично, као особа и као председник државе, издваја од остатка владајућег апарата јесте она у којој се извињава грађанима који су били оштећени током протеста, и то лично извињење образлаже двома околностима. Прва је да „држава није обавила свој посао” (чиме своју функцију раздваја од функције државних органа), а друга да је једино он (опет користећи лексему *једино*) биран директно гласовима грађана. У том контексту изјављује „једино ја [сам] апсолутно *лејџимно* изабран”, што имплицира да има и нелегитимно изабраних функционера у органима власти, те додатно ствара оштру дистанцу између њега лично и функције коју обавља према свим осталим актерима власти и политике уопште. Ипак, у завршници се опет враћа на припадност колективу (инклузивно „ми”) и то на начин који не обезбеђује једнозначно тумачење колективитета обухваћеног првим лицем множине:

(18) Истовремено, *хоћу да се извиним* свим грађанима, *неке од њих сам и лично њозвао* које смо могли да препознамо, *да им се извиним* што су трпели терор неодговорних људи и оних који су добијали батине на противзаконито организованим протестима и оних пре свега старица и стараца који су били брутално вређани од стране неких непристојних људи... *Извинио сам им се јер држава у тим случајевима није обавила свој посао* и као неко ко, ако хоћете, **носилац функције која има највиши легитимитет у овој земљи јер сам на крају крајева, тако по нашем систему испадне, једино ја апсолутно легитимно**

изабран гласовима народа директно именом и презименом, одговоран за то и не морам да вам кажем колико сам се јео када видим да неко на онакав начин псује једну пристојну даму, пристојну госпођу, **моју да кажем**, неће се наљутити, и баку, а било је много горе оно што нисте могли да чујете.

Али, како да вам кажем, све је то цена демократије. Ми морамо себе да гледамо, да гледамо како да земља настави да се развија, да гледамо како да земља иде напред, да се боримо заједнички... (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

Слично оваквим чиновима извињавања, председник Србије говори о својој кривици због тога што нико није благовремено разговарао са узнемиреним грађанима. У примеру (19), то чини уз наглашавање да одлука није била у његовој надлежности, те да су „сви” мештани са којима се састао знали да његова кривица заправо не постоји.⁹ Секвенца је, дакле, готово уоквирена двома истосмерним изјавама у градацији („ја део кривице прихватам на себе”: „Али ја сам крив, ја сам се јео све време изнутра”). Тек при крају, међутим, два пута ће трећим лицем упутити на „праве кривце” и то оба пута уз лексему „други” – дакле, без прецизне идентификације („неки други”, „други људи”). Само се из општег контекста бројних изјава које су претходиле овој може закључити да у првом случају упућује на претходну власт, а у другом на тренутни државни апарат и администрацију:

(19) *Иако то није моја надлежност, ја део кривице прихватам на себе. Јер сам, као и за многе друге ствари, морао сам више томе да се посветим и морао и раније да одем у Недељице и да разговарам и раније са људима. Слушао сам људе у Горњим Недељицама и ово је моје обраћање њима да им кажем људи... неко ће рећи то је мали број људи, то је пет хиљада људи... Нема ни пет хиљада људи. И то формално водимо да је пет хиљада четрдесет четири човека који живе у тих дванаест–тринаест села. Нема их толико. Али није питање само тих села, борио*

⁹ Како је употреба првог лица једине или множине условљена намером говорника да дели одговорност или да је самостално преузме (De Fina 1995), у наведеним обраћањима у којима говорник инсистира на сопственој кривици налазимо потпуно атипично инсистирање на личној одговорности. У јавном политичком дискурсу, прво лице једине преовлађује када себи треба приписати успех и нешто што је окончано, док се прво лице множине користи најчешће када се дају обећања или гаранције (Fairclough 2001: 120). Овде је, рекли бисмо, намера говорника потпуно друкчија: инсистирањем на сопственом осећању кривице, чак и тамо где је, како сам истиче, нема, исказ се осложњава емоционално-доживљајном компонентом (што у први план истиче Ковачевић (2017: 243) у вези са инконгруентним партиципно-инклузивним *ми* или *ви*). У крајњој линији, претпостављамо да је циљ изазивање саосећања грађана са говорником.

дих се за једног човека да је. [...] Прво сви су они знали да ту нема моје кривице нити да сам доводио Рио тинто нити да сам узимао новац за разлику од неких других. Али ја сам крив, ја сам се јео све време изнујира зато што сам знао да нисам довољно љажње ѿоме ѿосветио. Зато што сам мислио да други људи брину. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

Веома сличну изјаву даје у измењеним околностима, седам месеци касније, овога пута истичући своју кривицу због пропуштене развојне шансе, тј. могућности експлоатације литијума. Модел је веома сличан: три пута је речено „ја сам крив”, уз наглашавање заменице *ја*, једном се та информација понавља синтагмом „моја кривица”, да би се, опет уз понављања, информација о кривици градираола и прешла у сасвим лични, афективно-исповедни тон, „себи то не могу да опростим”. Опоненти се и овог пута идентификују у двама групацијама: „моји саборци” и „сви остали”. Мало касније, на „остале” се упућује заменицом „они”:

(20) Водитељка: А то је?

АВ: Литијум. *Ја сам крив* за ту грешку као што сам помало заслужан што смо, наравно уз Јоргованку Табаковић пре свега, она више, ја мање, и за злато, што имамо највише злата и тек ћемо да га имамо, и девизних резерви што су највише. Ми смо осамсто милиона евра купили у овом месецу, дакле, да ојачамо наше девизне резерве, да можемо да издржимо све ударе, сву тежину зиме и свега друго што долази. Дакле, и то је све добро. *Ја сам крив* што сам прихватио под притисцима и мојих сабораца и свих осталих да одустанемо од литијума и *ѿо је моја велика кривица и себи ѿо, вероватно највећа, и себи ѿо, у ѿоку каријере у ѿоследњих десет ѿ година, седи ѿо не моју да опростим*. [...] *Ја сам крив ѿѿо нисам издржао* све те притиске, све те лажи, не заборавите да су они тада тражили да одустанемо од угља, да су говорили да морамо да одустанемо од Колубаре Б... (А. Вучић, ТВ Пинк, 13. 7. 2022)

Првим лицем множине истичу се заслуге за јачање девизних резерви, при чему говорник лично преузима идентитет „кривца”, док при позитивном оцењивању сопствених активности јасно исказује припадност групи. Осим тога, присутан је и недвосмислени сигнал скромности („као што сам помало и заслужан”), тако да можемо закључити да је наведени сегмент изјаве потпуно усмерен ка истицању сопствене кривице. У наредним примерима А. Вучић представља и последице до којих ће довести Влада Републике Србије односно до којих је довело његово несупротстављање одлукама Владе. Стога је први пример (21) уобличен у футуру (пре доношења

одлуке) и односи се на Владу (треће лице једнине), док у другом (22, по доношењу одлуке) преовладавају перфекат и прво лице множине:

(21) И *уништиће* због тога и Горње Недељице и Доње Недељице и цео тај крај. *Уништиће*. Влада Републике Србије, буде ли прихватила, а прихватиће, *уништиће дугућносћ* Лознице, Крупња, читавог региона. (А. Вучић, РТС 1, 12. 1. 2022, Интервју)

(22) *Уништили смо* тиме запад Србије, *уништили смо* том одлуком Подриње цело. Ми данас у Подрињу, данас сам гледао, по званичној статистици, дакле Лозница, Мали Зворник, Љубовија, Бајина Башта, имамо сто двадесет хиљада становника. Реално немамо девеседет хиљада душа које заноће. *Нама је Подриње ѝразно. Нама је зайагна ѝраница Србије ѝразна.* [...] Али то ћу покушати да нацртам људима са чим се суочавамо и зашто ћемо да имамо велике проблеме, и то ми је грешка коју себи једноставно не могу да опростим. Баш ме брига шта ће да коментаришу и шта ће да говоре разне незналице. *Ми смо* тим *уништили* пре свега Лозницу, Крупањ, Мали Зворник... Ја сам тамо добио огроман број гласова, ни на једном месту нисам добио испод педесет четири посто гласова, негде и деведесет посто гласова [уздах]. Срамота ме што нисам имао довољно снаге да то упркос свим лажима, свим притисцима, свим спортистима, глумцима, свима који нису били довољно информисани... [уздах] То ми је највећа грешка коју себи, и у књигама које ћу да пишем за десет година, коју себи никада нећу опростити. Имали смо шансу да у Лозници живи сто, сто двадесет, сто педесет хиљада људи, да нам буде (пауза) пети–шести град по величини за десет година. *Убили смо дугућносћ. Убили смо дугућносћ.* [...] Велику, велику грешку сам направио. Није важно. (А. Вучић, ТВ Пинк, 13. 7. 2022)

Прво што се може запазити у наведеним примерима јесте да је вокабулар, упркос временској дистанци између ове две изјаве, веома сличан. У примеру (21) три пута је поновљена лексема *уништићиии*, трећи пут праћена објектом *дугућносћ*. У другом (22), који је знатно проширен у односу на претходни, опет је три пута присутан глагол *уништићиии*. Присутна је и именица *дугућносћ*, али је она сада подређена знатно више емоционално маркираном глаголу: *убићии*. Уз то, реченица *Убили смо дугућносћ* је дословно поновљена. Слика катастрофе која предстоји уколико се одустане од експлоатације литијума такође је представљена на сличан начин и консеквентно градирана. У првој изјави набрајају се села и мања места која ће бити уништена, док су у другој сви ти топоними супсумирани под

назив регије *Подриње* „Нама је Подриње празно”. Слика кулминира исказом који, осим пустоши, посредно назначавачу и националну (државну) опасност: „Нама је *зайадна іраница Србије* празна”). И трећа информација која је у фокусу (поред уништавања будућности на временском, а Подриња и Србије на просторном плану) јесте пет пута истакнута лична кривица председника Републике, са невеликим разликама у формулацији. Сегмент се завршава неочекивано, кратком реченицом „Није важно”, чија је садржина у потпуној супротности са свиме што је претходно речено, а која сигнализира резигнацију и немогућност да се било шта промени.

3.2. Прво лице множине

Док се првим лицем једнине недвосмислено упућује на референт (на говорника), првим лицем множине говорник омогућује различите интерпретације у погледу идентификовања референта. Осим председника државе, актери политичке сцене у својим изјавама ограничавају употребу првог лица једнине на уопштене, углавном уводне, делове типа *морам да кажем, волела бих да іричамо, верујем да, мислим да* и сл. У њиховим изјавама доминантно је изражавање сопствене позиције као позиције Владе или министарства којем припадају. Тако се првим лицем множине реферише на ове институције, а и када изостаје прецизна идентификација институције, јасно је да се упућује на власт, тј. на државни апарат.¹⁰ Ово ћемо показати следећим примерима у којима се референт изражен заменичким или глаголским *ми* (у курзиву) идентификује контекстом (делови истакнути подвлачењем):

(23) *Имали смо* у последњих неколико месеци протесте у вези са пројектом Јадар, Рио тинтом односно њиховом ћерком компанијом у Србији Рио сава експлорешн која је у Републици Србији од 2004. године и 2004. године добила прво решење којима се дозвољава... којим се дозвољавају истражне радње у Републици Србији, кренула у истраживање, 2006. измењен Закон о рударству... *Имамо* захтеве еколошких организација, то су пре свега еколошке организације окупљене око Еколошког устанка, Савеза еколошких организација Србије, Отворене грађанске платформе Акција и осталих, Александра Јовановића Ћуте, и то су дакле ови захтеви који су предати Влади Републике Србије 12. јануара 2022. године.

¹⁰ Осим ауторитета институције, у употреби првог лица множине увек је имплицитно присутан ауторитет у смислу овлашћења говорника да говори у име других (Bramley 2001: 74).

[...] Уговоре никада *нисмо ни имали*, као што *смо* више пута и *рекли*. (А. Брнабић, конференција за медије, 20. 1. 2022)

(24) *Ми у министарству се њрудимо* да све оно што *смо* *наследили*, а дакле сви проблеми су педесет година присутни у Србији, а ја то добро видим када идем по терену, као што сте добро рекли, Катарина, по тим депонијама, свака на тој локацији стоји тридесет година. (И. Вујовић, 14. 12. 2021, ТВ Хепи)

(25) *Ми сада и као Влада Републике Србије морамо да дамо* максималну подршку председнику јер управо је такође и он сигнализирао да су неопходни зелени капитални пројекти које *ми морамо да радимо*. (И. Вујовић, 14. 12. 2021, ТВ Хепи)

(26) *Ми смо успели* да стварно *унајредимо* сарадњу са кинеским партнерима, *пре свега као министарство и као људи који су у мом тиму*, дакле, *имамо* редовно састанке и *наша* врата су отворена, како, наравно кинеским партнерима, тако и свим другим привредним субјектима [...] Оно што је важно, то је да није загађење ваздуха од данас нити *смо* га *направили ми који овде седимо* него свакако сви већ деценијама уназад сведоци тога, али *не можемо да не њоменемо да се њрудимо да ојклонимо* те проблеме. (И. Вујовић, 14. 12. 2021, ТВ Хепи)

Потпуно имплицитна, неизречена, али значајна конфронтација *ми* : *они* постигнута је истицањем пређашњег стања, које је отпочело или је установљено у периоду претходне власти.¹¹ Тиме говорници одричу одговорност актуелне власти којој и сами припадају. Реч је о следећим формулацијама: „до 2004. године и 2004. године добила прво решење [...] 2006. измењен Закон о рударству” (24); „све оно што *смо* *наследили*, а дакле сви проблеми су педесет година присутни [...] свака на тој локацији стоји тридесет година” (25); „сви [*смо*] већ деценијама уназад сведоци тога” (27).

Много су чешћи случајеви када се референт на који се упућује првим лицем множине само посредно може идентификовати, односно претпоставити. У тим случајевима говорник остварује неодређену идентификацију са низом могућих колективитета:

(27) *Морамо да најравимо* план *наш* како *ћемо* наредних деценија да *ћасимо* термоелектране. Дакле, то људи морају да буду свесни, неће бити термоелектрана за неких двадесетак-тридесет година, али *ћемо* све *њроизводити* дакле од електричне енергије или топлотне енергије значи из обновљивих извора

¹¹ Неисказано или посве посредно реферисање на „друге” није реткост и може се реализовати и симултаном употребом инклузивног и ексклузивног *ми* (Penningcook 1994).

енергије. Хидроелектране, гасне електране, соларне електране, на ветар, на биомасу јер више *немамо* новца практично да *илаћемо* те емисије које... које су јако високе. (З. Михајловић ТВ К1, 13. 4. 2021)

У наведеном примеру, „ми” је препознатљиво као ресорно министарство или Влада, али дугорочност изнесених предвиђања и планова („наредних деценија”, „за неких 20–30 година”) упућује на то да се са „ми” реферише на државу уопште. Анализирајући кореферентне јединице са инконгруенцијом лица у сложеној реченици или везаном тексту, Ковачевић наглашава управо овакву појаву „преносиве”, унеколико неодређене референцијалности у говору наших, али и политичара других држава: „Та идентификација државе с њеном владом, односно представљање владе као државе у првом је плану у примјерима у којима се метонимијска веза ’назив државе → народ или држављани’ проширује за компоненту ’назив владе’, чиме се метонимијска структура с партитивно-инклузивним *ми* остварује као трокомпонентна ’назив државе → влада државе → народ или држављани’. У таквој метонимијској вези партитивно-инклузивно *ми* упућује прије свега на припадност говорника ’влади’ а тек посредно преко припадности ’влади’ имплицира и говорникову нужну припадност ’држављанима’” (Ковачевић 2017: 238).

Референт првога лица множине може бити још мање идентификован када говорник има потребу да објасни реалне и веће пропусте који су познати јавности. У таквим случајевима, као у наредним примерима, говорник се првим лицем множине солидарише са владајућом структуром (курзив), док се на „кривца” упућује неодређеним заменицама или се прибегава обезличавању (подвучено) :

(28) Због смањења трошкова једне стране компаније *немамо љраво*, када предузимате нешто не можете да задовољите све интересе, али *немамо љраво да унишћивамо* животе већег броја људи него што је то било предвиђено првобитним плановима. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

(29) Ово је излазак у сусрет грађанима и људима у Републици Србији, који су се уплашили, *не зашто шћто смо се ми ућлашили*, зато што су се они уплашили да неко нешто ради против њихових интереса. И *моја* је жеља да им кажем да *нам* не пада на памет да *радимо* било шта против њих. Јер све ово што *смо израдили*, све ово што *смо израдили*, *израдили смо заједнички*. (А. Вучић, конференција за медије, 8. 12. 2021)

У примеру (29) посебно је видљива порука „помирења” са грађанима и солидарност с њима. Из позиције из које о „уплашеним грађанима” говори у трећем лицу, а првим лицем множине реферише на колективитет којем сâм припада, говорник на крају, последњом реченицом сегмента, до некле обједињује групације „ми” и „грађани (држављани, народ)”. То чини не користећи овога пута инклузивно *ми* које је у дискурсу већ „заузето” позицијом оних који о грађанима брину и „излазе им у сусрет”, већ глаголски исказаним првим лицем множине праћеним прилогом *заједнички* („изградили смо заједнички”).

Како је потенцијални амбигвитет онога што се исказује првим лицем множине погодан за говорника који у јавном (политичком) дискурсу преузима различите позиције без јасне идентификације, у једном телевизијском интервјуу водитељ је покушао да прецизира позицију председника Србије. Инсистирање водитеља на идентификацији референта означеног са *ми* резултирало је остајањем саговорника на нејасној позицији и, на крају, преусмеравањем теме:¹²

(30) Водитељ¹³: То неко мора да плати.

А. Вучић: Па ми плаћамо.

Водитељ: *Ми* кад кажете, Ви мислите на грађане?

А. Вучић: Мислим на све нас, наравно. И плаћамо добро, плаћамо, плаћа Влада, плаћа буџет [...] Плаћа Влада, зато говорим да имамо добру финансијску ситуацију.

Водитељ: Али Влада прикупља новац од грађана, значи Влади не падају паре с неба. Или се задужује.

А. Вучић: Полако. Влада... Кад причате о задуживању, Влада стоји перфектно. У нашој земљи су се све ствари промениле... (РТС 1, Интервју, 12. 1. 2022)

4. Закључак

У раду су издвојени примери из корпуса који превасходно указују на употребу првог лица јединине и множине. Употреба првог лица јединине

¹² У говору политичара примећује се тежња прибегавању променама колективног идентитета, исказаног првим лицем множине, уколико су суочени са изазовним питањима новинара (Moberg, Eriksson 2013). Честе стратегије избегавања одговора јесу прелаз са првог лица јединине на множину (Fetzer, Bull 2008) или комбиновање првог лица јединине и првог лица множине, када долази до субјективизације уместо изношења објективне оцене (нпр. „Ја мислим да смо то могли боље урадити”, в. Bull, Fetzer (2006)).

¹³ Емисију је водио новинар РТС-а Зоран Станојевић

доминантно је везана за дискурс председника Републике Србије Александра Вучића, а њиме се истиче или приписивање одговорности и доношења одлука себи као појединцу, или – супротно томе, али ређе – одрицање од одговорности. У изјавама осталих политичара који о еколошким проблемима говоре са позиције власти, употреба првог лица јединине је далеко ређа.

Употребом првог лица множине, које је приближно равномерно по фреквенцији код различитих говорника, говорници варирају између позиција солидарности и дистанце у односу на различите групације. Те групације је могуће одредити на основу контекста, неретко само условно, или их није могуће идентификовати. Дистанца се остварује и у односу на политичаре уопште, када се говорно лице „ставља на страну” грађана (најчешће председник Србије као „председник свих грађана”).¹⁴

Амбивалентне позиције које политичари заузимају у дискурсу, а које погодују променљивом избору колективитета којима се говорници придружују, у овом случају одговарају амбивалентним позицијама говорника у реалним дешавањима и нетранспарентном доношењу одлука. У контексту друштвено-политичких дешавања и предстојећих председничких и парламентарних избора, употребом првог лица јединине издваја се Александар Вучић као председнички кандидат и носилац листе владајуће политичке странке. То је дискурсна позиција која је омогућила лидерско иступање¹⁵ односно дистанцирање у односу на све политичке групације, па чак и сопствене сараднике. *Ја* у овом случају и таквом контексту чврсто везује говорника за „обичан народ” (бичачко тело), што се интензификује личним преузимањем „кривице” – емоционално-афективном стратегијом изазивања емпатије код грађана.

Због свега наведеног, јавни политички дискурс у Србији у тематском оквиру еколошких питања одступа од преовлађујућих модела употребе лица у политичким иступањима, у којима се последњих деценија као доминантно региструје прво лице множине (нпр. Fairclough 2001; Bello 2013; Kaewrungruang, Yaoharee 2018). Употреба првог лица множине уједно је, према дијахронијским истраживањима, и тенденција која почиње од

¹⁴ И један од слогана, односно лажмотива председничке кампање крајем 2021. до априла 2022. године, потврдио је ову позицију, а гласио је, уз модификације, „председник свих и председник за све”. Поновљен је и на инаугурацији после одржаних избора.

¹⁵ Потреба за лидерством у страначкој политици управо проистиче из виђења политичког деловања као преваходно експресивног: „The expressive model of politics encourages us to explore the focus on party leaders as embodiments of the meanings of political views, perspectives and communities. Media and popular cultural forms of expression are crucial here as sources of ideas and images of the leader through which people may make identifications” (Washbourne 2010: 43).

појаве масовних медија, а за циљ има приближавање све већем броју грађана који тим путем прате јавне наступе политичара. Дакле, како се показује, интерпретација употребе лица у нашем корпусу мора се доминантно заснивати на „кохеренцији између текста и света”, и укључити претпоставке и очекивања учесника у комуникацији (Fairclough 2001: 65–68; Widdowson 2007: 49–51).

И да закључимо. Синтагмом *деконструкција јавног дискурса* одредили смо, дакле, следеће доминанте везане за категорију лица у нашем корпусу:

– прво лице једнине готово је „резервисано” за говорника који има лидерску улогу, што је у супротности са тежњом сигнализирања укључености говорника у форме институционалног деловања и одлучивања;

– једна од доминантних карактеристика употребе првог лица множине јесте референцијални амбигвитет, тако да се замагљује идентитет доносилаца важних одлука;

– уместо политичког информисања и едуковања, доминира емоционално-афективна компонента, која је подржана употребом превасходно првог лица једнине и множине, али и реферисањем (трећим лицем) на оне од којих говорник жели да се дистанцира.

Извори и литература

Закон о родној равноправности, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html> (посећено 27. 12. 2021)

Језик родне равноправности, Институт за српски језик САНУ, <http://www.isj.sanu.ac.rs/en/2018/05/14/jezik-rodne-ravnopravnosti/> (посећено 5. 11. 2020)

Ковачевић (2017): М. Ковачевић, *Српски језик њод лујом науке*, Београд: Завод за уџбенике.

Пешић (2011): М. Пешић: Концептуалне основе истраживања релација дискурса, моћи, политике и демократије, *Српска њолиџичка мисао*, 18/34, 309–334.

Славујевић (2007): З. Славујевић, *Полиџички маркеџини*, Београд: Факултет политичких наука – Чигоја.

Acton, Potts (2014): Е. К. Acton, С. Potts, That straight talk: Sarah Palin and the sociolinguistics of demonstratives, *Journal of Sociolinguistics*, 18(1), 3–31.

Alavidze (2017): M. Alavidze, The use of pronouns in political discourse, *International Journal of Arts & Sciences*, 9(4), 349–356.

Allen (2007): W. Allen, Australian political discourse: Pronominal choice in campaign speeches, In: I. Mushin, M. Laughren (Eds.), *Selected Papers from the 2006 Conference of the Australian Linguistic Society*, <http://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:12794> (posećeno 21. 3. 2021).

Bello (2013): U. Bello, “If I Could Make It, You Too Can Make It!”. Personal Pronouns in Political Discourse: A CDA of President Jonathan’s Presidential Declaration Speech, *International Journal of English Linguistics*, Vol. 3, No. 6, 84–96.

Bramley (2001): N. R. Bramley, *Pronouns of Politics: The Use of Pronouns in The Construction of ‘Self’ and ‘Other’ in Political Interviews* (PhD thesis, Australian National University), <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/46225/6/02whole.pdf> (posećeno 21. 3. 2021).

Breeze (2019): R. Breeze, Approaching populist discourse from linguistics: graduation in political speeches, u: D. Vukasović, P. Matić (Ur.), *Diskurs i politika*, Beograd: Institut za političke studije, 151–172.

Bull, Fetzer (2006): P. Bull, A. Fetzer, Who are we and who are you? The strategic use of forms of address in political interviews, *Text and Talk*, 26(1), 1–35.

Chimbarange et al. (2013): A. Chimbarange, P. Takavarasha, F. Kombe, A critical discourse analysis of president Mugabe’s 2002 address to the World Summit on Sustainable Development, *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(9): 277–288.

De Fina (1995): A. de Fina, Pronominal choice, Identity and Solidarity in Political Discourse, *Text, Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse*, 15(3), 379–410.

Fairclough (2001): Norman Fairclough, *Language and Power*² (1989¹), London: Longman.

Fetzer, Bull (2008): A. Fetzer, P. Bull, ‘Well, I answer it by simply inviting you to look at the evidence.’ The strategic use of pronouns in political interviews, *Journal of Language and Politics*, 7(2), 271–289.

Håkansson (2012): J. Håkansson, *The use of personal pronouns in political speeches: A comparative study of the pronominal choices of two American presidents* (Bachelor thesis), Linnaeus University, School of Language and Literature, Småland, Sweden, <http://lnu.diva-portal.org/smash/get/diva2:531167/FULLTEXT01.pdf> (posećeno 18. 2. 2021).

Kaewrungruang, Yaoharee (2018): K. Kaewrungruang, O. Yaoharee, The Use of Personal Pronoun in Political Discourse: A Case Study of the Final 2016 United States Presidential Election Debate, *rEFLections*, Vol. 25, No.1, 86–96.

Karapetjana (2011): I. Karapetjana, Pronominal Choice in Political Interviews, *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*, Vol. 1, 36–45.

Levonian (2019): R. M. Levonian, Self-legitimizing strategies in the discourse of political leaders: a comparative analysis of two Romanian politicians, u: D. Vuković, P. Matić (Ur.), *Diskurs i politika*, Beograd: Institut za političke studije, 173–202.

Moberg, Göran Eriksson (2013): Ulla Moberg, Göran Eriksson, Managing ideological differences in joint political press conferences. A study of the strategic use of the personal pronoun 'we', *Journal of Language and Politics*, 12(3), 315–334.

Mykhaylenko (2019): V. Mykhaylenko, Delta of personal pronouns in political discourse, *Наукові записки Національного університету Острозька академія: серія Філологія*, 6(74), 82–85.

Pennycook (1994): A. Pennycook, The Politics of Pronouns, *ELT Journal*, 48(2), 173–178.

Podboj (2011): M. Podboj, Manipulacija u političkom diskursu – kritički pristup, *Hrvatistika*, Vol. 5, br. 5, 123–133.

Rehbein et al. (2021): I. Rehbein, J. Ruppenhofer, J. Bernauer, Who is we? Disambiguating the referents of first person plural pronouns in parliamentary debates, In: *Proceedings of the 17th Conference on Natural Language Processing {KONVENS}*, Düsseldorf: Leibniz-Institut für Deutsche Sprache, [https://konvens2021.phil.hhu.de/wp-content/uploads/posećeno 12. 1. 2022](https://konvens2021.phil.hhu.de/wp-content/uploads/posećeno%2012.%201.%202022)).

Stănculete (2019): I. M. Stănculete, I vs. We. First Person Personal Pronouns in Political Speeches, *East-West Cultural Passage*, 19(1), 122–135

Tyrkkö (2016): J. Tyrkkö, Looking for rhetorical thresholds: Pronoun frequencies in political speeches, In: N. Minna, U. Lutzky, G. Mazzon, C. Suhr (Eds.), *Studies in variation, contacts and change in English. The Pragmatics and Stylistics of Identity Construction and Characterisation*, Helsinki: University of Helsinki, <https://varieng.helsinki.fi/series/volumes/17/tyrkkö/> (posećeno 20. 2. 2021).

Vuković (2014): Milica Vuković, Analiza političkog diskursa, u: S. Perović (ur.), *Analiza diskursa: teorije i metode*, Podgorica: Institut za strane jezike Univerzitet Crne Gore, 213–248.

Wales (1996): K. Wales, *Personal Pronouns in Present-Day English*, Cambridge: Cambridge University Press.

Washbourne (2010): N. Washbourne, *Mediating Politics. Newspaper, Radio, Television and the Internet*, Columbus: Open University Press.

Widdowson (2007): H. G. Widdowson, *Discourse Analysis*, Oxford: Oxford University Press.

Ilijana R. Čutura

University of Kragujevac

Faculty of Education in Jagodina

CATEGORY OF GRAMMATICAL PERSON IN DECONSTRUCTING PUBLIC DISCOURSE IN SERBIA

Summary: The paper deals with the analysis of the category of grammatical person in shaping public political discourse in Serbia. The material is excerpted from government representatives' spoken statements (interviews, media conferences etc.) regarding environmental problems that have escalated in 2021, especially public debate about Lithium exploration and possible mining. In the paper, we specifically analyzed the use of the first person singular and the first person plural from the aspect of reference, information transparency and emotional effect. The analysis of the material has shown that the first person singular is not frequent except in the public speeches of the president of the state. This is opposite to the aspiration of politicians to imply their involvement in institutional action and decision-making. However, in this socio-political context, the first person singular strengthens the leadership position of the speaker, distances the speaker from politicians in general and increases solidarity with 'non-politicians', i.e. citizens. The first person plural provides referential ambiguity and enables the speaker to shift among different collective identities.

Keywords: category of grammatical person, public discourse, political discourse, first person singular, first person plural, inclusiveness, exclusiveness.

Ликовни уредник

Проф. Слободан Штетић

Илустрација на насловној страни

Слободан Штетић,

Барка, уље на платну, 60 x 80 цм

Технички уредник

Владан Димитријевић

Лектура, коректура и превод резимеа

Мср Марија Ђорђевић

Штампа

Віограф Комп д. о. о.

Земун

Тираж

150

ISBN 978-86-7604-215-9

DOI: 10.46793/ZIP21

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)

821.163.41.09(082)

316.42(082)

ИДЕНТИТЕТСКЕ промене: српски језик и књижевност у доба транзиције : зборник радова са тематског научног скупа одржаног у Српској књижевној задрузи 24. јуна 2021. године / [уредници Милош Ковачевић, Душко Бабић, Илијана Чутура]. - Јагодина : Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, 2022 (Београд : Віограф Комп). - 227 стр. : илустр. ; 24 см

Тираж 150. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7604-215-9 (брош.)

а) Српски језик -- Зборници б) Српска књижевност -- Зборници в) Транзиција -- Зборници

COBISS.SR-ID 74445833